

103

4
n 50

669

2304-10

ՀԽՍՀ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

№ 1 ՀԵՌԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 1

(Ձեռագրի իրավաւեցում)

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Ր Ք 1

←||→

4X
ՄՃԴ

4
Ղ-50 *այն* ՀԽՍՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

(Ձեռագրի իրավունքով)

պրժ ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Ր Բ

593

Գիտահայտի սպարան
Գլավիլիս № 2126
Պատկեր № 15
Տիւրմ 1000

1111
37

1

Ն Ե Ր Ա Ծ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ս

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾՔԸ, ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՒ ԴԻՍՑԻՊԼԻՆՆԵՐԸ

Լեզվաբանությունը յուր պատմական զարգացման սաղմերը ստանում է Քրիստոսից դեռ շատ դարեր առաջ, վերի մասին կը խոսենք մենք գրքիս վերջում: Այստեղ, սակայն, չենք կարող չնշել նրա վերջին ընթացքը, վերը գերիշխում է այժմյան «քաղաքակիրթ» աշխարհում:

19-րդ դարի առաջին քառորդից լեզվաբանությունը մտնում է յուր Sturm- und Drangperiode: Կապիտալիզմի արագ ծաղկումը անդբաղաճում է և այդ գիտություն վրա: Յերեան են հանվում այսպես կոչված «հնդեվրոպական» կամ նախկին սխալ գործածություն «արիական» լեզուներ և դրանց ազդակցությունը՝ մայր «նախալեզվից» ստացված: Առաջին պատմական գյուղը յեղի է Ֆրանց Բոպպը: Այդ լեզուների հայտնագործումը մեծ թափ է տալիս նաև այլ դիսցիպլինների վերամշակման և զարգացման, ինչպես պատմությունը, մարդաբանությունը և այլն: Սակայն այդ լեզվաբանությունը «հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն» պիտակով հիմնականում յուր մեթոդորոգիայով և նպատակներով արտացոլում է տիրող դասակարգերի շահերը, նկրտումները: Առաջ է մղվում «առասպական» տեսակետը, այն է՝ հնդեվրոպացիների «ազնիվ» լինելը, ուժովածուծությունն ու հակամետությունը իրեն ավելի զարգացած լինել քան ուրիշները: Մասնավորապես զաղութային քաղաքականությունն ապակետով անգլիացիք, որինակ, հատկապես ուսումնասիրում են հնդիկների հին (սանսկրիտ) և նոր լեզուները (բարբառները), գերմանացիք նվիրվում են մասնավորապես այն հին ու նոր լեզուների ուսումնասիրության, վերոնք ընկած էին իրենց կողմից կառուցվող Բաղդադի յերեկաթուղու յերկարությունը, ստեղծելով

այդ լեզուներն ուսումնասիրող մի շարք «Արևելյան ընկերություններ» (Orient—Gesellschaft): Գերմանացի լեզվագետներն, իրենց «ազգային» նկրտումներից յեւած, դեռ համառ կերպով շարունակում են հնդեվրոպական լեզուները կոչել «հնդգերմանական»*:

Պետք է ասել, սակայն, վոր տիրող հնդեվրոպական ուղղությունը «յերիտասարդ քերականներից» հետո ունի և յուր առաջավոր դպրոցը, ինչպիսին է Սոսյուրի և Մեյեյի «սոցիոլոգիական» դպրոցը, յեթե չխոսենք նման կոնցեպցիա ունեցող Վիննայի համալսարանի հանգուցյալ պրոֆեսոր Հուգո Շուխարդտի մասին, կամ Ռուսաստանում՝ Փորտուենատովի, Բոգոլեն դե Կուլտենեյի և այլոց մասին: Սակայն, այստեղ լեզվի «հասարակայնությունը» այսինքն՝ նրա ֆակտուրաների պատմահասարակական բովանդակության զարգացումը վերցվում է ինքնաբայլ և հոգեբանական մոտեցումով: Լեզվի հասարակայնությունը բնույթը և ընթացքը չի կապվում հարատւորեն յուր պատմադանի (բաղիսի) հետ. լեզուն չի վերցվում իբրեւ վերնաշենք, վերնաշենքային կուլտուրա: Լեզվի մեջ չեն տեսել հասարակական մտքի կնիքը, լեզվի և մտածողության պատմական աղերսը, դասակարգերի պատմական փոխհարաբերությունը, պայքարը և այն, թեպետ վոմանց կողմից և շեշտվում է դասակարգային կամ պրոֆեսիոնալ տարբեր լեզուներ:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի չէ, վոր յեթե չկար ընդհանրապես լեզվի մատերիալիստական ըմբռնում, չէր ել կարող լինել վերլուծման և նորադույն մարքսիստական կոնցեպցիան, յուր մատերիալիստական դիալեկտիկայով:

Թեպետ հնդեվրոպական և այլ լեզվագետները ճգնում են ցույց տալ, վոր իրենց գիտությունն ապովիտիկ է, քաղաքականություն չի հետևում, տարվում է միայն հանուն «մաքուր գիտության», սակայն մենք գիտենք, վոր այդ այդպես չէ, վոր այդ լեզվագետներն իրենց մեթոդոլոգիայով զբսեվորում են տիրող դասակարգերի նպատակադրումները, շահերը: Մեր վերաբերմունքը դեպի այդ լեզվաբանական ուղղությունները պիտի լինի հարկաւրացասական, սակայն պետք է խիստ քննադատորեն վերամշակելով վերցնել այդ «պատմական», «նատուրալիստական», «կուլ-

*) Հնդեվրոպաբանության տրամաբանական զարգացումը Գերմանիայում այժմ, ինչպես գիտենք, հաւնեցրել է ֆաշիստական տեսության՝ գերմանական վոգու և ռասսայի ֆետիշացմամբ: Այդ «ազնվազարմ» լեզվաբանությունն փշրանքներով կերակրվում են և հայ ազգայնամոլները:

տուր-սլատմական», «յերիտքերականական», «հոգեբանական», «սոցիոլոգիական» և այլն դպրոցների մի շարք փաստական քննությունները, նրանց նկարագրական լեզվական դրուկությունները, նրանց տեխնիկան: Մեծ դեր են խաղացել դրանք լեզվի հնչյունական կողմի ուսումնասիրության մեջ, ինչպես և նրա ձևաբանական կառուցվածքի, սեւեքցիոն դասդասման և վերլուծման մեջ: Թույլ է անշուշտ լեզվի «հոգեկան», «իմաստաբանական» (Семантика) և սոցիալական կողմերի քննությունը, այն ել կատարված իդեալիստական ակնոցներով:

Մատերիալիստական լեզվաբանության տեսակետից չկան արտոնյալ և զաղութային լեզուներ, ինչպես նաև չկան ազնիւ և ցած լեզուներ, ինչպես վոր տեսնում ենք հնդեվրոպական շատ լեզվաբանների մոտ: Ընդհակառակը, մենք ճնշման կապանքներից ազատում ենք մի շարք լեզուներ, վորոնք ցարական Ռուսաստանում լեզու կոչվելու իրավունքն անգամ չունեյին, ինչպես «մարի», «ուգմուրտ», «մորդվա», «կարել» և այլ լեզուները: Մենք վոչ միայն իրավահավասարության լեզվական քաղաքականություն ենք վարում, այլև ավելին. այդ ճնշված ազգերի լեզուները զարգացնում ենք մեր սոցիալիստական պայքարի համար. շեշտը դրնում ենք ազգային ըստ ձևի կուլտուրաների ծաղկման վրա (պըրոլետարական՝ ըստ բովանդակության): Դեռ ավելին. մենք ասիական ու աֆրիկական բնիկների մեջ լեզվի ազգային քաղաքականությունը դարձնում ենք կապիտալիզմի հնարանները խարխելու միջոց, մենք այդ լեզվային ազգային քաղաքականությունը ծառայեցնում ենք սոցիալիստական հեղափոխության առուբայի համար: Վերջապես, ապագա միջազգային սոցիալիստական մի հայրենիքում մենք կարգավորելու յենք և միասնական այդ միջազգային լեզվի խնդիրը:

Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզուն և լեզվաբանությունը մեզ համար ստանում են վոչ միայն տեսական առարկայի բնույթ, այլ նաև մեր հեղափոխական պրակտիկայի և հեռանկարների մի գնք: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել մի բուրժուական լեզվագետի մոտորումներն այդ գալիք հեղափոխության ու լեզվի մասին: Այդ լեզվաբանը դուրս է յեկել ֆրանսիական «սոցիոլոգիական» դպրոցից (Meillet-ի աշակերտն է), Վանդրիյես ազգանունով, վորն ասում է. «Յեթե մենք պատկերացնենք մեզ քաղաքական կամ սոցիալական մի կատակլիզմ, վորը փշրե այն սահմանները, վոր գոյություն ունեն այժմ մարդկային խմբավո-

բուններն մեջ, վորը (կատակիլիզմը) խառնե յուր տակնուվրայի մեջ այլ և այլ դասակարգերի, ազգությունների, ռասաների ներկայացուցիչներին, վորը վոչնչացնե մեր դարավոր քաղաքակրթությունը, վորպեսզի տեղ հարթի այլ բազայի վրա հիմնված նոր քաղաքակրթության համար, միթե լեզուն առաջինը չի յենթարկվի այդ կատաստրոֆային: Ի՞նչի կվերածվի այս ժամանակ մեր ֆրանսիական լեզուն.— վոչ ավել, վոչ պակաս, քան վայրենիների մի լեզվի» (տես Н. Данилов, Краткий очерк истории науки о языке, Москва, 1931, էջ 18): Կարծում ենք, վոր կոմունտարիաներն ավելորդ են, քանի վոր կան յերկու աշխարհներ, յերկու հակամերժ տեսակետներ, իսկ պատմական պրակտիկան Խորհրդային Միության մեջ բնավ չհաստատեց Վանդերլյանների տեսակետը. հեղափոխության հետևանքով մեզ մոտ լեզուները զարգացան և ծաղկեցին:

Լեզուն և լեզվաբանությունն ունեն մեզ համար և առորչա սոցիալիստական շինարարության համար մեծ նշանակություն: Մենք պիտի ստեղծենք պրոլետարական գրական լեզու, մենք լեզուն պիտի յուր հին անմատչելի դերքերից իջեցնենք մասսաների սպասարկմանը, դրանով ընտել այդ լեզուն վուլգարիզացիայի չենթարկելով: Յեթե ընդհանուր միջազգային բառերն ավելի յեն գործածական ու մասսաներին հասկանալի, դրանք պիտի վորդեգրվեն: Լեզվատեղծման այն տենդենցները, վոր նկատվում են լեզվի զարգացման զինամիկայի մեջ և ունեն մասսայական բնույթ և յուրացում—այդ ավելի շուտ պիտի ժանեն պրոլետարական «գլորական» լեզվի արսենալը, քան շատ հին բառեր ու վոճեր, վորոնք խոսողի գիտակցության և կենդանի աշխարհայացքին վոչինչ չեն ասում:

Լեզվաբանությունը, իբրև ընդհանուր առարկա, ունի յուր գործադրական նշանակությունը և մեր դպրոցական պրակտիկայի ասպարիզում, մայրենի կամ ոտար լեզվի ուսուցման տեսակետից: Ա. Տոմսոնի ասելով՝ „Нечего говорить, напр. о том, что преподаватель языка, не изучивший основательно известных отделов языковедения, может преподавать лишь так, как может лечить знахарь, не изучивший анатомии, физиологии, фармакологии и пр.“ (տես նրա Общее языковедение, Одесса, 1910, էջ 3): [1]

Լեզվաբանությունը յուր ընդհանուր նշանակությամբ մեծ ծառայություններ և մատուցում նաև այլևայլ գիտություններին՝

սոցիոլոգիային, պատմությանը, հնագիտությանը, իրավաբանությանը, մարդաբանությանը, ազգագրությանը և այլն և այլն: Դիցուք թե լեզվաբանը պարզում է, վոր մեր հայոց «օրիորդ», «օրեար» կամ «օրեանք» (տեքեր) և «օրեն և» (վայել է, սկզբում—տիրոջական է) բառերն առաջ են յեկել մի հնագույն օրի արմատից, վոր նշանակել է «տեք»․ այստեղ սոցիոլոգը յուր տեսակետով կը մոտենա, իբրև դասակարգային բառաստեղծագործության փաստերի, պատմաբանը՝ յուր տեսակետով, իբրև ուրարտական (նախահայկական) ժառանգություն, իրավաբանը՝ յուր տեսակետով (օրենք = այն ինչ վերաբերում է տիրոջ) և այլն*:

Լեզվի մեջ կատարվելիք «հնաբանական» այդ պեղումները մեզ կարող են տանել մի այնպիսի շրջան, յերբ մինչև անգամ նյութական կուլտուրայի մնացորդները կամ չկան և կամ քիչ բան են ասում: Լեզվաբանությունը լեզվի այդ հնագույն շերտերի մեջ յերևան է հանում մարդու հնագույն աշխարհայացքը, ինչպես, որինակ, կոսմոգոնիական—տոտեմական շրջանից: Լեզվի տարրերի խաչավորումը, յերբ ցեղերի կամ եթնոսների գոյացման ժամանակ մի քանի լեզվական միավորներից կամ սիստեմներից ստացվում է նոր սինթետիզացիա, վկայում է սկզբնական արտադրական կոլլեկտիվների նույն խաչավորման պրոցեսին յենթարկվելը: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի և իրեն կրողի սոցիալ-պատմական ուսումնասիրությունն անանջատ չեն իրարից. և հիբավի, լեզվաբանությունը մեծապես շահած կլինեք յուր նվաճումների ճշգրիտ լինելու մեջ, յեթե համընթաց լինեք և՛ պատմա-սոցիալական գիտյալիկների մասնակցությունը, մասնավորվոր վոր դասակարգերի գոյությամբ և պայմանավորված և՛ դասակարգային լեզուն. իսկ վերջինս մեզ համար, գեթ լեզվի պատմական ետապներում, փաստ է և հաստատվում է լեզվի առորչայով, նրա պատմական նոր փուլերով:

Այժմ գանք այն հարցին, թե լեզվի ուսումնասիրությունն

* Կամ թե հայոց լեզվում ունենք «պարզե», «ձիր» (վորից՝ ձրի, ինչպես ռուսաց дар—даром), «պատարագ», «ընծա», «ձոն», «նվեր» բառերը, վորոնք «նվեր» են նշանակում. այստեղ նմանապես տարբեր բնագավառի տեսաբանը յուր վերաբերմունքը կցուցաբերի. սոցիոլոգի համար շեշտը դրվելու չի դրանց դասակարգային գոյացման վրա, այն է՝ վոր դասակարգը և ի՞նչ տեսակի նվեր է մատուցել. պատմաբանի համար հետաքրքիր է նաև այդ բառերի ծագումը, որինակ հարևան լեզուներից փոխառած լինելը և այլն («պարզե» և «նվեր» պարսկերեն են):

Ինչ մեթոդներով և տարվել, և լեզվի ինչ առանձին խնդիրներ կա-
րող են այդտեղ քննության առնվել, ամբողջապես թե մասնակի:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՍԳՐԱԴԻՆՆԵՐԸ

Լեզուն կարելի չէ ուսումնասիրել թե ընդհանրապես, այս-
պես ասած ընդհանուր կերպով և թե այս կամ այն լեզուն վեր-
ցրած առանձին: Լեզվի ընդհանուր ուսումնասիրության կոնցեպ-
ցիան բնական է, վոր յուր նախնական ձևավորման շրջանում ծնունդ
պիտի առնի կոնկրետ լեզուների ուսումնասիրությունից: Այդ վեր-
ջին ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ վերցրած միայն կոնկրետ
լեզուներից, կարող է լինել թե պատմական հաջորդականության
մեջ (գիտաբանիկ) և թե մի փուլի մեջ (սինխրոնիկ) թե ընդհա-
նուր նկարագրական և թե դրանից յետո՝ պրակտիկ-գործնական,
վորն է սովորական դպրոցական նորմատիվ քերականությունը:
Կոնկրետ լեզվի ընդհանրապես ուսումնասիրությունը, այսինքն՝
աչքաթող անելով դրա մանկավարժական և այլ գրվածքը, շատ
նման է այլ փորձնական՝ եմպիրիկ գիտություններին, ինչպես են,
որինակ՝ ֆիզիկան, բնագիտությունը:

Սակայն, այդ նկարագրական կոնկրետ ուսումնասիրություն-
նը վոչ միայն յուր ընդհանուր բնույթով և ծավալով տարբեր-
վում է այդ տվյալ լեզվի պրակտիկ քերականությունից*, այլև
յուր մեջ պիտի արտացոլի մարդկային լեզվի ընդհանուր կողմե-
րը, պիտի ցույց տա այդ մասնավոր կոնկրետի մեջ ընդհանուր
լեզվականը, վորովհետև վոչ միայն կա այդ ուրույն մի լեզվի
բնագավառը, այլ դրա մեջ՝ ընդհանուրը, վոչ միայն այդ մասնա-
վոր մի լեզվի նկարագրությամբ մենք շեշտում ու գրսելորում
ենք «ինքնուրույնը», «տարբերությունները», այլև ընդհանուրը:
Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, մենք «ընդհանուր լեզվաբանու-
թյունը» և մի վորեւ կոնկրետ լեզվի նկարագրական ուսումնա-
սիրությունը (ստատիկ թե դինամիկ ասպեկտներով) չենք դարձ-
նում միմյանց հակամեթ, ինչպես այդ արվում է հայտնի Ֆրան-
սիացի լեզվաբան, սոցիոլոգիական դպրոցի ռահվիրա՝ Ֆերդինանդ

* Տվյալ լեզվի մի կոնկրետ փուլի ակադեմիական (գիտական) նկարա-
գրությունը տալիս է այդ լեզվի և՛ նորմատիվ յերեւոյթների նկարագրու-
թյունը և՛ նոր սկսվող կամ սաղմնավորվող, ի մեջ առնելով և՛ լեզվի ըս-
տրուկություն («քերականությունը») և՛ լեզուական: Նյութի դասավորու-
թյան մեջ ևս այդ գիտելիքի նախնական սղատ է: Այլ է պրակտիկ, մանկավարժական
թեքումով քերականությունը:

դե-Սոսյուրի կողմից (Ferdinand de Saussure) յուր սինխրոնիկ
և դիախրոնիկ լեզվաբանությունների մեջ: Այդպիսի ուսումնասի-
րությունը, այսինքն՝ լեզվի ընդհանուր առումով («ընդհանուր
լեզվաբանություն») կամ նրա կոնկրետ՝ մասնավորը, մեզ մոտ
միայն պիտի իրար լրացնեն, մեկը մյուսով պայմանավորվեն և
արգասավորվեն: Այստեղ կա վոչ միայն այդ դիսցիպլինների հա-
կադրություններ, այլև դրանց միասնությունը:

Վերցնենք այժմ կոնկրետ լեզվի ուսումնասիրության բնա-
գավառը և մեթոդները: Ինչպես վերևում արդեն շեշտվեց, կա
կոնկրետ վորեւ լեզվի սովորական գործածական (դպրոցական)
քերականություն, վորը վոչ այլ ինչ է, քան նույն լեզվի լոկ ըս-
տրուկություն մասի ուսումնասիրությունը՝ նորմատիվ որինաչափու-
թյուններով և մանկավարժական նպատակներով: Մենք խոսելու
յենք այդ կոնկրետ լեզվի ընդհանուր գիտական նկարագրության
մասին: Այստեղ մենք կարող ենք ուսումնասիրել կամ դրա հըն-
չյունական մասը, կամ բառաձևերի տեսակները (բառափոխու-
թյուն, «թեքում»), կամ բառակազմույթը (словообразование),
կամ բառերի դասավորության յեղանակը, կամ բառամիջերը և
յուր նշանակություններով դասդասումը, կամ լեզվի իմաստական՝
նշանակողական կողմը: Կարող ենք ուսումնասիրել և այդ բոլորը
միասին: Հետևապես կստացվեն կամ նկարագրական «հնչյունաբա-
նություն» (фонетика), կամ «ձևաբանություն» (морфология),
կամ «բառակազմություն» (словообразование), կամ «շարահյու-
սություն» (синтаксис), կամ «լեզուի կոլոգիա», կամ «իմաստաբա-
նություն» (семантика, семасиология):

Ինչպես ասացինք, կարելի չէ և այդ բոլոր կողմերը միա-
ցյալ ձեռով ուսումնասիրել: Յեվ այդ վերջին գեպքում մենք կու-
նենանք մի վորեւ կոնկրետ լեզվի նկարագրական գիտական քե-
րականությունը*:

Բայց կոնկրետ լեզուն կարելի չէ վերցնել ուսումնասիրելու
վոչ միայն մի տվյալ ժամանակամիջոցում, վոչ միայն, այսպես
ասած, յուր ստատիկ մի վիճակում, այլև յուր անցած փուլերի
մեջ, այսինքն՝ պատմականորեն: Այստեղ արդեն նկարագրական
ուսումնասիրությունն ընդգրկում է ավելի մեծ շրջան, այն է՝

* Կոնկրետ լեզվի փուլի գիտական այդ ամբողջական ուսումնասիրու-
թյունը մեթոդոլոգիապես իրեն ավելի պիտի արդարացնի, քանի վոր լեզվի
բոլոր իրակությունները միացյալ են, միասնաբար են հանդես գալիս, մի-
մյանց կապակցությամբ են լավ հասկացվում և պայմանավորվում:

կոնկրետ լեզուն յուր պատմականորեն հայտնի բոլոր ժամանակներում, յուր գինամիկ զարգացման ասպեկտով: Յեթե այդ կոնկրետ լեզվի մի տվյալ ետադի ուսումնասիրությունն ենք կատարում, մենք այդտեղ լեզվական փաստերը կամ յերևույթները ըստ իրենց տեսակների կամ հատկանշների ընտրում և դասարարում ենք, սելեքցիա յենք կատարում, պահելով դրանց մեջ վորևե հաջորդականություն: Բայց յեթե այդ լեզուն վերցնում ենք յուր զարգացման պատմական շրջանների մեջ, մենք արդեն ամեն մի լեզվական պատկանելիություն, ամեն մի իրակություն (փաստ) պիտի համեմատենք նախորդ և հաջորդ ձևերի մեջ և, գտնելով հետզհետե դրանց հնագույնը, վորքան թույլ և տալիս այդ լեզվից ֆնացած պատմական մատերիալը, մենք մոտավորապես ստանում ենք տվյալ լեզվի հնագույն փուլի պատկերը յուր հետագա զարգացումով, կամ ընդհակառակը՝ նոր փուլը յուր նախորդ և տալիսերով: Այս կլինի այդ լեզվի «պատմական ուսումնասիրությունը» կամ ինչպես ասում են «պատմական քերականությունը»: Բայց կարելի չե կոնկրետ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը շարունակել ավելի հնագույն ժամանակաշրջանների մեջ: Այդտեղ թեպետ այդ լեզուն պահած չունի գրավոր հին ձևեր, բայց այլ «ազգակից» լեզուների ոգնությունը մենք, համեմատելով պատմական այդ լեզվի ձևերն ազգակից այլ լեզուների նման ձևերի հետ, կարող ենք մոտավորապես վերականգնել ավելի հին տեսակները: Որինչպիսի մեր ժողովրդական «ախպեր» (=ծրտ) ձևն ստացվել և «ազիներ», սա ել «աղբայր» հնագույն պատմական ժողովրդական ձևից (հմտ. գրաբարի «եղբայր» ձևը): Բայց մյուս ազգակից լեզուների ոգնությունը մենք այդ «աղբայր»-ը ձևափոխված ենք համարում „lbayr“, սա ել „blayr“ || „brayr“, իսկ վերջինս՝ bhrater (=ծրտ) նախնական և հին ձևից: Այսպես կարող ենք անել վոչ միայն մի բառի նկատմամբ, վոչ միայն կոնկրետ լեզվի բառամթերքի՝ լեքսիկոնի, այլև լեզվի մյուս բոլոր տարրերի նկատմամբ:

Այստեղ արդեն մենք թեվակոխում ենք կոնկրետ լեզվի «նախապատմական» շրջանը: Ամեն պարագայում, ինչպես տեսանք, մեթոդը համեմատական եր և հետևապես ստացվում են տվյալ կոնկրետ լեզվի «պատմական քերականություն» և «համեմատական քերականություն»: Այդ բաժանումը, հարկավ, պայմանական և յերկուստեք տեղի ունի այդ տվյալ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը համեմատական մեթոդով. միայն մի դեպ-

քում՝ այդ ուսումնասիրությունը կանգ և առնում յեղած գրավոր հիշատակարանների հնագույն շրջանում, սկսած յուր զարգացման նորագույն շրջանից և ստացվում և «պատմական քերականություն», իսկ մյուս դեպքում՝ այդ պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը, չունենալով այդ տվյալ լեզվի ավելի հին գրավոր աղբյուրներ, հենվում և «ազգակից» պատմական և հին լեզուների նման ձևերի վրա և համեմատական ուսումնասիրությունից հանում լեզվի ավելի հին «նախապատմական» ձևեր. այդ իհարկե անկատար պիտի լինի:

Այս պատմական և համեմատական ուսումնասիրությունները կարելի չե կատարել թե կոնկրետ լեզվի ամբողջությունն նկատմամբ և թե նրա վորոշ մասերի: Յեվ յեթե այդ վերջին մասեցումն ունենանք, ապա կստանանք, դիցուք թե «պատմական հնչյունաբանություն» (հայերենի, վրացերենի, ռուսերենի...) «պատմական ձևաբանություն» և այլն և այլն, ինչպես և «համեմատական հնչյունաբանություն» և այլն:

Յերբ բառերի, կամ ավելի ձիշտ՝ բառարմատների ծագումն ու հետագա ձևերն են քննում, այդ կոչվում և բառերի «ստուգաբանություն» կամ հունարեն լեզվով ասած՝ «ետիմոլոգիա» (etymos logos „истинное слово“). Բայց պրակտիկ դպրոցական քերականությունների մեջ այդ «ստուգաբանություն» անվան տակ յերբեմն սխալմամբ վերցնում են հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը:

Համեմատական քերականությունն այժմ յեվրոպական լեզվաբանություն հիմքն ու զուլխ գործոցն և: Կարելի չե հաստատասել, վոր «հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն» և ծնունդ առնում և ընդհանրապես գիտական լեզվաբանությունը: Այստեղ տենդինց կա գտնել վորոշ խմբի լեզուների հնագույն ձևը, աստիճանը. դրանց պատմական համեմատությունը հարց և դրվում լեզվական փուլերի հաջորդականության մասին, դրանց որինաչափական փոխհարաբերությունների մասին, դրանց ծագման մասին մի ընդհանուր դրությունից և այլն: Այդ ձևով վերատեղծում են, որինակ, սեմական լեզուների «նախալեզու», այսինքն այն սկզբնական դրությունը, վորի հաջորդական և հետագա ձևափոխումներն են ասորա-բաբելական, արաբական, քանանական-հրեական-սյուրիական (ասորական) լեզուները: Նմանապես, հիմնվելով ռուսերենի, լեհերենի, բուլգարերենի, սերբերենի, չեխերենի և այլ սլավոնական լեզուների պատմական ուսումնա-

սիրությունների վրա, դրանք բոլորը հանում են մի «նախապա-
վոնական» մայր լեզվից, վոր յեղած պիտի լինեի նախապատմա-
կան շրջանում և ծնունդ տված այդ պատմական լեզուներին*:

Ինչպես ասացինք, առաջին և ամենամեծ գյուտն եր «հնդ-
դեվրոպական» կոչված լեզուների հայտնաբերումն ու դրանց հա-
մեմատական ուսումնասիրությունը՝ «համեմատական քերականու-
թյունը»: Իրա հիմնադիրն և գերմանացի լեզվագետ Ֆրանց Բոպ-
պը, վորը 1833 թվին հրատարակեց յուր համեմատական այդ
քերականությունը: Հետագայում այդ դպրոցն** ավելի ու ավելի
զարգացավ, կատարելագործվեց և դարձավ ընդհանրապես լեզվի
գիտության բովը: Հնդեվրոպաբանությունը (Индоевропеисти-
ка) հետագայում շատ ձևափոխությունների յենթարկվեց, ունե-
նալով յուր «յերիտասարդ քերականների» դպրոցը, «հոգեբանա-

* Ինչպես տեսնում ենք, համեմատական մեթոդը («կոմպարատիվիզմը») վոչ միայն թերի յե, ձևական ե, չի պայմանավորվում լեզվի պատմա-հասարա-
կական ֆակտորներով և դրանցով բացատրվում, այլև միմիայն նպատակադրված
և ընդհանրությունների տեսական վերականգնումով՝ վերականգնել նաև սկզբ-
նական դրանց աղբյուրը—մայր լեզուն: Լեզուների տարբերությամբ այդ մե-
թոդը գրեթե չէր զբաղվում, վորովհետև իրեն նպատակին խանգարում եր: Իսկ
ընդհանրությունների այլ բացատրություն նրանք ի վիճակի չեն տալու, ինչ-
պես և տարբերությունների բացատրությունը:

** Հնդեվրոպական լեզվաբանության այդ առաջին փուլի մասին Ֆր.
Ենգելը տվել և դրական կարծիք, շեշտելով այդ դպրոցի պատմական մեթոդի
առավելությունը, նրա առաջադեմ լինելը: Ենգելը ասում ե. «Господин Дю-
ринг, изгнав из своего учебного плана всю современную историческую
грамматику, оставляет для обучения языкам в своей школе только
старомодную, выкроенную в стиле древней классической филологии,
техническую грамматику, со всей ее казуистикой и произвольностью,
порождаемыми отсутствием в ней исторического основания... Очевидно,
нам приходится иметь дело с филологом, никогда не слышавшим об
историческом языкознании, так сильно и плодотворно развившемся в
последние 60 лет, и поэтому отыскивающим «современные возвышенные
образовательные элементы» языкознания не у Боппа, Гримма и Дица,
но у блаженной памяти Гейзе и Беккера» (Энгельс, Антидюринг, Москва
1932, էջ 233: Ընդգծումը մերն ե. Գ. Ղ.): [2] Ն. Մառը անհաշտելի յե համարում
համեմատական լեզվաբանությունը յուր տեսության հետ («По этапам раз-
вития яфет. теории». Предисловие, 1926 г.) և ընդհանրապես բուրժուական
անցյալի ժառանգականության ոգտագործման խնդիրը նրա մոտ կարծես թե
բացառվում ե, յեղակետ ընդունելով միայն իրեն տվյալները, այն ինչ բուր-
ժուական այդ լեզվաբանությունն անգամ շատ նվաճումներ ե տվել, ինչպես
շեշտել ե Ենգելը:

կան» դպրոցը, «սոցիոլոգիական» դպրոցը և այլն: Սակայն,
հիմնականում այդ հնդեվրոպաբանությունը ծնունդ ե առնում և
ծաղկում կապիտալիզմի հետ և անհրաժեշտորեն դառնում նրա
իդեերի և տենչանքների արտահայտիչը: Այդ լեզվաբանական ուղ-
ղությունն իշխում ե այժմ և՛ սեմագետների, և՛ թյուրքագետնե-
րի, և՛ կովկասագետների, և՛ այլոց մոտ: Տոն տվողը նա յե յուր
«նախալեզվով», «նախահայրենիքով», թեպետ շատերը հենց ի-
րենցից սկսում են թերահավատ լինել և՛ դեպի այդ նախալեզու-
ներն ու նախահայրենիքները և՛ դեպի համեմատական մեթո-
դի այդ ձևակերպ կիրառումը: Մարքսիստ-մատերիալիստ լեզվաբան-
ները իրենց հերթին դեռ չեն պատասխանել լեզվական մի շարք
յերևույթների պատճառականությանը. որինակ, Ժխտելով նախա-
լեզուները, նրանք դեռ չեն բացատրել այն ընդհանրությունները
(բառարմատ և ձևեր), վոր կան մի շարք «ազգակից» լեզուների
մեջ: Հիմնական ազդակը վոմանց կողմից համարվում ե «խաչավո-
րումը» (скрепление), իբրև սկզբնական արտադրական միավո-
րումների (կոլլեկտիվների) խաչավորման արդյունք: Բայց սա ել
ընդհանուր բնույթ ե կրում և լեզվի շատ կողմեր դեռ չեն լու-
սաբանված, շատ բան ել դեռ չի կոնկրետացված, լեզվաստեղծ
պատվանդան սուբստրատը, այն ե՝ արտադրական պրոցեսը յուր
հասարակական դինամիկ հարաբերություններով դեռ կոնկրետ չի
լուսաբանված լեզուների պատմական վորոշ դարաշրջանների տե-
սակետից. իլ չենք ասում այդ լեզուների նախնական՝ նախա-
պատմական ձևերի համար: Պատմականորեն յեթե կա լեզվի ինք-
նազարգացում և ժառանգականություն, կա և լեզվի հեղափոխու-
թյուն, լեզուների սինթետիզացիա (խաչավորում), կա և լեզվի
դասակարգային շերտավորում՝ դասակարգային լեզուներ, հասա-
րակական հարսբերություններից յեղած և կազմակերպված հո-
գեբանություն, իբրև հասարակ միջնորդավորող գործոն, վորն ան-
միջապես յուր կնիքն ե դնում նախորդ լեզվական ժառանգու-
թյան վրա, յուրացնելով կերպարանափոխում այդ վերջինը:

Ահա յեղնելով հենց այս ընդհանուր դրությունից և ոգտա-
գործելով կոնկրետ լեզուների պատմական թե ստատիկ նկագրու-
թյունները, ծնունդ ե առնում լեզվի մի նոր գիտություն—ընդ-
հանուր լեզվաբանություն: Այդ դիսցիպլինան կոչվել ե կամ հենց
այդպես, այսինքն ընդհանուր լեզվաբանություն (общее языко-
ведение), կամ լինգվիստիկա (лингвистика) լատիներեն «լինգ-
վա» (lingua) «լեզու» բառից, կամ «լեզվի տեսություն», «լեզվի

փխրիսովալուծյուն», կամ ավելի շուտ «լեզվաբանության ներածություն» (Введение в языковедение): Ընդհանուր լեզվաբանությունը յուր նյութը վերցնում է կոնկրետ լեզուների պատմահամեմատական կամ նկարագրական ուսումնասիրություններից: Հիմնվում է դրանց վրա և այդ եմպիրիկ դիտությունները փոխաբերում է սխառնատիկ զոդորինայով: Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր լեզվաբանությունը ուսումնասիրում է ընդհանրապես մարդկային լեզուն և վոչ թե կոնկրետ այս կամ այն լեզուն: Լեզուն այդտեղ վերցվում է արստրակտ դրուծյամբ, ուսումնասիրությամբ, սակայն, յեկնելով կոնկրետներից, քանի վոր չկա արստրակտը, այլ կան պատմական լեզուներ: Այս նոր դիսցիպլինայի համար բոլոր լեզուներն ել կարևոր են, սկսած կուլտուրապես ամենացածր մակարդակի վրա կանգնած ցեղերի (բուշմենների, հոտենտոտների, նեգրիտոտների) լեզուներից մինչև «ամենակատարյալ» յեվրոպականը: Դեռ ավելին, պրիմիտիվ կամ վայրենի ցեղերինը ավելի կարևոր կարող է լինել, նայած վոր խնդիրն է շոշափվում:

Կարելի չե վերցնել վոչ միայն «մարդկային լեզուն» ընդհանրապես, այլ նրա վորոշ մասերը: Որինակ, կարելի չե ուսումնասիրել միայն հնչյունաբանությունը կամ միայն ձևաբանությունը և այլն: Այս զեպքում, իհարկե, պիտի ոգտադործվեն աշխարհիս բոլոր լեզուները, յեթե դրանց պատմական և նկարագրական կոնկրետ ուսումնասիրությունները կան: Բայց այս մասնազբված ուսումնասիրությունները լեզվի հասարակական արժեքավորման տեսակետից անբավարար են:

Ընդհանուր լեզվաբանությանը յենթակա չե, իբրեւ ուսումնասիրության որչեկտ, մարդկային լեզվի տարրերի (resp. ֆակտորայի) ուսմունքը, և՛ նշարագրորեն և՛ ծագմամբ ու զարգացման պրոցեսով: Այդպես են քննվելու, որինակ, լեզվի հնչյունները, իրենց նկարագրությամբ սկսած հոտենտոտների կամ բուշմենների «գլղոցներից» (ներշնչական հնչյուններից) մինչև մեր այժմյան հնչյունները, դրանց ֆիզիոլոգիան և ակուստիկան, դրանց համադրումը արտասանությամբ և դրանց փոխադրեցությունը, դրանց պատմական զարգացման դինամիկան ու փոփոխումները, վերջիններիս հիմնական դրդապատճառները, սոցիալտնտեսական ֆակտորը, դասակարգային «արտասանություն» և այլն և այլն: Նման վերաբերմունք պիտի լինի հարկավ և՛ ձևաբանության, և՛ իմաստաբանության, և՛ բառաստեղծման վերաբերյալ:

Բայց ընդհանուր լեզվաբանությունը վոչ միայն սահմանափակվում է լեզվի, այսպես ասած, ներքին աշխարհով, նրա ֆիզիկոֆիզիոլոգիական, հոգեկան և սոցիալական կողմերով, այդ գիտությունն զբաղվում է և լեզվի ծագման խնդրով, լեզվական իրավությունների և հասարակական-տնտեսական յերևույթների փոխհարաբերությամբ, լեզվական ընդհանուր որինաչափությունների խնդրով, լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությամբ, լեզվի և հոգեբանության փոխհարաբերության խնդրով, լեզուների խաչավորումով, լեզվի դիալեկտիկայով, լեզվի և գրի փոխհարաբերությամբ և այլն, և այլն:

Ընդհանուր լեզվաբանությունը կամ ինչպես այլ կերպ նաև ասում են «լեզվի գիտությունը», (наука о языке, лингвистика) ուսումնասիրում է վերոհիշյալ լեզվական իրավություններն ու խնդիրները միասին վերցրած: Բայց ընդհանուր զբվածքի տեսակետից, այսինքն վոչ կոնկրետ լեզվի նկարագրությամբ, մենք կարող ենք, ինչպես արդեն ասվել է, ուսումնասիրել և առանձին այդ լեզվական յերևույթները: Սակայն այդ մասնավոր հետադոտություններն անգամ ռայնափ մեզ համար ընդունելի պիտի լինեն (իրենց ծավալով ու մեթոդոլոգիայով), վորչափ դրանք նըպաստում են լեզվի մյուս իրավությունների աղերսակցված ճանաչողության և բնութագրման: Որինակ, հնչյունաբանությունը առանձին ուսումնասիրում են՝ ֆիզիոլոգիապես ակուստիկայի (ֆիզիկայի) տվյալներով, հնչյունները գծագրում են զանազան գործիքներով՝ կազմելով դիագրամներ, և այլն. ստեղծում են այսպես կոչված «փորձնական (եքսպերիմենտալ) հնչյունաբանություն»: Ինչ խոսք, վոր ընդհանուր դիսցիպլինայի մեջ՝ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ՝ այդ փորձնական հնչյունաբանության մոցընելը ավելորդ է, թեպետ վոմանք այդ արել են մասամբ, ինչպես Ա. Տոմսոնը: Նմանապես արտասանության անատոմիական և ֆիզիոլոգիական բարդ մեքենան յուր կենտրոններով ուղեղում և այլն: Այդ մասնավոր թեքմամբ պիտի հետաքրքրվեն թերեւս բնախոսները և գուցե բժիշկները, յերբ հարց է առաջ գալիս, դիցուք թե, բուժել թլվատությունը կամ կակաղությունը. սակայն ընդհանուր լեզվաբանների համար այդ լեզվի մասնավոր կողմերի ընդհանուրը պիտի շաղկապվի լեզվի մյուս տարրերի դրսևվորման ու բացատրության հետ: Այդ նույն կոնցեպցիան, ինչ-

պես ասվել է, մենք ընդհանուր լեզվաբանություն կազմելու տե-
սակետից ունեյինք և մասնավոր կոնկրետ լեզուների տվյալների
նկատմամբ, յերբ պատմականորեն ի հայտ յեկած այդ բոլոր մաս-
նակի որոշումները ոգտագործվում են մեր ընդհանուր այս դոկ-
տրինայի համար: Բայց այդ կոնկրետ լեզուներն ու իրենց պատ-
մական խնդիրները մեզ համար ակտուալ են դառնում, յերբ իրենց
մեջ արտացոլում են ընդհանուրը, ապա թե վոչ՝ շաղկապումը կամ
կլիններ անհնարին կամ մեխանիկական:

Ը Ն Դ Շ Ա Ն ՈՒ Ր Մ Ա Ս

ԼԵՁՈՒ—ԽՈՍՔ—ՄԻՏՔ. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սոսելով լեզվի մասին, մենք այստեղ առայժմ սահմանա-
փակվելու յենք միայն նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, թող-
նելով գլոտոլոգիական ընդհանուր հարցերը մի այլ թեմայի, ուր
տրվելու յե լեզվի ծագումը, դարգացման պրոցեսը և այլն:

1111 37
✓ Լեզուն միշտ չի յեղել. նա յուր ծնունդն առնում է մար-
դուս դեռ կիսավայրենի վիճակում, հետագայում կազմակերպվե-
լով հասարակական աշխատանքի պրոցեսից կամ պրոցեսի հետ:
Հետևապես լեզուն պատմական կատեգորիա յե, մարդու կողմից
ձեռք բերած մի նվաճում, պատմա-կուլտուրական մի բարդ ար-
վեստ, վերնաշենքային մի բարձր կուլտուրա: Լեզուն, ուրեմն,
պատմա-հասարակական յերևույթ է:

Փոքր հասակից այժմ մարդս յուրացնում է այդ լեզուն յուր
շրջապատից. նշանակում է այդ լեզուն բնագոյորեն ևս նրան հա-
տուկ չի յեղել, վոչ էլ հատուկ է յեղել նրա ցեղին կամ ռասա-
յին: Յերեխան վոչ շրջապատն ընկնի, այն լեզուն էլ կյուրացնի,
թեպետ այս դեպքում ևս ժառանգականության ունակությունները
վորոշ չափով դեր կարող են խաղալ: Որինակ, արաբական ուրույն
սիստեմի լեզվի ժառանգականությունն զգացվել է այն դեպքում,
յերբ արաբ փոքրիկ չիսոսող յերեխային տարել են Ֆրանսիա և
ֆրանսերեն սովորեցրել: Յերեխան, սակայն, նույն տեմպով և մա-
նավանդ նույն կատարելիությամբ չի յուրացրել այդ ֆրանսերե-
նը. այս պատմական փորձը վերագրում են լեզվական սիստեմի
մասնակիորեն ժառանգական ունակություն ստանալուն, թեպետ
այդ ևս պրոբլեմատիկ է և այսպես կարող է լինել միայն մի սե-
բունդի կամ ավելի ճիշտ՝ վորոշ տարիքների համար: Համենայն
դեպս, լեզվի այս կամ այն տիպը կամ տեսակը, չլինելով բնա-
պատմական որդանիդ, անհրաժեշտորեն չի կապված այս կամ այն

ռասայի կամ ցեղի հետ: Պատմութիւնը մեզ շատ ու շատ դեպքեր ե տալիս, յերբ ցեղերը և ազգերն իրենց լեզուները փոխում են, յուրացնում են այլ ցեղի կամ ազգի լեզու. որինակ բոլգարները թյուրքական ցեղից են, բայց յուրացրել են սլավոնական մի բարբառ, կամ Կովկասի (Թեմիր-խան-Շուրայի մոտ) հրեաները, գաղթած լինելով միջնադարյան Պարսկաստանից, բերել են աշխարհից և հին ձևի պարսկերենը, վորը յուրացրել էյին նրանք դեռ Պարսկաստանում, և այլն և այլն*:

Ընդհանուր լեզվաբանության համար ընտանիքներն բոլոր լեզուները համարժեք և կարևոր են: Մենք համամիտ ենք Ալեքսանդր Տոմսնի հետ, յերբ նա ասում է. — „Все языки и говоры, даже самых диких и некультурных народов, имеют одинаковую ценность для науки; последние во всяком случае более подходящие объекты научного исследования, чем литературные языки образованных народов, которые для лингвиста то же, что оранжерейные растения для ботаника“ [3] (տես նրա — Общее языковедение, Одесса. 1910, էջ 4): Այստեղ «գրական լեզու» ասելով հասկացվում է մասամբ արվեստականը, ինտելիգենցիայի կողմից ձևափոխածը, կոկածը. ավելի ևս կարելի չէ այդ տողերը վերագրել միջազգային արվեստական լեզուներին (եսպերանտո, վոլապյուկ և այլն): Յերկրորդ, լեզու ասելով, մենք այս դեպքում (այսինքն՝ լեզվաբանության համար իբրև կարևորութիւն) պիտի արժեքավորենք նաև ամեն մի բարբառ, յենթաբարբառ կամ խոսվածք (говор), վորովհետև դրանք ել իրենց հերթին պարզաբանում են լեզվական սխառմի վորոշ կարևոր մոմենտներ, հատկապես մասնավորի և ընդհանուրի փոխհարաբերության խնդրում: Իսկ առանց այդ բոլորի մեզ համար պարզ չի լինի, թե ինչ և լեզուն:

Այժմ գնաք հենց այդ գլխավոր հարցին, ի՞նչ և լեզուն:

Մարքսը լեզուն համարում է «ուեալ գիտակցութիւն» („ре-

* Դեռ հնագույն շրջանում, յերբ տոհմերն ու ցեղերը երգովաժիտայի (այլ ցեղից կին վերցնելը), առևտրական փոխանակության և պատերազմական բաղժման հետևանքով լեզվական նորանոր հարաբերութիւններ և փոփոխութիւններ էյին ստեղծում, արդեն այդ ժամանակից իսկ լեզուների պատմական նորագոյացումները կոլեկտիվների հասարակական (և վոչ ռասայական) ֆունկցիայից էյին սերվում:

альное сознание“)*, վորով պարզաբանվում է լեզվի սպեցիֆիկումը, իբրև վերնաշինքի: Իսկ քաղաքատնտեսության քննադատության յուր ներածականում 1859 թվին նա ասում էր. — «լեզվի զարգացումը առանց միասին ապրող և միմյանց հետ խոսող մարդկանց — անմտութիւն է»: Լեզվի ծագման մասին գրել է Ենգելսը յուր «Աշխատանքի դերը կապի մարդկայնացման պրոցեսում» բրոշյուրում. լեզվի զարգացման մասին ասել է նաև Մարքսը (տես մեզ մոտ «Լեզվի ծագումը»):

Լեզվաբանների կողմից տրված բնորոշումից բերենք յերկուսը: Առաջինը Դարբենցի, Կնաուերի, Տոմսնի և այլոց բնորոշումն է, վորն ասում է. «լեզուն տարրորոշված (расчлененный) մտքի հաղորդման միջոցն և հնչյունների միջոցով»: Այստեղ խոսքի «հնչյունները» շեշտվում են աշխարհայեցողի, վոր միտքը կարելի չէ հաղորդել նաև այլ միջոցներով, որինակ, միմիկայով (յերեսի մկանունների շարժումով), պանտոմիմայով (ձեռքի և մարմնի շարժումներով), արտաքին առարկաներով կամ նվագարաններով, ինչպես այդ անում են, իբրև խաղ, Հյուսիսային Ամերիկայի ընդհանր (հնդկները) կամ Աֆրիկայի նեգրերը: Բայց, իհարկե, նշանացի այդ խոսակցութիւնը «հնչյուն-լեզվին» և վերջինիս նրբութիւններին չի կարող փոխարինել, թեպետ այդ նշանացի «լեզվով» յերբեմն վերացական գաղափարներ ել են արտահայտում: Դժային ժեստերի այդ դերը առաջին անգամ ուժեղ կերպով շեշտել է Վոնդտը: Ի միջի այլոց, այդ նշանացի կամ «ձեռք-լեզուն» (կամ գժային լեզուն) մի ժամանակ որդանական նախորդութիւնն է յեղել հնչական լեզվի և իրեն մեջ զարգացրել է այդ վերջինը, ինչպես կարծում է Ն. Մաուր: Մեր ժողովրդի մեջ (հայերի մեջ) մի ժամանակ ունեյինք կանանց մի դաս — նորահարսեր, վորոնք իրենց սկեսուրի, սկեսրայրի, կնքահոր և այլ «մեծամեծների» հետ իրավունք ունեյին խոսել միայն «նշանացի լեզվով», թեպետ այս յերևույթը, ըստ իս, նոր սոցիալական հարաբերութիւնների հետևանք է, կապված սեփականության հետ և վոչ թե հնագույն մնացորդ է, ինչպես կարծում է Ն. Մաուր:

* «Լեզուն նույնչափ հին է, վորքան և գիտակցութիւնը: Լեզուն — այդ պրակտիկ, ուրիշների համար գոյութիւն ունեցող, հետևապես և ինձ համար գոյութիւն ունեցող, սեալ գիտակցութիւնն է: Յեւ լեզուն, գիտակցութիւնն նշան, գոյանում է այլ մարդկանց հետ հաղորդակցութեամբ պահանջից» (Архив Маркса и Энгельса, книга I, стр. 220):

Վերոհիշյալ բնութագրումը՝ «լեզուն տարրորոշված մտքի արտահայտությունն է հնչյուններով» պիտի ունենա, ըստ իս, վորոշ վերապահումներ: Նախ, չի շեշտվում լեզվի հաղորդման ձև-վական կողմը, ստորուկտուր մասը. յերկրորդ, լեզուն և խոսքը այստեղ նույնացվում են. յերրորդ, լեզվի դեֆինիցիան տրվում է ստատիկ ասպեկտով և վոչ նաև լեզվի զարգացման պատմահասարակական գենետիկայից յերած. չորրորդ, չի շեշտվում լեզվի հասարակական կողմը: Տարրորոշված միտք (членораздельная мысль) մարդուս առաջին թոթովանքի ժամանակ կարող եր և չլինել*: Հայկանորեն, նախամարդը նախադասությունը («միտքը») մի միասնական բառով կամ բառալուծով է արտահայտել «զծային» լեզվի ոգնությունը. որինակ, «Չուր» կամ «գայլ» բացականչելով, նա մի ամբողջական միտք է ցանկացել տալ («Չուր տուր», «Չուր լամիր»... նայած պարագային և կամ «գայլը յեկավ, գայլը «փախչում է» և այլն), կոնկրետացման համար դիմելով ժեստերի ոգնության, վոր սկզբում գերակշիռ եր: Հետագայում այդ ամբողջությունը յերկրիեղվելով բաժանվում է ըստ առարկայի («գոյականներ») և հատկանշի կամ գործողության («ածականներ», «բայեր», վորպես դրա ստորոգումը): Այնպես վոր լեզվի վերոհիշյալ բնութագրումը դեռ տարակուսելի կետեր ունի յուր ծագմանական տեսակետից, իսկ այժմյան կատարյալ լեզուների տեսակետից, ինչպես և յեղած պատմական ամենապրիմիտիվ լեզուների, այդ բնութագրումը մասամբ է ճիշտ և ընդունելի, յեթե ինդիքը վերաբերում է լեզվական սոսկ ակցիային:

Բերենք և մի յերկրորդ բնութագրում, այն է Ֆրանսիացի լեզվագետ Ա. Մեյլետինը (A. Meillet), վորն այժմ համարվում է

* Կենդանական «լեզվի» համար համեմատելի Վ. Պորժեզինսկու հետևյալ խոսքերը. «Не переоценивая наших средств в деле раскрытия внутреннего мира животных вообще, мы должны признать, что некоторые вопросы истории человеческого языка, касающиеся его происхождения, должны получить важные указания для их разрешения из изучения языка животных. Замечу здесь же, что существенное отличие этого последнего от языка людей заключается в отсутствии раздельности в выражении внутренних переживаний; звук или сочетание звуков выражает у животных их переживания как нечто цельное, не разложенное на части. Само собой разумеется, языком в тесном смысле этого термина, мы не назовем и здесь произвольных звуковых рефлексов, которые так многочисленны у животных» (В. Поржезинский, Введение в языковедение, Москва, 1913 г., стр. 4—5): [4] Ընդգծումները մերն են:

յեվրոպական ամենամեծ լեզվագետներից: Նա ասում է. «Անհատի տեսակետից լեզուն մի բարդ սխտեմ է, կազմված խոսքի գործարանների և դրանց զգացումների անդիտակցելի գոգորողություններից, վորը (սխտեմը) նրան հնարավորություն է տալիս խոսել և ուրիշի բառերը հասկանալ: Այդ սխտեմը պատկանում յուրաքանչյուր անհատին և նույնանման կատարյալ ձևով չի գտնվում ուրիշի մեջ: Բայց նա (սխտեմը) նշանակություն ունի միայն այն չափով, վորչափով նույն սոցիալական խմբի մյուս անդամներն ունեն նման սխտեմներ. հակառակ դեպքում այդ անհատը չեր հասկացվի ուրիշների կողմից և չեր հասկանա ուրիշին: Ամեն մի անհատ խոսափում է նորմալ տիպից վորեև կերպ թեքվել և շատ զգայունությունը է վերաբերվում ամենափոքր թեքվելուն անգամ, յերբ վերջինս նա գտնում է ուրիշների մոտ: Լեզուն, լինելով մի կողմից անհատների սեփականություն, մյուս կողմից պարտադիր կերպով փաթաթվում է (навязывается) ուրիշներին և դրա շնորհիվ նա (լեզուն) դառնում է վոչ միայն բնախոսական և հոգեկան յերևույթ, այլև սոցիալական» (տես նրա գիրքը ուսուցանելու թարգմանած Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков, Юрьев, 1911, № 21):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, շեշտվում են վոչ միայն լեզվի բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) և հոգեկան այդ յերկու կողմերը, այլև յերրորդը՝ սոցիալականը: Բայց Meillet-ն, յեթե «լեզուն» չի վերցնում իբրև սոսկ մի անհատական ակցիա, ըստ իս, մի սխալ է գործում, յերբ լեզվական այդ սխտեմն ուրույնացնում և յուրահատուկ է դարձնում միայն անհատին*: Վերջինիս մեջ այդ սխտեմը միայն այն չափով գոյություն ունի և կենսունակ է վորչափով դա կա և հասարակության մեջ. անհատական ուրույն մտածողությունը և նախադասություն կազմելու յեղանակներն անհատի հետ մեղնում են, իսկ ժառանգաբար փոխանցվում է միայն ընդհանուրից (կոլլեկտիվից) վերցվածը՝ կոլլեկտիվի լեզվաստեղծման նորմալություններով: Անհատը ներգործոն է և լեզու տարածող կամ փոփոխող միայն այդ ընդհանուր ու դինամիկ հասարակական լեզվի տեսակետից: Ճիշտ է Meillet-ի այն սոցիա-

* Ֆերդ. դե-Սոսյուրն ևս «խոսային գործունեությունը» (речевая деятельность, ֆրանս. language) հատկացնում է գլխավորապես անհատին, լեզվին (langue) սակայն տալով սոցիալական ընդհանուր բնույթ յուր բառապատկերների և դրանց կապի ընդհանուր սխտեմով:

լական պարտադրութեան շեշտումը, յերբ անհատը չի կարող թեք-վել ընդունված տվյալ լեզվական սխտեմից, շրջապատը նրան հարկադրում է իրեն նման մտածել և խոսել: Հիշենք հենց այն տղեղ վարմունքը, վոր ցույց են տալիս շատերը դեպի կակադնե-րը կամ թվատները, յերբեմն «տնադներ» անելով կամ ծիծաղե-լով այդ թերալեզվանիկների վրա: Բայց մինչդեռ դրանք դժվար թե ուղղվեն, վորովհետև այդ դեֆեկտները որդանական բնույթ են կրում, դրա դիմաց սովորական շեղումներն այդ հասարակա-կան հարկադրումից և ճնշումից ուղղվում են, ակամայից յեն-թարկվում են ընդունված միջին հավասարեցուցիչ հասարակական լեզվին: Այս հասարակականը անշուշտ վերացական և ունիվերսալ բնույթ չպիտի կրի, ինչպես կարծում է սոցիոլոգ Դյուրկհայմին հետևող Ա. Մեյյեն: Այո, լեզվի սոցիալական լինելը մեզ համար վերացական և միապաղաղութեան իմաստ չպիտի ունենա, այսին-քն՝ տվյալ հասարակութունն ու յուր մտածողութունը (և աշ-խարհայացքը) ինքնաբավ և միաձուլ չեն, այլ յեղնում են կոն-կրետ, մատերիել բազայից, արտացոլում են տվյալ արտադրական հասարակական պրոցեսը, մակարդակը, թեպետ և վոչ անմիջապես: Սրա հետ կա ինարկե և լեզվի ինքնազարգացումը հասարակու-թյան այդ կացութեան մեջ, ինչպես և լեզվի հաջորդականութեան (преемственность) ինդիքը, նախորդ ձևի յուրացումը:

Հարկ ենք համարում մատնանշել և ուսու լեզվաբան Վ. Ա. Բոգորոդիցկու տեսակետը լեզվի մասին, վոր շատ ռեալիստական է. „Каждый язык в своей разговорной, а письменный и в литературной форме, представляет продукт деятельности социальной среды, среды взаимодействующих индивидуумов не только данного времени, но и предшествующих эпох; усваиваемый с детства вместе с другими явлениями социального характера—нравами, обычаями и пр., он становится естественно-необходимой нормой общения членов коллектива данного времени и частных в нем объединений по труду, классовости и др., и кажется существующим как бы особо от ума или представления отдельных индивидуумов этого коллектива; в своем развитии он отражает хозяйственно-экономические, социально-политические и умственные переживания общества“. տես проф. В. А. Бого-родицкий, Общий курс русской грамматики, 1935. [5]

Լեզուն, այդպիսով, սկսած մարդու ամենապրիմիտիվ արտա-

դրական կոլլեկտիվի կյանքից մինչև այժմյան հասարակական—տնտեսական բարդ ձևավորումները բեկտել է (преломлять) և արտացոլել յուր մեջ այդ պատմական մատերիել սուբստրատը, հասարակական հարաբերությունների այդ բարդ պատմական կոմ-պլեքսը: Արտադրական պրոցեսի անմիջականությունը լեզվի հան-դեպ զգալի յե մանավանդ պատմական դարգացման նախնական ե-տապներում, յերբ ինքը արտադրությունը պարզ բնույթ էր կը-րում: Հետագայում այդ անմիջականությունը վոչ միայն գրեթե չի զգացվում, այլ լեզուն ինքն արդեն դառնում է ազդեցութեան ֆակտոր (գործոն) յուր բաղիսի վրա, մարդկային հասարակական—տնտեսական դարգացման բարդ սխտեմի վրա՝ յուր մտածողու-թյամբ և աշխարհայացքով: Լեզվի այս անդրադարձ բնույթը այժմ, կարելի յե ասել, արդեն գերիշխողն է:

Ի նկատի ունենալով լեզվի այս սոցիալական բնույթը, ինչ-պես և նրա պատմական հաջորդականությունը, մենք հետևապես, լեզվի մեջ պիտի տեսնենք ցեղի, դասակարգի resp. դասի ինչ-պես և ազդութեան սոցիալ-կուլտուրական և քաղաքական անցյա-լը, այն է՝ նախնական արտադրութեան պրիմիտիվ վիճակը յուր աշխարհայացքով, հետագա աշխատանքի բաժանման պրոցեսը յուր այլևայլ ստադիաներով, դասակարգերի հանդես գալը և դը-րանց աշխարհայացքը, պայքարը և այլն: Լեզուն այդպիսով դառ-նում է մի շտեմարան, ուր մասամբ պահված է այդ անցյալը յուր բազմազանությամբ, միայն հարկավոր և «պեղումներ» կատարել այդ բոլորը հայտնաբերելու*:

* Այստեղ մատերիալիստական դիալեկտիկայի լուսաբանումով, կոնկրետ պատմական պայմաններով կարող են գործադրվել մեզ բոլորիս հայտնի լեզու-ների պատմահամեմատական ուղղությունը (կոմպարատիվիզմը), վորը ցայժմ յեղել է զուտ ֆորմալ, կտրված լեզուները կրողների պատմահասարակական պայմաններից: Դիցուք, թե մենք տեսնում ենք, վոր «կոն»—kon վորոշ տեղ և ժամանակ նշանակել է «ծի», վորոշ տեղ և ժամանակ՝ «շուն» և վորոշ տեղ և ժա-մանակ՝ «յեղջերու», ինչպես հյուսիսային մի շարք ցեղերի մեջ. դրանից յեղ-րակացնում և հասարկայնորեն հաստատում ենք, վոր այդ «kon» բառը սկզբում զրատի (вбьючное животное) ֆունկցիան արտահայտող բառ է յեղել. հետա-գայում, յերբ շունը փոխարինվում է յեղջերույով կամ ձիով, այդ նախնական բառն ևս յուր ֆունկցիոնալ առումը փոխադրում է նոր առարկաների վրա: Մասի մոտ գերիշխում է և, կարելի յե ասել, միակն է նրա «հեռաբանական» մեթոդը, վորը դառնում է մտահայեցողական և վորով նա աշխարհիս բոլոր լե-զուները համադրաբար ուսումնասիրելով, ուզում է գտնել լեզվի և հասարա-կութեան բոլոր նախնական տարրերը, պատկանելիությունները: Ինչ խոսք, վոր այդտեղ ծայրահեղությունների և յերևակայությունների անսահման դուռ է

Բայց լեզվի հասարակական բնույթը յերևան և գալիս վոչ միայն նրանով, վոր այդ լեզուն մարդու հասարակական-տնտեսական ամբողջ բարդ կոմպլեքսն է վերարտացողում յուր մեջ, իբրև լեզվի «նյութական» մնացորդ և վկայություն: Լեզուն այդ հասարակական անհրաժեշտ բնույթը պահում է անընդհատ և լեզվի, իբրև խոսքի, արտաբերման ժամանակ. այսինքն՝ լեզուն, իբրև տվյալ մոմենտում (ստատիկ վիճակում) մի բնախոսական և հոգեկան ակտ (գործունեություն) յուր այդ յերկու կողմերի վերա ևս կրում է հասարակության (կելեկտիվի) անմիջական ազդեցությունը: Մենք յուր տեղում կտեսնենք, վոր հնչյունն անգամ յուր ֆոնետա-մտապատկերով անհատին չի պատկանում և դրանք յերկուստեք հասարակական կացություն մեջ են փոխադարձաբար ազդում, ձևակերպվում և պայմանավորվում:

Բայց մենք վերցնենք քննության այդ լեզուն վոչ թե յուր պատմա-հասարակական զարգացման կամ ձևավորման ասպեկտով, այլ յուր դրսևորված կողմով, իբրև տվյալ մոմենտի մի ֆիզիոլոգիական, ֆիզիկական, հոգեկան և սոցիալական մի ակտ, հասարակական թե անհատական, վորովհետև վերջիվերջո այդ հասարակական կոնկրետ խոսելու ակտն անգամ անհատների միջոցով է լինում: Այստեղ, հետևապես, լեզուն վերցվում է իբրև խոսելու արտահայտություն, իբրև խոսվածք (речение), անկախ նրանից, վոր այդ բոլորն անցնում է մեր կազմակերպված, ցեղային, դասակարգային կամ ապագա անդասակարգ հասարակության հոգեկանության միջոցով, դրա բովով: Այս արվում է հարկավ մեթոդական տեսակետից և կրում է վորոշ պայմանավորվածություն: Լեզուն այստեղ վերցվելու յե յուր խոսողական ակցիայում:

Ն Ո Ս Բ — Մ Ի Տ Բ

Մենք գիտենք, որինակ, վոր համը-խուլերը նույնպես «խոսում» են, մեղ նման մտածողություն և դատողություն ունեն.

բացվում: «Հնեաբանական» այդ ընդհանուր (և մասամբ՝ վերացական) մեթոդի հետ, անադվելու և տեսաբանվելու լուրջ նյութ պիտի լինի լեզվի պատմականությունը («հիստորիզմը»), հենց յուր մեջ նրա պատմական մեղ հայտնի (զբավոր աղբյուրներից) ետապների որինաչափությունները, տեսողենցները: Վերջինները իրենց հողը պիտի ունենային և նախորդ «նախապատմական» շրջաններում և ահա այստեղ միայն մատերիալիստական սոցիոլոգիան և, վոր ի վիճակի յե յուր գիտական և վերջնական խոսքն ասելու այդ բոլոր ֆազերի նրկատմամբ: Լեզվի իմանենտը և պատմականը պիտի հասկացվեն հասարակական մարդու կացությունը, մարդկային մտածողության միջոցով:

սակայն այդ նրանք կատարում են յերեսի միմիկայով կամ ձեռքերի ալեկայլ շարժումների միջոցով: Այդտեղ, այդ շարժումները ծառայում են նրանց համար իբրև աղբյուրներ (սիգնալներ) իրենց ներսում միտք արտաբերելու և ուրիշի մեջ նույնը զարթեցնելու համար: Այստեղ, այդ շարժումնային արտաքինը նրանց «խոսելու» հնչյունների տեղ է ծառայում: Նույն դերը մեր հնչական լեզվի մեջ, այսինքն՝ նորմալ տիպի խոսողների մոտ (վոչ դեֆեկտավորների մոտ, ինչպես համը-խուլերը) խաղում են մեր սովորական հնչա-աղմկային արտադրությունները: Հնչյուններն այդտեղ աղբյուրանների դեր են խաղում, լեզվաբանների կողմից կոչվում են նաև «նշաններ», «ժեստեր», իսկ արտասանվածքը՝ դրանց հանրագումարը: Ինչպես Բոգուեն-դե-Վուրտենեն եր ասում, հնչյունները, „метка“ չեն, ինչպես տեսնում ենք, որինակ, թաղիկնակի վրա: Հնչյունները աղբյուրանակներ են, վորովհետև վոչ միայն իրենց կոմպլեքսով նրանք կապակցվում են վորոշ պատկերացումների կամ հասկացողությունների հետ, այսինքն՝ վոչ միայն նշանակություն են պատճառում, այլև ունեն իրենց ներքին պատկերացումն առանձին. կա այդ հնչյունների հոգեկան աղբյուրը՝ «ֆոնետաները» և հետևադեպ հնչյունը սոսկ «նշանախեց» (метка) չէ*: Գերմանական լեզվագետները այդ աղբյուրանները կոչում են նաև հնչաժեստեր (Lautgebärde):

* Մեր արտաբերվող խոսքը, իբրև տարրորոշված լեզվի (գերմ. gegliederte Sprache) կոնկրետ և հիմնական դրսևորություն, իր մեջ պարունակում է սինտագմատիկ միավորների (բիշ թե շատ անկախ) մի շղթա: Այդ իմաստալից միավորները հանդիսանում են հասկացողությունների, յերևույթների կամ ֆունկցիաների պայմանական աղբյուրանները: Զեթե բնությունից մենք անմիջապես ենք ստանում տպավորություններ, տպա լեզվական մտածողության ժամանակ հնչյունական այդ աղբյուրանների (խորհրդանիշների) միջոցով մենք միջնորդաբար ենք ստանում մտքի առարկաների պատկերացումները: Հայտնի ֆիզիոլոգ Ի. Պ. Պավլովը հուլիսի 30-ին (1935թ.) Լոնդոնում կարդացած յուր գեկուցման մեջ հետևյալն է ասում լեզվի մասին (տես «Известия» կենտրոնական որակների № 177, հուլիս 30, 1935թ.):

„Животное до появления семейства homo sapiens сносило с окружающим миром только через непосредственные впечатления от разнообразных агентов его, действовавших на разные рецепторные приборы животных и проводимые в соответствующие клетки центральной нервной системы. Эти впечатления были единственными сигналами внешних объектов. У будущего человека появились, развились и чрезвычайно усовершенствовались сигналы второй степени, сигналы этих первичных сигналов,—в виде слов произносимых, слышимых и видимых. Эти новые сиг-

Յերեխան, յերբ սկսում ե լեզու սովորել, արդեն անատմիական և բնախոսական տեսակետից ավելի յե պատրաստունակ այդ նոր պրոցեսը (լեզուն) յուրացնելու, քան յերբ վայրենին եր այդ ուղղությամբ առաջին քայլերն անում: Յերեխան արդեն հանդիպում ե քիչ թե շատ կայուն և կազմակերպված մի լեզվական սխտեմի և նրան մնում ե այդ յուրացնել, ոժտված լինելով անշուշտ ժառանգարար ստացած բնախոսական զարգացման լեզվական ունակությունից: Առաջին տպավորությունները (գրգիռները) նրա համար լեզվի արտաքին՝ հնչյունական կողմն են, բայց դրանց հետ հետզհետե նա յուրացնում ե և լեզվի ներքին՝ իմաստական (բովանդակության) մասը: Ինչ խոսք, վոր նրա մտապատկերները թանձրացած առարկաներին միայն պիտի վերաբերեն կամ դրանց հետ կապված տարրական գործողություններին (ջուր-խմել, ծիծի-ուտել, հաց-ուտել, հաց-տալ և այլն): Յերբ յերեխան վերարտադրել ե փորձում բառերի հնչական կողմը, վորի մտապատկերային տպավորությունը նա անընդհատ ստանում ե մեծերից, նա (յերեխան) կարողանում ե այդ անել հարկավ միայն մասամբ, թոթովելով այդ հնչական մասը կամ յերեխան առաջին վանկերը միայն վերարտադրելով: Հնչյուններն անգամ, բնական ե, վոր 100 տոկոսով չպիտի զուգադիպելին մեծերի արտաբերումներին: Լեզվի ներքին (իմաստական) և արտաքին (հնչական) կողմերի յուրացումը կարող ե լինել և վոչ միաժամանակ: Յերեխան և, թերեւ, հաճախ յերեխան սկսում ե հասկանալ, այսինքն՝ ունենում ե, ձեռք ե բերած լինում ուրիշներից լեզվի այդ տարրերը, բայց վերարտադրել անմիջապես չի կարողանում. հետագայում միայն զանդադորեն նա սկսում ե թոթովել լեզվի հնչական մասը: Լեզվական բարդ սխտեմը յերեխան իհարկե միանգամից չի յու-

налы, в конце концов, стали обозначать все, что люди непосредственно воспринимали как из внешнего, так и из своего внутреннего мира, и употреблялись ими не только при взаимном общении, но и наедине с самим собой. Такое преобладание новых сигналов обусловила, конечно огромная важность слова, хотя слова были и остались только вторыми сигналами действительности...; благодаря двум сигнальным системам и в силу давних и хронически действовавших разнообразных условий жизни людская масса разделилась на художественный, мыслительный и средний типы. Последний соединяет работу обеих систем в должной мере. Это разделение дает себя знать как на отдельных людях, так и на целых нациях": [6] Այդ վերջին մասը՝ ազգերի այսկերպ կամ այնկերպ մտածողաբար բաժանվելը՝ հարկավ մատերիալիստական չի:

րացնում, այլ այդ սխտեմի հիմնական, ցայտուն մասը: Յեվ այս դեպքում յերեխան վոչ միայն վերարտադրողի՝ դերումն ե լինում (այսինքն՝ յերբ յուրացրած ե լինում լեզվի տարրական սխտեմը), այլ և արտադրողի դերում: Որինակ, յեթե Աշտարակի յերեխան յուր յուրացրած տարրական գավառաբարբառային սխտեմին համընթաց լսում ե կոտրում եմ—կոտրեցի, խմը՝ մ եմ—խմեցի, վնգզում եմ—վնգզեցի..., նա «անալոգիայով» կազմում ե ուղիղ ձևով (յուր տարրական սխտեմին հատկացնելով) նաև՝ եթում եմ—եթացի, հւտում եմ—հւտեցի և այլն*, այսինչ գուղացիք, իրենց բարդ լեզվական սխտեմի մեջ, նախորդ ձևերից պահած ունեն եթում եմ—գնացի, հւտում եմ—կերա և այլն: Վերջիվերջո յերեխան կորցնում ե յուր սեփական նման լեզուն, յուր ուղիղն ու տարրականը. նա յենթարկվում ե մեծերի, հակասություններով լի, բարդ լեզվին: Այդ ամբողջ յուրացման պրոցեսը մի յերկուց ե, մի ծանր աշխատանք, վոր կատարում ե յերեխան: Հիշենք հենց այդ տեսակետից, թե վորքան դժվարության ենք հանդիպում, յերբ լսելով անգլիական th հնչյունը, ստանալով նրա վորոշ հնչական տպավորությունը, այնուամենայնիվ մենք անմիջապես չենք կարողանում անգլիացու պես արտասանել. մենք այլևայլ փորձեր ենք կատարում բերնի որգանների մեջ, մեր յեղած արտասանական, մայրենի լեզվի հնչական պաշարի ոգնությամբ մի կերպ աշխատում ենք th-ի մոտավոր անգլիական հնչումը տալ և յերկար վարժվելուց հետո մենք ի հարկե այդ հնչումը հարազատորեն կտանք, վորի հետևանքով դրա սկզբնական «հնչական տըպավորությունը», իբրեւ գրգիռ, մեր մեջ արդեն առաջացնում ե այդ հնչյունի քիչ թե շատ կայուն և ձեռք բերած մտապատկերը՝ ֆոնեման: Հնչյունի յուրացման այդ ներքին պրոցեսը՝ արտաքինից ստացված տպավորության հանդեպ՝ յուր հերթին դառնում ե հականերգործության մի ֆակտոր և այն ել՝ ավելի կայուն և հարատե, կապվելով փոխադարձաբար յուր արտաբերումների հետ:

Հիմնական պահանջը և նախադրյալն ե՝ յուրացրած ունենալ բառերի հնչական մտապատկերները (представления), իբրեւ բառ-իմաստի և մտքի առաջին պայմանը: Մենք ունենք, որինակ, «բայց», «սակայն», «յեվ», «իսկ», «վորովհետեւ», «յեզրակացու-

* Իմ աղջիկը հոգնակին միայն եր մասնիկով եր կազմում, ինչպես բաժակեր, կոշիկեր և այլն. յերեխ նրա հայրց բառապաշարում հոգնակի-եր մասնիկը ավելի յե ազդել նրա վրա, քան հոգնակի-ներ մասնիկը:

թյուն», «հույս», «սեր» (ЛЮБОВЬ) և նման հասկացողությունների բառահնչական մտապատկերը մեր մեջ, վորոնց շնորհիվ ենք կարողանում հաղորդել և դրանց բովանդակությունը՝ հասկացողությունները: Ինչպես ունենք հնչյունի մտապատկեր՝ ֆոնեման, այնպես պիտի ունենանք և ամբողջ բառի հնչական մտապատկերը և վոչ միայն վերացական հասկացողությունների, ինչպես բերինք վերևում, այլև շատ կոնկրետ, ինչպես «ջուր», «քար», «սեղան» և այլն: Յեւ մեր մտածողությունը մեր լեզվական սիստեմի ձևի միջոցով կատարվում է հենց այդ հնչական բառապատկերների կապակցությամբ (զուգորդությամբ) իրենց նշանակությունների հետ անմիջապես թե միջնորդապես, այսինքն՝ «սեղան» հնչապատկերը կարող է զուգակցվել թե ընդհանրապես «սեղան» գաղափարի հետ, ստանալով «նշանակություն» կամ թե կոնկրետ մեղ վրա ավելի ազդած մի սեղանի հետ*: Միայն «բնածայնական» բառերն են, վոր իրենց հնչական մտապատկերի արտաբերման ժամանակ (հնչելիս) անմիջապես կապվում են առարկայի հետ, — հմմտ. «թշշալ», «բղղալ», «գլղլղ» և այլն:

Մեզ հետ հաճախ է պատահում, վոր ունենք «բառի» հնչական մասի մտապատկերը, սակայն իմաստը՝ միտքը չգիտենք. այդ պատահում է մանավանդ տեխնիկական տերմինների կամ հին բառերի հետ: Ուրինակ, յես ունեմ «ագրեգատ» բառի հնչական պատկերացումը և գիտեմ, վոր դա վերաբերում է հիդրոկայանի մի ինչ վոր մասին, սակայն դրա ճիշտ բովանդակությունը (նշանակությունը) ինձ հայտնի չէ: Կամ հին գրվածքներ կարդալիս, կարող ենք պատահել, որինակ, ըմբոշխնել, ոռոշական, սինլբոր և նման «բառերի», վորոնց նշանակությունը յերկար ժամանակ չիմանանք (յեթե բառարան չնայենք կամ մի տեղյակ մարդ չստի): Հաճախ պատահում է և ընդհակառակը, այն է՝ առարկայի պատկերացումը կամ մի հասկացողություն ունենք մեր մտքում, բայց դրա բառական, այսինքն՝ հնչական մասը չենք հիշում: Այս իհարկե մասնակի և արտուղի դեպքեր են, վորով բառի իսկական «բառացում» դեռ չկա:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի մեջ բառերի հնչական պատկերացումներ ունենալը (հիշողության մեջ պահելը) անհրաժեշտ նախապայմանն է հանդիսանում մի առարկայի պատկերացում կամ հասկացողություն նշանակելու համար և հե-

* Այդ կոնկրետ կապակցությունը շատերի կողմից բացավում է, այն ինչ, անշուշտ, այդ յերկուսն էլ կան, թե ընդհանուրը և թե կոնկրետը:

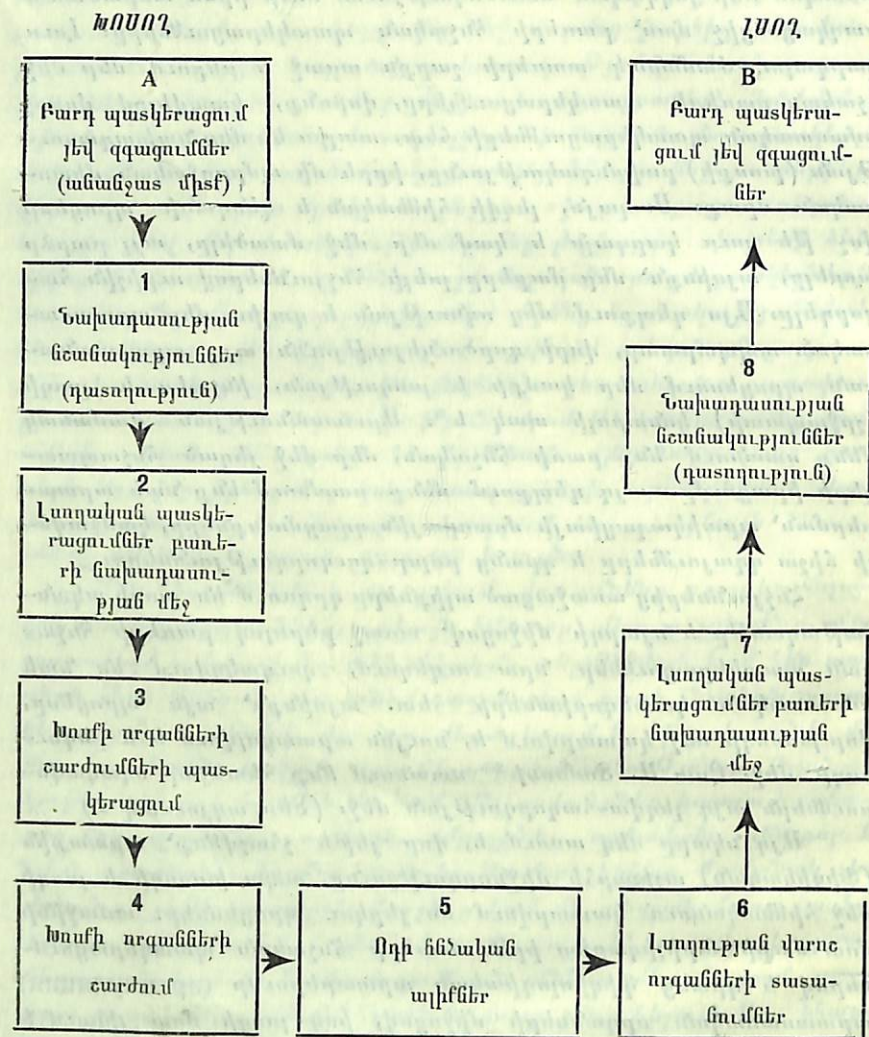
տեապես մեր լեզվական մտածողությունն ունի իրեն անբաժան և բաղկացուցիչ մաս՝ բառերի հնչական պատկերացումները: Լուռ կարդալու ժամանակ տառերի շարքն առաջ է բերում մեր մեջ հնչական բառերի պատկերացումները, վորոնք, կապվելով վորոշ իմաստական պատկերացումների հետ, տալիս են մեզ նախադասություն (խոսքի) բովանդակությունը, իբրև մի ամբողջական միասնական միտք: Սակայն, լեզվի հիմնական և կենդանի պրոցեսը վոչ թե լուռ կարդալն է կամ մեր մեջ մտածելը, այլ բարձր խոսելը, այսինքն՝ մեր մտքերը լսելի հնչյուններով ուրիշին հաղորդելը: Այս դեպքում մեզ ոգնություն է գալիս մեր արտասանական ապարատը, վորի գործունեությունն այդ արտասանական պրոցեսում մեր կամքի և լսողության, ինչպես և լսողի (շրջապատի) կոնտրոլի տակ է*: Արտասանության ժամանակ մենք ստանում ենք բառի հնչական, մեր մեջ յեղած հնչապատկերի իրացումը. այդ դեպքում մենք ստանում ենք նաև արտաբերման՝ արտիկուլացիայի մոտորային զգացմունքները, կամ ավելի ճիշտ զգայունները և դրանց բոլոր զուգորդությունները:

Հնչյուններից առաջացած ալիքները գրգռում են լսողի ականջաթաղանթը և նյարդի միջոցով՝ առաջ բերելով բառերի հնչական պատկերացումներ նրա ուղեղում, զուգակցվում են նաև իմաստական կատեգորիաների հետ. այսինքն՝ այն պրոցեսը, վոր խոսողի մեջ կատարվում է, նույնն արտացոլվում է և ընդունողի մեջ: Ըստ Ա. Տոմսոնի** ստանում ենք հետևյալ ողակավորումներն այդ լեզվա-հաղորդության մեջ: (Տես աղյուսակ 1)

Այդ նկարը մեզ ասում է, վոր յեթե չհաշվենք՝ արտաքին (ֆիզիկական) աշխարհի միջնորդությունը, ապա խոսողի և լսողի մեջ հիմնականում կատարվում են յերկու պրոցեսներ. առաջինի մոտ մտքի մոբիլիզացիա իրեն մասերի հնչական պատկերացումներով և դրանց ֆիզիոլոգիական արտաբերումը (артикуляция) արտասանական որգանների միջոցով, իսկ լսողի մոտ լինում է ընդհակառակը — բառահնչյունների ակուստիկական — ֆիզիոլոգիա-

* Հմմտ. Կառ Թ. Նոգելսի խոսքերը մեր այդ ապարատի պատմականորեն հարմարվելու մասին. «Потребность [что-то сказать друг другу] создала себе орган: неразвитая глотка обезьяны преобразовывалась медленно, но неуклонно, путем постепенно усиливаемых модуляций, и органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим». տես նրա Диалектика природы. 1929 г. էջ 65): [7]

** Տես А. Томсон. „Общее языковедение“, Одесса, 1910 г. էջ 84:

Աղյուսակ 1

կան պրոցեսն ախանջի շնորհիվ և հնչական բառապատկերացումների միջոցով՝ ներքին հոգեկան իմացական պրոցես: Առանց դրսի, այն է՝ ֆիզիկական աշխարհի միջնորդավորման այդ մտքի հաղորդումն ուղիղին չեն կարող լինել: Ինքը խոսողն ևս իր ախանջներով ընդունում է իր արտասանած բառերի պատկերացումները, սակայն նրա համար դրանով նոր հոգեկան ներքին պրոցես չի գոյանում, քանի վոր դրսևորման, արտաբերման պրոցեսը և նման ֆիզիոլոգիական ընդունման պրոցեսը, յերկուսն էլ միևնույն «ներքին» լեզվի միաժամանակ կատարվող պրոցեսի կողմերն են. այդ ներքին հոգեկանը մի յե յերկուսի համար էլ, իբրև աղբյուր: Խոսողի համար իր լսողական պրոցեսը մտքի յուրացման տեսակետից կարևորություն չունի, այդ լսողական-ակուստիկը կարևոր է միայն ընդունողի (լսողի) համար: Սակայն սրանով մենք չենք ժխտում խոսողի արտաբերման (արտիկուլացիոն) պրոցեսի կարևորությունը «ներքին լեզուն» կազմակերպելու մեջ. այդ արտաբերական լեզուն է յեզել հասարակական լեզվի կազմակերպչը, ունենալով իր զբոսն պատճառները հասարակական աշխատանքի մեջ: Միայն արտաբերական այդ հաղորդման լեզվով է կազմվել լեզվի «ներքին», այն է՝ հոգեկան կողմի սխտեմը. այդ ներքին լեզվական սխտեմի կրումը մեր մեջ մենք կոչում ենք լեզվի իմացում (Знание языка): Վերջինս մեր մեջ մնում է իբրև մի ընդունակություն, իմանանալի լիճակ, վորը ցանկացած ժամին, հատկապես ուրիշի հետ խոսելու համար, ստանում է իր զբոսնորումը հնչյուններով:

Իսկ լսողի (ընդունողի) համար մեկ է, թե այդ հնչական զբոսնորումը այդ ֆիզիկական հնչյուններով ով կկատարի, — մարդ, թե այլևայլ խոսող մեքենաներ՝ գրամոֆոն, ռադիո, հեռախոս...: Ընդունող-լսողի համար կարևոր են այդ արտաքին հնչական գրգռումները, վորոնք նրա ախանջի միջոցով հնչական բառապատկերացումներ են ծնեցնում նրա ուղեղի մեջ և ասոցիացիաներ կազմում բառիմաստների հետ: Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր այդ ընդունողի մոտ նախապես պիտի կազմված լինի նույն լեզվական նույն սխտեմի ուսալ գիտակցումը, այն է՝ տվյալ այդ վորոշ լեզվի գիտությունը, ապա թե վոչ՝ դրսից ստացվող այդ հնչական գրգռումները կմնային սոսկ այդպիսիներ, այսինքն՝ կըստացվեյին միայն հնչական տպավորություններ և դրանով չեն իրացվի լեզուն:

Մենք գիտենք նմանապես, վոր զբազեա մարդս հնչական

գրգիռներն փոխարեն կարող ես ստանալ տեսանելի նշանների (տառերի) գրգիռը, փորոնք նմանապես ընդունողի (կարգացողի) մեջ առաջ են բերում հնչական բառապատկերներ և դրանց հետևանքով՝ բառիմաստներ: Այստեղ ականջի փոխարեն աչքն է ընդունող որգանը հանդիսանում: Յեւ վերկուստեք միենույն նշանակումները (назначаемость) ունեն՝ առաջ բերել հնչական մտապատկերներ, միայն մեկը՝ ողի ալիքների միջոցով, իսկ յերկրորդը՝ տառերի միջոցով: Ականջի ֆունկցիոնալ այդ դերը գենետիկական տեսակետից հնագույնն ու հիմնականն է, իսկ յերկրորդը՝ աչքի ֆունկցիոնալ դերը, արգասիք է նոր դարաշրջանների, «քաղաքակիրթ» մարդու նվաճումն է: Այդտեղ տառերին կարող են փոխարինել և այլ տեսակի սիմվոլներ՝ նկարներ, գաղափարագրեր, գծերի և կետերի սիստեմ (հեռագրերի ապագա-բառի համար) և այլն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մտածողությունը և այդ նույնը ուրիշի մոտ դարձեցնելը (մտքի հաղորդումը) միմիայն լինում է հնչական պատկերների միջոցով: Սակայն, այդ հնչական բառապատկերացումները, ինչպես և լեզվական ամբողջ սիստեմի կացությունը, ինքնաբավ չեն, այլ կապված են և փոխադարձաբար պայմանավորվում են հնչական լեզվի պրակտիկ գործադրումից, իբրև հասարակական ամենաուժեղ մի գործոնից: Այդտեղ գոյություն ունի դրանց դիալեկտիկական միասնությունը:

Յեթե մեր դատողությունը (մտածողությունը) հասարակական պրակտիկայի հիման վրա պայմանավորված է հնչյունական պատկերներով, ապա վերջիններս, իբրև հոգեկան կատեգորիաներ, իրենց ձևավորման աղբյուրն ունեն ռեալ հնչյունի ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական (ակուստիկական) գոյացումների մեջ: Հատկապես արտասանական ապագրատի և հատկապես նրա ակտիվ որգանների (լեզվի, փափուկ քիմքի և շրթունքների) մոտորային զգացումների կոմպլեքսն առաջ է բերում և հնչյունի պատկերացման գույնգույնությունը: Այն աստիճանի յե սերտ հնչյունի այդ յերկու կողմերի (ֆիզիոլոգիական—մոտորային և հոգեկան) կապը, վոր յերազում մտածելիս՝ շատերի մոտ սկսում է գործել և այդ ֆիզիոլոգիական կողմը, այսինքն՝ քնած մարդը նաև արտասանում է բարձրաձայն (բայց ինքը չի զգում և չի լսում): Մինչև անգամ արթուն ժամանակ, յեթե մենք մեր մեջ մտածում ենք այսինքն՝ գործ ենք ածում լեզվի ներքին՝ հոգեկան մասը, ակամայից մեր փակ բերնում սկսում են հնչյունական թույլ մոտո-

րային շարժումներ կամ ավելի ճիշտ՝ դրանց զգացողությունները: Յեւ դա բնական է, չե՞ վոր հնչապատկերի հիմնական կազմավորման աղբյուրն է յեղել դրա գործադրականը, նրա մատերիել մասը, իբրև պատմական առարկա փաստ: Շատ մարդկանց մոտ, մանավանդ ծերերի և յերեխաների, այնքան թույլ է լինում ներքին արգելակումը, վոր մտածողության նրանց պրոցեսը զուգակցվում է և արտասանականին, այսինքն՝ մեն մենակ խոսում են: Կարելի յե ասել, դրանք ավելի ճիշտ են վերաբա-դրում նախնական մարդու պատմական լեզվական պրոցեսը, հարկ էն տալիս «ատավիզմին»:

Պատմական անհրաժեշտություն չկա, վոր այսինչ հնչա-կոմպլեքսի մտապատկերը (պատկերացումը) հատկացվեր միայն այս առարկայի պատկերացմանը, այս իմաստին, այս հասկացողությանը. որինակ, ինչո՞ւ «հաց» հնչյուններով պիտի նշանակվեր մեր սովորական ուտելու առարկան, իսկ «քար»-ով՝ քար առարկան և վոչ թե այլ կերպ կամ ընդհակառակը: Այստեղ ամենակարևոր մոմենտը հնչյունական առաջին (սկզբնական) հատկացումն է առարկային կամ յերևույթին. այդ կապակցելիության (увязка) կոնկրետ պատմությունը գիտնականները դեռ լավ պարզված չեն համարում*:

Բառի այդ անվանումն ու իմաստն իհարկե իր տվյալ դրու-թյամբ չեն մնում, այլ փոփոխվում են: Այստեղ հիմնական ազդեցություն պատճառ հասարակական պատմական մտածողության (և աշխարհայացքի) հարափոփոխ ներգործությունն է, իսկ այդ իմաստի փոփոխությունը կատարվում է տարբեր յեղանակներով՝ բառ կցորդության, նմանության և հակադրության գույնգույնությունների: Բառի և նախադասության (resp. լեզվի), ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության մասին իրենց պատմական զարգացման մեջ մենք կխոսենք առանձին («Ձևաբանություն» — «Իմաստաբանություն» հատվածում):

Լեզվաբաններ կան, ինչպես, որինակ, Մառը, վորոնք կարծում են, վոր սկզբնական բառանվանումն ընդգրկում էր առարկաների կամ հակացողությունների մի ամբողջ շարք, ինչպես,

* Ըստ իս, աշխատանքի պրոցեսի հետ գոյացող պարտադիր հասարակա-կան մոտոնությունը, իբրև կազմակերպման և հաղորդակցման անհրաժեշտու-թյուն, սկզբում պատահականորեն միայն կարող էր առաջացնել այս կամ այն բառանվանումները, վորոնք իբրև նվաճումներ արդեն դառնում են լեզվա-կան կուլտուրայի անհրաժեշտ տարրերը (տես «Լեզվի ծագումը»):

որինակ, մի «յերկինք» կարող եր նշանակել «յերկինք», «ասող» «թռչուն», «բարձրութիւն», «շրջան», «աշտարակ», «տաճար» և այլն և այլն: Բայց այստեղ ևս գործում են մեր մատնանշած ասոցիացիաների որոնքները (կցորդութեան և նմանութեան) թեկուզ և «տոտեմական» կամ մոգական (նախատրամաբանական) մտայնութեան մեջ: Իսկ Մառի պնդումը, վոր սկզբում յեղել են միայն վորոշ հնչական միավորներ կամ ելեմենտներ (sal, ber, roš, yon), վորոնք աշխարհիս բոլոր սկզբնական լեզուներին պիտի պարտադիր լինեյին, կազմելով հնչական և բաղմամաստ բառի սաղմնային ատաղձը, հարկավ սոսկ յենթադրութիւն է, կրում է վերացական բնույթ և քննադատութեան չի դիմանում, քանի վոր այդ ֆիքս ելեմենտները համատարած պարտադրույթը չի կարելի հասարակայնորեն ապացուցել, այլ միայն բնագիտորեն:

ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Լեզվի surre)

Յեթե վորեւ մեկի արտասանածը մենք չենք հասկանում, բնական է, վոր այդ մեր վրա միայն հնչյունական մի ամբողջ շարքի տալավորութիւն կթողնի, վորը ժամանակի և տարածութեան տեսակետից մի կապակցված հոսուն շղթա յե կամ, ինչպէս Փրանսիացի լեզվագետ Սոսյուրն և ասում, մի հնչյունական շղթա յե, — la chaîne phonétique: Յեթե, որինակ, այդ արտասանածն իր մեջ վորոշ տեղերում շեշտեր ունի, ապա այդ արտասանածի վերլուծութիւնը կարելի յի կատարել նախ և առաջ ըստ այդ շեշտավոր կտորների, այսինքն՝ ամբողջ արտասանածը («շղթան») մենք կարող ենք բաժանել «շեշտավոր կտորներին»: Ամենալավ նմուշն այդպիսի ամբողջութեան և ըստ շեշտի բաժանման՝ վոտանավորն է: Համեմատիր, որինակ, հին ավեստական լեզվից այդպիսի մի կտոր — «Ա՛ադ հե մրաոմ Զա՛րատուշտայ, սղըմ յո Ահաւրամադդայ, վիսնհա մե յի՛մա սրիրա, մրտս բրտա-չա դե՛նայայ (= Սըդ, հետեյայն եմ ասում Զրա-դաշտին, յես, վոր Արամադդն եմ, ծառայիր ինձ «յիմա» գեղեցիկ՝ համբավող և կրող կրոնի): Բայց շեշտավոր կտորներն ևս ըստ արտաճան մասերի (ըստ ձայնավորների) մենք կարող ենք բաժանել «վանկերի», իսկ վերջիններս ել իր բաղկացուցիչ մասերի՝ հնչյունների (= ձայնավոր և բաղաձայն): Մինչև իսկ մեր սեփական արտասանութեան միջոցով մենք հնչյունի մոտորային (արտիկուլացիոն) մոմենտներն անգամ կարող ենք տարբերել և

զգալ. և հետևապէս այդ հնչյուն ամբողջութիւնը, իբրև ակուստիկական հոգեկան և պատմահասարակական մի անբաժանելի միավոր, մենք ֆիզիկոլոգիապէս կարող ենք տարբորոշել, այսինքն՝ բաժանել յուր արտիկուլացիոն մոմենտներին:

Սակայն արտասանածի վերլուծութիւնը սովորաբար զուգադիպում է դրա (արտասանածի) ըմբռնմանը*, այսինքն՝ մենք հասկանում ենք խոսողին: Ապա այս դեպքում այդ արտասանածը մեզ ի՞նչ «տալավորութիւններ» է պատճառում: Նախ այն, վոր մենք ստանում ենք մի ամբողջական միասնական միտք — նախադասութիւն: Կարող ե լինել և դրանց կապակցված շարքը կամ շարքերը: Բայց մենք վերցնենք միայն մի նախադասութիւն: Ի՞նչ ենք ստանում ամբողջական այդ միասնական նախադասութեան մեջ, զգում ենք, արդյոք, դրա իմաստական մասերի («բառերի») կամ միավորների ներկայութիւնը: Անշուշտ, զգում ենք: Ապա թե վո՞չ — միասնական ամբողջ «նախադասութիւնը» չեյինք հասկանա: Իսկ այդ հասկանալու համար պետք է մեր մեջ կրենք խոսողի լեզվական սխտեմը, լինենք մինչև իսկ նրա խավի, դասակարգի միավորը, ունենանք նման ապաւերցեպցիա (յեթե ուզում ենք 100%՝ ով ըմբռնել խոսողի միտքը): Որինակ բերենք մի պարզ լեզվական ամբողջութիւն՝ «Paul aime Olga» (Փրանսերեն) կամ հայկական բարբառով ասած՝ «Պողոս կսիրե Ոլգա»: Այդ հասկանալի ամբողջութիւնը մեր ըմբռման մեջ ունի իր իմաստական ողակները՝ մասերը (Պողոս = Paul, կսիրե = aime, Ոլգա = Olga): Բայց բացի այդ, կա այստեղ և արտահայտութեան ձևը՝ կերպը, այսինքն՝ այդ իմաստական կտորների դասավորութեան հաջորդականութիւնը, վորի շնորհիվ և միայն ամբողջական ճշգրիտ միտք ստացվում: Այլ իմաստ կունենար, յեթե դասավորված լիներ Olga aime Paul («Ոլգա կսիրե Պողոս»): Այդ դասավորութիւնը («շարահյուսութիւնը») այս տիպի լեզուներում կամ այդ տիպի լեզվական արտահայտութիւններին մեջ կրում է ձևարանական նշանակութիւն. ուրիշ տիպի լեզուներում կարող է և դրան փոխարինել իրեն բառի ձևը և դրանց հարակցութիւնը, անկախ դասավորութիւնից: Որինակ, ռուսաց «Павел любит Ольгу» կամ մեր՝ «Պողոսը սիրում է Ոլգային» հենց այդպիսի կազմութիւն ունի, թեկուզ բառերի տեղերը փոխենք («Ольгу любит Павел»,

* Մինչև իսկ անձանթ լեզուն, սեփական լեզվի ներքին տվյալներով, սկսում ենք իմաստավորել «հասկանալ», բայց իհարկէ այդ խաբուսիկ է:

«Ուլգային սիրում ե Պողոսը» կամ «любит Ольгу Павел» «սիրում ե Ուլգային Պողոսը» կամ «любит Павел Ольгу», «սիրում ե Պողոսն Ուլգային»): Այստեղ մի փոքր նրբութիւն կարող ե մտնի միայն այսպես կոչված «հոգեբանական» (վերաբերմունքի) շեշտը (Ольгу любит Павел այլ ե քան Ольгу лю'бит Павел, քան Ольгу любит Па'вел)*:

Տեսական վերլուծման յենթարկենք հայերեն այսպիսի մի նախադասութիւն — «մտավորականութեան դիրքը ցայժմ յերեւրուն ե յեղել»: Նախ, այս ամբողջութիւնը մենք բաժանում ենք յերկու բաղկացուցիչ մասի — «մտավորականութեան դիրքը» և «յերեւուն ե յեղել»։ «ցայժմ» բառի մաստը սահմանագծում ե (կոնկրետացնում ե) ընդհանուր այդ ասվածքը («ստորագրվածք») ըստ ժամանակի, այսինքն՝ վոր յերեւուն ե յեղել վոչ թե ընդհանրապես, այլ մինչև հիմա, մինչև վերջերս: Պորմալ վերլուծութեան տեսակետից, մենք բաժանում ենք նաև «մտավորականութեան դիրքը», ինչպես և «յերեւուն ե յեղել», իբրև «յենթամբողջութիւններ» նախադասական միասնութեան հանդեպ: Որին հակ, առաջին ամբողջութիւնը — «մտավորականութեան դիրքը» (= յենթական) հայոց լեզվի մեջ կարող ե հակադրվել նման այլ ասութիւնների, այսինքն՝ վոչ միայն ունենք «մտավորականութեան դիրքը», այլ և «մտավորականութեան» աշխարհայացքը», «մտավորականութեան վիճակը», «մտավորականութեան կազմութիւնը» և այլն, ինչպես նաև — «զինվորութեան դիրքը», «գյուղացիութեան դիրքը», «ուսանողութեան դիրքը» և այլն և այլն**:

Այդպիսով մենք զգում ենք, վոր միացյալ «մտավորականութեան դիրքը», իբրև ամբողջական յենթական խոսքի (դրա մասին ե խոսվում) իր հերթին մեր գիտակցութեան մեջ բաժանվում ե յերկու ստորամասերի՝ «մտավորականութեան» և «դիրքը»: Սակայն, լեզվական նման վերլուծութեամբ մենք այդ փոքրիկ ամբողջութիւններն ևս բաժանում ենք իրենց ավելի փոքր իմաս-

տական մասերի, վորոնք թե ֆունկցիոնալ (ըստ պաշտոնի) նշանակութիւն ունեն և թե նշանակողական: Այդպիսով, յեթե վերցնենք «մտավորականութեան» ամբողջութիւնը՝ դրան կարող ենք հակադրել «մտավորականութիւն», «մտավորականութեանից», «մտավորականութեամբ» և այլն, ինչպես և «զինվորականութիւն», «հոգեվորականութիւն», և այլն և այդպիսով մենք զգում ենք «մտավորականութիւն» ամբողջութեան մասերը՝ մտ (= մըտ — միտ) + ավորականութիւն: Բայց քանի վոր ունենք նաև «մտավորական — մտավոր — միտ», ինչպես «հոգեվորական — հոգեվոր — հոգի», ինչպես «զինվորական — զինվոր — զեն(ք)», ապա «մտավորականութեան» ամբողջութիւնն ըստ պաշտոնի և նշանակութեան պիտի բաժանել «մըտ — (< միտ —) + ա + վոր + ական + ութիւն», թեպետ կարելի յե բաժանել նաև «ական» յերկու մասի «ա — կան» (հմտ. գնաց — կան, լալ — կան...), և «ութիւն» մասնիկը նաև յերկու ստորամասնիկների (հմտ. բնույթ — բնութիւն դրույթ — դրութիւն...), այն ե «ութ (< ութ) + յան», վորը (— յան) արտահայտում ե նշանակութեան հետ նաև կախվածութեան ֆունկցիա («սեռական» հոլով): Այդպես և «դիրքը» ամբողջութիւնը մենք բաժանում ենք «դի + ր + ք + ը»: Նման վերլուծութիւն կարող ենք տալ «ցայժմ» (հմտ. «այժմ», «ցմահ» «ցտեսութիւն»...) ամբողջութիւնը, իբրև «ց + այժմ», իսկ պատմական վերլուծութեամբ նաև «այ (< այս) + ժմ (< ժամ)»: Նմանապես «յերեւուն ե յեղել» — բաժանվում ե յերկու մասի «յերեւուն» + «ե յեղել» (= յեղել ե), ինչպես և դրանցից ամեն մեկն՝ իրեն ստորամասերին: Համեմատել «յերեւուն» միասնութեան համար «շարժուն», «մնայուն», «կայուն», «ցց — ուն», «յեռանդուն»..., իսկ «յերեւ» — (= հին, «երեւ — er — er —) հիմնական մասը պատմական վերլուծութեամբ մենք համարում ենք կրկնակի ձև, ինչպես «դողդողալ» (հմտ. «դողդող-ջուն», ուր «ջ»-ն ստացվել ե «դ» հնչյունից), «տատան-վել» կամ «ծածան-վել», (արմատներն են «տան-» և «ծան-») գոգոռալ, բարբառել և այլն:

Նմանապես «ե յեղել», վորը հենց իրեն հակադրութեամբ («յեղել ե») զգացվում ե յերկու մաս, ինչպես և «յեղել» միասնութիւնը = յեղ + ել (հմտ. յեղ-ա, յեղ-ար...): մի խոսքով այս մեր բերած ամբողջ նախադասութիւնը ներկայացնում ե մի միասնութիւն զանազան իմաստալից մասերի, վորոնք նշանակողական կամ ֆունկցիոնալ (ձևական) գեր են խաղում միմյանց հանդեպ: Այդ մասերի մեջ մենք տեսնում ենք նաև տարբեր

* О'льгу любит Павел նշանակում ե Ուլգային ե սիրում և վոչ թե ուրիշին, Ольгу лю'бит Павел նշանակում ե Ուլգային սիրում ե Պողոսը և վոչ թե ատում կամ անտարբեր ե, իսկ յերբորդում՝ միայն Պողոսն ե սիրում:

** Այս վերլուծման մեր մեթոդը կիր են առնում բոլոր լեզվաբանները (Բողոններ, Սոսյուրը և այլն): Սոսյուրը այդ կոչում ե սխտագմատիկ և ասոցիատիվ գոգոռութիւնների յեղանակ: Այս մեթոդը, ըստ իս, բաժանման և կտակի դիալեկտիկական սկզբունքն ե, իբրև հակադրամիասնութիւն:

Այս մասին մանրամասնորեն տես «Ձեռնարկութեան» մեջ:

ստորամասեր, վորոնք ևս բաժանվում են յնթամասերի և այլն: Ամենավերջին բաժանելի միավորը մենք քերականորեն կոչում ենք մորֆեմա (морфема), վորոնցից հիմնական միտք ցույց տվողը կոչվում է արմատ, այդ ընդհանուրը կոնկրետացնող կամ սահմանադժող ձևական մասերը՝ ածանցներ (= նախածանց, միջածանց, վերջածանց), իսկ կապակցող՝ ֆունկցիոնալ տարրը կոչում ենք «վերջավորութուն» (флексия, окончание): Այդ կապակցության ֆունկցիան մեծ մասամբ «վերջավորութուններ» միջոցով և ավելացած լինում, կարող է կատարվել մեր լեզվում և բառավերջի ածանցի մեջ կամ հենց իրեն բառի մեջ. հմմտ. «մտավորականութուն — մտավորականության» կամ «տուն — տան», ուր վոչինչ չի ավելանում, բայց, որինակ, քաղաք — քաղաքի — քաղաքից — քաղաքով — քաղաքում այդ ֆունկցիոնալ հարարերութունն արտահայտվում է նոր մասնիկների — («վերջավորութուններ») հավելմամբ*: (Այդ մասին մանրամասնորեն տես «Ձևաբանության» մեջ):

Մեր այս «արտասանվածի վերլուծությունը» բերում է մեզ այն յեղրակացության, վոր խոսքի մեջ մենք գործ ունենք վորոշ անքակտելի տարրերի հետ: Նախ՝ գործ ունենք հնչյունների հետ, հնչյունական կողմի հետ, հետո՝ կա այդ հնչյունական ձևով իմաստի կամ մաքի ամբողջությունն իր բաղկացուցիչ իմաստալից կտորներով (բառեր, մասնիկ — ածանցներ) և վերջը՝ նախադասության ձևական մասը, վորն արտահայտվում է թե բառերի ֆունկցիոնալ կապով (մասնիկ — ֆլեքսիայով), բառերի դասավորությամբ և այլն: Այդ վերջին ձևական մասը քերականները բաժանում են յերկու մասի — «ձևաբանութուն» նեղ իմաստով, վերջրած սոսկ յերկրորդական ձևը բառի մեջ, և «շարահյուսութուն»՝ այդ ձևերի արտահայտչական կողմը բառերի դասավորման մեջ (ինչպես և բառերի ու նախադասությունների դասավորումը և արտահայտչականը): Այդ յերկուսն էլ արտահայտում են խոսքի ձևական մասը՝ կազմելով «քերականությունը»: Մենք, յերբ մտածում ենք, անշուշտ այդ լեզվական մտածողությունը կատարում ենք հնչապատկերների resp. բառերի հնչապատկեր-

* Մի ժամանակ մեր դպրոցներում սովորեցնում էին, հենվելով մեր մի հայտնի հայագետի վրա, վոր այդ «քաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում» — առանձին բառեր են, առանձին բառիմաստներ են, այնինչ ամենուրեք դրանք «քաղաք» են նշանակում, իմաստն անփոփոխ է, միայն ֆունկցիաներն են տարբեր:

ների միջոցով: Այդ հնչական մասը, կատարվի դա մեր մեջ՝ ներքուստ, թե դրսեվորվի (այս խնդրում այդ մեկ է), մենք անհրաժեշտորեն գործ ունենք այս «հնչաբանական» կատեգորիայի հետ, և հետևապես՝ այս «ընդհանուր լեզվաբանութուն» առարկայի մեջ հենց առաջին գննելի մասը պիտի լինի այդ հնչյունաբանությունը: Հետո, քննելու յենք լեզվի (խոսքի) ձևաբանական կամ ստրուկտուր կողմը, ներառյալ և շարահյուսությունը, և ի վերջո՝ նաև բառագիտությունը և իմաստաբանությունը, այսինքն՝ բառերն ու նրանց նշանակողական — իմաստական մասը, (սեմանտիկա): Այդ բոլոր մասերն անշուշտ պիտի վերցվեն թե ստատիկ և թե դինամիկ՝ պատմական ասպեկտներով: Բացի այս և մի շարք այլ գլոտոլոգիական խնդիրներից (լեզվի ծագումը, ընթացքը և այլն), մեզ նմանապես մոտ պիտի լինի և լեզվի «գրային» ձևը, թեպետև հետագայում է դա առաջ գալիս և հնչական լեզվի դիմաց կրում է «արտալեզվային» բնույթ: Բայց քանի վոր «գրային» լեզուն քաղաքակրթական հսկայական նշանակութուն ունի, ազդում է նաև ազգային գրական լեզու ստեղծելու վրա, ինչպես նաև հնչական լեզվի արտահայտության ընդհանրացման և դրա պահպանման վրա, — ուստի այդ «գրային» լեզուն ևս պիտի մտնի «ընդհանուր լեզվաբանության» առարկայի մեջ, թող թե դրի նշանակությունը մեր ապագա միջազգային լեզվի կոնսոլիդացիայի խնդրում:

III ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ФОНЕТИКА)

Մ Ս Ս I
(ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ)

Խոսքի վերլուծման ժամանակ մենք տեսանք, Վոր նախադասություն հիմնական ատաղձը կամ մատերիալը հնչյուններն են (ֆոնեմաներ), Վոր մինչև անգամ լուռ մտածելիս կամ լուռ կարդալիս մենք այդ լեզվական մտածողության պրոցեսը հնչյունական մտապատկերներով ենք կատարում, resp. բառերի հնչական մտապատկերներով: Թողնելով նախադասության մյուս հիմնական տարրերը (ձևաբանություն և իմաստաբանություն), մենք այստեղ ձեռնամուխ լինենք լեզվի հնչյունական տարրերի ուսումնասիրություն:

Հնչյունն առանձին վերցնելով, թերևս, մենք դրանով արժատրակցիա չենք կատարում, այսինքն՝ կենդանի հնչյունը հանում ենք կենդանի խոսքի կամ բառի միջից, բայց ուսումնասիրության այլ յեղանակ մենք չունենք: Պետք է ընդգծել սակայն, Վոր կան և առանձին հնչյուններ, իբրև բառեր կամ բառի դեր կատարողներ, հմմտ. յես ու դու, ուսաց о нем; я и ты; я говорю, а он не слушает..., բայց թե դրանք ել վերջ ի վերջո իրենց գիրքով հնչյունների շարքի մեջ են և մասամբ դրանց ազդեցությունն են կրում. այդ «միախառն» հնչյուններն անգամ անանջատ չեն և պայմանավորվում են (աջից և ձախից) հարևան հնչյունների գիրքով և վորակով:

Մենք արդեն մասնաճիւղ ելինք (առաջին մասում), Վոր հնչյուններն ընդհանրապես կարող ենք յերկու մոտեցումով ուսումնասիրել—ստատիկ վիճակում, այն է՝ մի տվյալ ժամանակաշրջանում և դինամիկ վիճակում, այսինքն՝ հնչյունական պատմական զարգացումը: Յուր տեղում մենք ցույց կտանք, Վոր հնչյունների ստատիկան («կացությունը») անգամ իր մեջ պարու-

նակում է շարժումային վիճակ և մոմենտներ և հետևապես այն բաժանումը, Վոր տալիս են լեզվագետ Բոգոլենդը Կուրտենեն և ուրիշները, մենք պետք է ընդունենք պայմանական ձևով: Այդ բաժանմամբ ընդհանուր «հնչյունաբանություն» հատվածը պիտի բաղկանա յերկու հիմնական մասերից—հնչյունների այժմյան արտաբերությունն իր բոլոր կողմերով («статика звуков») և հնչյունների պատմական փոփոխությունները («динамика звуков»):

«Հնչյունաբանություն» ասելով, մենք հասկանում ենք այն, ինչ լեզվաբանները հասկանում են «ֆոնետիկա» անվան տակ (հունարեն բառ է): Սխալ է հայերեն թարգմանել ~~և~~ գործածել «հնչաբանություն». Վորովհետև մենք հնչելու ուսմունքը չենք տալիս, Վորն ի միջի այլոց կոչվում է «ֆոնոլոգիա», «ֆոնացիա», այլ տալիս ենք կոնկրետ հնչյունի ուսումնասիրությունը, այդ հնչյունի ուսմունքը (= հնչյունաբանությունը): Ել չենք խոսում այն մասին, թե այդ «հնչյունաբանության» անվան տակ մտնում է նաև հնչյունի պատմական կյանքը, նրա պատմական փոփոխությունները. հետևապես այստեղ չկա «հնչաբանություն»*:

Իսկ հնչյունն առանձին վերցրած այնչափ մեղ համար նշանակություն ունի, իբրև վերլուծելի առարկա («ոբյեկտ»), Վորչափով նա կազմում է լեզվի հասարակական գիտակցման մեջ անհրաժեշտ և նշանակելի տարր և մեր հոգեկանության մեջ մի ամբողջություն, այսինքն՝ Վորչափով մենք ունենք նրա ամբողջական պարտադիր պատկերացումը—հիշողությունը: Հետևապես այդ հնչյունն իբրև «ֆոնեմա» յե ի հայտ գալիս մեր մեջ և իբրև այդպիսին կազմում լեզվի հիմնական ատաղձը, շինանյութը: Ակուստիկական, հոգեկան և պատմահասարակական յուրացման մեջ ֆոնեման անքակտելի վորակ է:

Այդ հնչյուն-ֆոնեման կարող է լինել շատ պարզ (a, e, o, ..., s, l, m...) բայց կարող է լինել և բարդ (dž=ջ, dz=ձ, ts=ծ...) կազմված լինելով յերբեմն յերեք հնչական միավորներից, ինչպես ունեն, որինակ, արխաղները (թ+փ+ս, իբրև մի հնչյուն): Սկզբը նախան այդ բարդ, անանջատ հնչյունները կոչվում ելին «դիֆֆուզորդ» հնչյուններ: Սակայն չի կարելի ասել, Վոր միշտ բար-

* Ավելի սխալ կլիներ գործածել «ձայնախոսություն» տերմինը, Վոր գործ է ածում, որինակ ընդ. Աճառյանը, քանի Վոր «ձայն» (голос) կոչվածը մտնում է միայն սոնմանափակ հնչյունների մեջ (ձայնավոր, սոնանտ), Վորոնց հակադրվում են «աղմկավորները»:

գերը վեր են ածվում պարզերի, կա և հակառակ պատմական յե-
րևույթը—պարզի վերածվելը բարդի:

Բայց, ընդհանրապես, իբրև փաստ պետք է ընդունել, Վոր
սկզբնական շրջանում յեղել են ավելի դժվար հնչյուն-աղմուկներ
և այն ել արտասանվելիս են յեղել գլխավորապես կոկորդում,
հետագայում արտասանության բովը դառնում է բերանի խոռոչը,
իսկ կոկորդային դժվարարտասանելի շատ հնչյուններ անհետա-
նում են, ինչպես, որինակ, վրաց ջ (կ) հնչյունն այժմ անհետա-
նում է մինգրելերենում (արդեն չկա լաղերենում) կամ հին վը-
րաց քի բարդը վեր է ածվել այժմ միայն «խ» պարզի: Նույնը
նկատում ենք և արաբերենում, ուր հին «'այն» (ع) բաղաձայնն
այժմ վեր է ածվել կոկորդի սոսկ կծկման («ընդհատման»):

Արտասանության համար պետք է նկատի առնել նաև այն
հանգամանքը, Վոր սկզբնական շրջանում, յերբ մարդս նոր եր
դուրս գալիս կապկային վիճակից, հավանորեն շատ են յեղել
«ներնչական» հնչյուններ, ինչպես այդ մասամբ փնայել է այժմ
վայրենիների մեջ—Աֆրիկայի բուշմենների (6 «հնչյուն»)
և ռո-
թենտոտների մեջ (4 «հնչյուն»): Այդ «ներասանելի» հնչյունները
նման են արու հնդկահավի գլգլոցին, այսինքն՝ դրանց արտաբե-
րումը (артикуляция) կատարվում է ողի ներնչման ժամանակ և
վոչ թե արտաշնչման, ինչպես լինում է այժմ մեր այժմյան ար-
տասանության ժամանակ:

Կենդանիներից այժմ միայն թռչնախնկերն են, Վոր կարող
են մեր մարդկային հնչյուններն արտաբերել, ունենալով յերևի
ավելի դյուրին արտասանական ապարատ, քան այլ կենդա-
նիները:

Լեզվի հնչյունն ունի յերեք կողմ—բնագիտական, հոգեկան
և սոցիալ-պատմական: Առաջինի մեջ մտնում են հնչյունի ֆիզիո-
լոգիական-անատոմիական, ֆիզիկական (ողի ալիքները) և ակուս-
տիքական-ֆիզիոլոգիական («լսողութուն») մոմենտները: Յեր-
կըրրոգի (հոգեկանի) մեջ մտնում է հնչյունի ընդհանուր մտա-
պատկերը կամ պատկերացումը (հիշողութունը), առանց Վորի
մենք չենք կարող կոնկրետ հնչյունն արտաբերել: Յեվ վերջա-
պես, հնչյունի յերրորդ կողմը՝ նրա սոցիալ-պատմական պատ-
մանական է, Վորովհետև, այդ հնչյունները գոյացել են մեր
մեջ կոլլեկտիվի հարկադիր կազմավորմամբ և այնչափ արժեք
ունեն անհատի մեջ, Վորքան այդ հնչյունը գրեթե նույն արտի-

կուլացիայով գոյություն ունի մյուս անհատների մեջ, ապա թե
վոչ հասարակական լեզու չեր ստացվի:

Մեր քննելի նյութն է լինելու հնչյունի բնագիտական կող-
մը և այն ել՝ բնախոսական («ֆիզիոլոգիական») մասը, այսին-
քն՝ թե ինչպես է արտաբերվում հնչյունը մեր արտասանական
ապարատի միջոցով և ինչ խմբերի յին այդ հնչյունները բա-
ժանվում («հնչյունների ֆիզիոլոգիան և կլասսիֆիկացիան»):
Այս մասի բովանդակից իմացումը մեծ գործադրական նշանա-
նակութուն ունի լեզվաբանության մեջ, թեպետ իհարկե հնչյու-
նի այդ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական կողմը արգասավորվում է և կա-
պակցվում նրա մյուս կողմերով:

ԱՐՏԱՍՄԱՆԱԿԱՆ ԱՊՊԱՐԱՏԸ

Մեր լեզվի գործարաններն ըստ իրենց դերախաղացության
բաժանվում են յերեք տեսակի—դեկավարող (վարիչ) գործարան,
կատարողական գործարան և ընդունող գործարան: Արևմտյան
գործարանի գերը խաղում է, ինչպես հայտնի յե, ուղեղը, Վորի
հանդեպ հոգեկան-լեզվային գործունեյությունը դեռ փնում է մը-
թին և մեծ մասամբ անմատչելի գիտական հետազոտության:
Մենք գիտենք միայն Վորոչ կետեր այդ ուղեղում, Վորոնք կեն-
տրոնն են կազմում խոսելու, գրելու և այլն*: Կատարողա-
կան գործարանը արտասանելի (վոման) ապարատն է, իսկ
լեզվի գրային («ռեպրոդուկտիվ») ձևի նկատմամբ՝ նախ ձեռքը
և այլևայլ գրող մեքենաներ-գրամեքենաներ: Վերջապես ըն-
դունող գործարանն է՝ ականջը, իսկ «գրային լեզվի» նկատմամբ՝
նաև աչքը:

Կատարողական և ընդունող գործարանները կապված են մեր
ուղեղի հետ յերկու տեսակի նյարդային հաղորդիչներով՝ կենտրոնա-
խույս ու կենտրոնաձիգ: Կենտրոնախույս արտասանական պրո-
ցեսը կոչվում է «ֆոնացիա», իսկ ընդունող—կենտրոնաձիգ պը-
րոցեսը կոչվում է «աուդիցիա»: Իսկ այն պրոցեսները, Վորոնք
կատարվում են անհատական ուղեղում, իբրև հոգե-քիմիական
հականերգործությունների ամբողջություններ, կոչվում են «ցե-

* Խոսելու (արտաբերելու) կենտրոնը գտնվում է մեր ուղեղի ձախ կի-
սագնդի յերրորդ խորում՝ գալարում (извилины), Վոր կոչվում է Բրոկայի
կենտրոն, խոսելու խանգարումը կոչվում է աֆազիա: Հիշողության կենտրոնը
գրա (Բրոկայի կենտրոնի) մոտ է (Վերնիկեյի կենտրոն), Վորի խանգարումը
կոչվում է ամնեզիա: Գրելու խանգարումը կոչվում է ագրաֆիա:

ըբերացիա» (լատիներեն cerebrum = ուղեղ), — լեզվի վերաբերմամբ՝ լեզվային ցերեբրացիա (ըստ Բոգոլենի դը Կուրտենեյի)*:

Գալով բուն արտասանական ապարատի նկարագրության, մենք այդտեղ պիտի ընդգծենք մի քանի մասեր: Նախ, սկզբնային մասը — դա կրծքի խոռոչն է, վորն արտասանության համար նյութ (= ող) և մատակարարում և վորը միակ կարգավորիչն է վանկավոր («սիլլաբիկ») արտասանության, ինչքան առանձին արտաշնչումներ կան — այնքան ել վանկեր կան: Բացի դրանից, կրծքային խոռոչը հարմարվում է արտասանական (կատարողական) գործարանի մյուս մասերին, ավելացնելով կամ նվազեցնելով արտաշնչման ողի քանակը:

Կրծքային խոռոչի մասերն են — ստոծանին (диафрагма) և թոքերը, վորոնք շնչափողի հետ մեր արտաշնչման գործարաններն են հանդիսանում: Միջանկյալ պիտի ասվի, վոր ստոծանու ընդհատ կծկվելու ժամանակ առաջանում են տարբեր և արտասովոր հնչյուններ: Որինակ, յերբ այդ ստոծանու ընդհատ կրծկվելուն միանում է ողի ներշնչումը, այն ժամանակ ստացվում է այն, ինչ վոր կոչում ենք «հեծկտանք», «հեկեկանք» (рыдание): Իսկ այն ժամանակ, յերբ այդպիսի ընդհատ կծկվելուն միանում է ողի արտաշնչումը, առաջանում է փոնջտալը (чихание): Հազը գոյանում է, յերբ այդպիսի արտաշնչումը բաժանվում է մի շարք հրնդումների, զարկերի (толчок):

Հետևյալ մասը — կոկորդն է (larynx), վորով վերջավորվում է մեր շնչափողը (trachea): Կոկորդը սահմանափակվում է առջևից վահանաձև խրճիկով (cartilago thyroidea), վորը դուրս է պրծած և պարունակում է իր մեջ «կաղիկ» կամ «Ադամյան խնձոր» կոչվածը: Այդ վերջինը տղամարդկանց մոտ ավելի յե առաջ յեկած, քան թե կանանց, իսկ այդ հանգամանքը կապակցություն ունի ձայնալարերի յերկարության հետ և հետևապես ձայնի կամ «տոնի» բարձրության հետ:

Ձայնալարերը (chordae vocales) միացած և ամրացված են վահանաձև խրճիկի վրա, թեքված են միմյանց վրա և հետևապես կազմում են անկյուն. դրա կատարն է միայն հանգչում վա-

* Դա մի բարդ կոորդինացիա և աղերսակցություն է կատարողական (բրեկայի) կենտրոնի արտասանական ապարատի և հիշողության (Վերնիկեյի) կենտրոնների միջև: Այդ համագործակցության խախտման առաջ է բերում լեզվական դեֆեկտներ (աֆազիա, ամնեզիա, ագրաֆիա, թրվատություն, կա-կազություն...)

հանաձև խրճիկի վրա, իսկ ֆնացած մասերը հանգչում են այսպես կոչված «գրգալաձև» կամ «բրգաձև» փոքրիկ խրճիկների վրա (черпаловидные или пирамидальные хрящи) — աջ մասը՝ աջ խրճիկի վրա, ձախ մասը՝ ձախ խրճիկի վրա: Ձայնալարերի միջին անկյունը (ծերպը), վորը կոչվում է rima glottidis («ձայնածերպ») և շատ նման է բերնի շրթունքներին, կարող է ընդունել այլևայլ դրություններ: Մինչև իսկ դրանք կարող են սերտ միանալ և ծերպ չկազմել: Ձայնալարերը հանդիսանում են մեր կազմարանքի գլխավոր յերաժշտական գործիքը. դրանք են միակ աղբյուրը յերգեցողության, բայց վոչ սակավ դեր են խաղում և հնչյունների արտասանության ժամանակ, մանավանդ «ձայնավորներին» և «սոնանտներին»: «Ոուլ» հնչյունների ժամանակ ձայնալարերն այնքան են արձակ, վոր թոքերից հոսող ողը չի կարողանում յերաժշտորեն շարժել նրանց: Ձայնի «ինտոնացիաները» նմանապես ձայնալարերի արգասիքն են: Շնչելիս (шопот) ձայնավորները չեն ստանում ձայնալարերի աշխատանքը:

Ի միջի այլոց, կոկորդի գործունեությունը է պայմանավորված և ի հնչյունը (придыхание, spiritus), վորը ճիշտ կլինեք կոչել «հնչյուն», թեպետ դա ֆոնեմա յե և ամեն լեզվում չի գտնվում*:

Կոկորդի վերևից գտնվում է մի «մակալեղու» (epiglottis, надгортанник), վորը կարող է կոկորդը բացել կամ ծածկել. նա բարձրացած է վերև՝ շնչելու և արտասանության ժամանակ, իսկ ուտելու ժամանակ փակ է, վորպեսզի կերակուրը չանցնի շնչափողն ու թոքերը, իսկ այս վտանգավոր է կյանքի համար: Իջած մակալեղվի վրայով ամեն մի թանձր կամ հեղուկ նյութ գնում է վորկորը:

Կոկորդից հետո գալիս է բերնի խոռոչը (cavum oris), վորի հետին մասն է «յերախը» (pharynx, зев):

Բերնի խոռոչը մեր արտասանության ամենագլխավոր բովն է: Նրա յետևի և վերևի մասում գտնվում է շարժվող քիմքային ծածկոցը — վարագույրը (velum palati, небная занавеска) և փափուկ քիմքը (palatum molle, мягкое небо), վորը կոշտ և անշարժ քիմքի (palatum durum) շարունակությունն է և հնարավորություն է տալիս բացել կամ գոցել քիթի («ունգային»)

* Սովորական շնչառության ժամանակ ձայնալարերի ծերպը ավելի քիչ է բացված լինում, քան ի հնչյունի ժամանակ:

խոռոչը կամ «քոանները» (choanae): Այնպես վոր փափուկ քիմ-
քը մի դոնակի դեր ե խաղում, մի կողմից յերախի և բերնի
խոռոչները միջև, իսկ մյուս կողմից՝ յերախի և քթի խոռոչների
միջև: Սովորական շնչառության ժամանակ, յերբ մարդ չի խո-
սում, մեր փափուկ քիմքը իջած ե և ողն անցնելով քթի խոռո-
չի միջով կամ դուրս ե դալիս, յերբ արտաշնչում ենք, կամ ներս
ե գնում մեր թոքերը, յերբ մենք ներշնչում ենք: Արտասանու-
թյան ժամանակ ավելի քիչ ե պատահում, վոր փափուկ քիմքը
իջած լինի և քթի խոռոչը («քոանները») բաց լինի. մեծ մա-
սամբ այդ փափուկ քիմքը բարձրացած ե և քթի խոռոչը փակ
ե: Վերջինիս բաց լինելը տեղի ունի այսպես կոչված «ոնգային»
(носовые) հնչյունների ժամանակ, ինչպես т, п, а, օ և այլն
(համեմատիր Փրանս. temps, mon և այլն, ուր այդպիսի ոնգա-
յին ձայնավորներ կան): Այդ փափուկ քիմքը ցածից վերջանում
ե մի «լեզվակով» (uvula, язычок), վորը հատուկ դեր ե խաղում
վորոշ ցեղերի և անհատների արտասանության մեջ (որինակ
ֆրանսերենում, գերմաներենում):

Ինչպես մեր բերանային խոռոչը, նույնպես և քթինը, ամ-
բողջ արտասանական—կատարողական գործարանի հանդեպ հան-
դիսանում ե իբրև մի «վերամբարձ փող» (գերմաներեն՝ An-
satzrohr, ռուս. наставная труба) և ծառայում ե, իբրև ար-
ձագանգարան (резонатор) այն ձայնեղ ողի համար, վորը ձայ-
նալարերի շարժումով ե պայմանավորված: Քթի («ոնգային»)
խոռոչի ռեզոնանսը (արձագանգը), հատուկ ե այսպես կոչված
ոնգային հնչյուններին. իսկ բերնի խոռոչի ռեզոնանսը միա-
նում ե մյուս հնչյունների մեծամասնության, ինչպիսիք են
ձայնավորները, սոնանաները և ձայնեղ բաղաձայնները կազմում
են դրանց կամ գլխավոր ելությունը (ձայնավոր, սոնանա) կամ
յերկրորդական (ձայնեղ բաղաձայն): Բերնի խոռոչի դերքը
փոփոխելու հետևանքով, փոփոխվում ե և դրա ռեզոնանսը, մաս-
նավորապես ձայնավորների տարբերությունը կամ գիֆֆերեն-
ցիացիան առաջացել ե հենց այդպիսի փոփոխելի ռեզոնանսից,
կախված բերնի այլ և այլ դրությունից: Բերնի խոռոչը կա-
րող ե նեղանալ և սեղմվել այս ու այն շարժվող գործարանների
միջոցով, ինչպիսիք են՝ շրթունքները, լեզուն յուր մասե-
րով, փափուկ քիմքը և ստորին ծնոտը: Սրա հակառակն ե
ոնգային (քթի) խոռոչը, վորը կրավոր և միատեսակ դեր խա-
ղում՝ տալիս ե և չփոփոխվող ռեզոնանս. դա հարկավ հետևանք

ե այն բանի, վոր քթի խոռոչը, իբրև ռեզոնատոր, չունի յուր մեջ
շարժվելու գործարաններ, վորոնք կարողանային փոփոխել այդ
ռեզոնատորի ձևը, նվազեցնելով կամ ավելացնելով ծավալը և
հետևապես ինքնուրույն հնչյուններ ու աղմուկներ առաջացնելով:

Այդ կողմից բերնի խոռոչը ամենահարուստ տարբերու-
թյուններն ե տալիս: Դրա շարժվող գործարանները փոխակեր-
պում են ամբողջ բերանային խոռոչի ձևը, (համեմատիր այս ձևը
u, i, o, a, e, ü, ö... և այլն ձայնավորների արտասանության
ժամանակ): Յեղ այդպիսով, կարելի չե ասել, վոր բերանային
խոռոչը հանդիսանում ե ամենագլխավոր բովը («ոջախը») մեր
արտասանական գործակատարումների («արտիկուլացիաների»)
համար, հարկավ լեզվային արտահայտությունների նկատմամբ:
Իսկ կոկորդի խոռոչը հանդիսանում ե իբրև յերաժշտական գոր-
ծարան, յերգեցողության գլխավոր բովը:

Ամենաշարժուն որդանը լեզուն ե, վորի պատճառով,
և շատ լեզուներում «լեզու-խոսքը» նույն որդանի անունն ե
կրում (համեմատիր մեր «լեզու», ռուսաց язык, լատին. lingua և
այլն. բայց գերմ. Zunge = լեզու—որդան, Sprache = լեզու—խոսք):
Լեզվի մեջ կարևոր ե ընդհանր՝ a) լեզվի յետին կամ վերջին մա-
սը յետնալեզվային գործունեյությամբ և զգացությամբ, b) լեզ-
վի միջին մասը յուր գործունեյությամբ և զգացությամբ, c)
լեզվի առաջին կամ սկզբնային մասը յուր գործունեյությամբ և
զգացությամբ: Բացի դրանից, հարկավոր ե տարբերել լեզվի
պոուկները և լեզվի միջին յերեսի գործունեյությունը և նշա-
նակությունը. նմանապես պետք ե տարբերել լեզվի ծայրը և
այլն: Չպետք ե շփոթանալ, սակայն, վոր արտասանության մեջ
մասնակցություն ե ցույց տալիս միայն լեզվի վերին լայն մասը,
այն ինչ լեզվի տակը, նրա ստորին մասը կամ արմատը մնում ե
արտասանական շրջավայրից դուրս, թեպետ առանց այդ ստորին
մասի անհնարին ե լեզվի վորևե շարժում:

Ինչպես մեր բերանային խոռոչի բոլոր շարժուն գործա-
րանները, նույնպես և այդ խոռոչի բոլոր անշարժ տեղերը բա-
ցահայտ նկատելի չեն սովորական աչքով. մենք մեր մեջ
կարող ենք նկատել այդ, նայելով հայելու միջոցով կամ թե
մի ուրիշ բերանը: Ավելի լավ են դիտվում մեր այդ գործա-
րանները շոշափմամբ, մինչև անգամ դրանց մկանային զգացում-
ները կարելի չե դիտավորյալ կերպով ուժեղացնել, վորպեսզի այդ
գործարաններն ավելի զյուրազանի ղառնան:

ՅԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՂՄԿԱՅԻՆ ՀԼՁՅՈՒՆՆԵՐ

Հնչյունի առաջնապես ամենատարրական պրոցեսն այն է, վոր ողն անցնելով շնչափողի միջոցով դեպի կոկորդը, յերախը— բերանը, քիթը հանդիպում է այդ արտահոսման ժամանակ զանազան խոչընդոտների, վորոնց շնորհիվ և գոյանում են հնչյունները: Մենք վորոշակի պիտի տարբերենք հնչյունների յերկու տեսակներ— յերաժշտական և աղմկային հնչյուններ: Աղմուկն այն հնչյունն է, վորն առաջ է գալիս մեր վորեն գործարանի վոչ պարբերական ճոճումներից կամ յերեւումներից, իսկ յերաժշտական հնչյունը, «տոնը» կազմվում է գործարանի պարբերական շարժումներից: Աղմուկներ են ստացվում և այն ժամանակ, յերբ միանում և գումարվում են այնպիսի զատ-զատ ալիքներ, կամ ալիքների հոսանքներ, վորոնց միմյանց հարաբերումը, «տեմբը» ներգաշնակ է: Այդ հնչյունատար ալիքներն ունեն յերկու տեսակ կիզակետներ՝ («ֆոկուսներ») գլխավոր և յերկրորդական, ուր այդ յերկրորդականը գոյանում է կամ յերկրորդական լսելի ալիքներից կամ գլխավոր ալիքների կերպարանափոխումներից՝ շնորհիվ ողափողի ողահունով հոսող ողաձևի:

ՀԼՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հնչյունների հիմնական խմբերն են— ձայնավորներ և բաղաձայններ (гласный—vocalis, согласный—consonans) սակայն այժմյան լեզվաբանությունը դրանցից հանում է և յերրորդ խմբակը—սոնանտ հնչյուններ («ձայնորդներ»), վորոնք կարող են լինել թե բաղաձայն, թե ձայնավոր և թե դիֆտոնգի տարր:

Ձայնավորների և սոնանտների արտասանության ժամանակ մեր ձայնալարերն ամբողջապես գործում են. «ձայնի» դերը գերիշխողն է և այդ տեսակետից է, վոր այդ յերկու խումբ հնչյունները միացվում են իրեն սոնոր հնչյուններ: Ճիշտ է, դրանք կարելի չե արտասանել և առանց ձայնալարերի ոգնություն, բայց դա կլինի արտասանություն շնչումով (шопот), յերբ փսփալով ենք խոսում:

Ձայնավորների արտասանության յերկրորդ հիմնական պայմանն ու հատկությունն այն է, վոր բերնի խոռոչն իրեն արձագանգարան (ռեզոնատոր) է ծառայում, և այդ խոռոչում ողբ ազատ խաղում և ուժեղանում է և արգելող պատնեշի չի հանդիպում: Ճիշտ է, բերնի խոռոչը դրանց ժամանակ կերպարանա-

փոխվում է, վորով առաջ են գալիս և ձայնավորների տեսակները (շնորհիվ լեզվի դերքի, շրթունքների կլորացման և այլն),—սակայն դրանց արտաբերության հիմնական ֆոկուսը կոկորդումն է, իսկ բերնի մեջ լեզվի այլևայլ աստիճանի բարձրացումը խոչընդոտ չի կազմում ողի դուրս հոսելուն և արձագանգվելուն: Բերնի խոռոչը այնուամենայնիվ մնում է փուշ, դատարկ, այսինքն՝ առանց միջնորմների:

Հնչյունների անվանակոչությունը մենք պիտի տանք ըստ շարժվող գործարանների կամ, ինչպես Բոդուեն դը-Վուրտենեն երասում, ըստ մուրճերի (МОЛОТ) և վոչ թե ըստ զնդանների (НАКО-ВАЛЬНЯ):

Յեթե հետևենք պատմականության, հնչյունների բոլոր դասակարգումները պիտի տանենք յետևից (կոկորդից) դեպի առաջ, լինեն դրանք ձայնավոր, թե բաղաձայն, թե սոնանտ: Ի միջի այլոց հենց այդպես են վարվել հնդիկ քերականները, վորոնք իրենց այբուբենը (devanāgarī) նույնպես այդ ձևով են կազմել: Ապագա գիտական այբուբենը թերևս ընդգրկի այդ սկզբունքը, ինչպես մասամբ արվում է և այժմ լեզվադեմոստրի կողմից:

Ձ Ա Յ Ն Ա Վ Ո Ր Ն Ե Ր*

Ինչպես արդեն ասվել է, ձայնավորների արտասանության ժամանակ այն ողբ, վոր արտահոսում է թոքերից, կոկորդում ձայնեղ ընույթ է ստանում շնորհիվ մեր ձայնալարերի և հետո, իր արտահոսման շարունակության ընթացքում, վոչ մի տեղ չի հանդիպում ընդհանուր կամ մասնավոր խոչընդոտի: Իսկ բերանային խոռոչը դրա համար ռեզոնատորի դեր է խաղում,—մի բան, վոր կարող է կատարել և քթի խոռոչը, «ռնգայնություն» պատճառելով այդ ձայնավորներին:

Բերանային ռեզոնատորի ձևը կերպարանափոխվում է շնորհիվ լեզվի, փափուկ քիմքի և մասամբ շրթունքների փոխադարձ հարակցության: Յեթե լեզուն վերև է բարձրանում իր յետին մասով, մոտենալով փափուկ քիմքին, բայց ի հարկե չկաշկելով նրան, այն ժամանակ ստացվում է ձայնավորների այն շար-

* Ձայնավորների այստեղ բերվող կլասիֆիկացիան վերջնականապես ձևակերպեց անգլիական լեզվաբան Henry Sweet (Հենրի Սյուեթ), վոր և ընդունված է այժմ բոլորի կողմից:

քը, վոր անվանում են «յետնալեզվային» (այլ անվանակոչությամբ՝ «յետնաքիմքային»)։ Հետո, յերբ այդ լեզուն իր միջին մասովն և բարձրանում, վորը յետին մասից քիչ առաջ և և մոտենում և փափուկ ու կոշտ քիմքերի բաժանման կետին, այն ժամանակ ստացվում են «միջնալեզվային» ձայնավորները («միջնաքիմքային ձայնավորներ»)։ Վերջապես, յերբ լեզուն իր ավելի առջևի, բայց վոչ սկզբնական, մասովն և բարձրանում, չկաշելով սակայն կոշտ քիմքին, այն ժամանակ առաջանում են «առաջնալեզվային» («առաջնաքիմքային») շարքի ձայնավորներ։ Նման գեր և խաղում լեզուն իր յերեք մասերով նաև բազմաձայնների նկատմամբ, բայց այդ յերեք մասերը չեն զուգադիպում իրար, վորովհետև, ինչպես կտեսնենք, բազմաձայնների նկատմամբ լեզվի յերեք մասերն ավելի առաջ են, քան ձայնավորների արտաբերման ժամանակ։

Ուրեմն, ձայնավոր հնչյունների ժամանակ լեզուն կարող և մեր բերնի խոռոչին, իրեն ռեզոնատորի, յերեք ձևափոխումներ (դրություններ) պատճառել, բարձրանալով իր յետին, քիչ առջևի և ավելի առջևի մասերով։ Բայց լեզուն այդ յերեք կետերում կարող և և տարբեր աստիճանների բարձրացում ունենալ, սկսած ամենաբարձր աստիճանից, յերբ լեզուն քիչ և մնում, վոր մոտենա քիմքին, և վերջացնելով ամենանվազ աստիճանի բարձրացումով։ Այնպես վոր լեզվի ամեն մի մասի պեսպես դրությունները ևս պատճառ կարող են դառնալ ձայնավորների ավելի նոր տարբերացման՝ դիֆֆերենցիացիայի։ Այդ տեսակետից մենք պիտի ընդունենք հիմնականորեն լեզվի յերեք բարձրացումներ իր յերեք մասերում—ստորին բարձրացում, միջին բարձրացում և վերին բարձրացում։ Հետևապես, մենք կարող ենք տարբերել իննը տեսակ ձայնավորներ, աչքաթող անելով լեզվի յերեք մասերի (դրությունների) անցողական միջին մոմենտները։ Բացի այս վերոհիշյալ բաժանման սկզբունքից (principium divisionis), վոր կատարում ենք ձայնավորների նկատմամբ, սրան ավելացվում և և լեզվի կծկված կամ «փուլած» (հանգիստ) բարձրացման յեղանակները,—այնպես վոր իննը տեսակ հիմնական ձայնավորները տեղ-տեղ կարող են դառնալ 18, այսինքն՝ կրկնապատկել։ Լեզվի այդ կծկված բարձրանալու ժամանակ բերնի խոռոչն ավելի յե նեղանում. այդ պատճառով էլ այդ տեսակի ձայնավորները կոչվում են «նեղ» կամ «գոց» («փակ»), վորի հակառակն են «լայն» կամ «բաց» ձայնավորները։ «Նեղ» և «լայն» տերմինները պատկանում են անգլիացի հնչյունաբաններին, իսկ «գոց» («փակ»)

և «բաց» տերմինները՝ ռուս հնչյունաբաններին։ Այնպես վոր, նայած լեզվի կծկվածորեն թե արձակ բարձրանալուն այդ լեզվի յերեք կետերում, և այն ել՝ յերեք աստիճանով, ստացվում են իննը «նեղ» ձայնավոր և իննը «լայն» ձայնավոր, ուր յուրաքանչյուր նեղ թե լայն տեսակը լոկ նրբություն և կազմում և մեր լսողությամբ հազվի և նշմարվում։

Այդ բոլոր (18) ձայնավորները կարելի յե արտասանել նաև մեր շրթունքների կլորացումով կամ առաջ յերկայնացնելով, վորով առաջ կզան նույնչափ (18) «շրթնային» (губные) ձայնավորներ։

Իսկ այդ բոլոր ձայնավորները, լինեն դրանք սովորական թե շրթնային, կարող են ստանալ և ոնգային նրբավորություն, յերբ բերնի խոռոչից ողն անցնում և քթի խոռոչը։

Յետին վոչ շրթնայնացած շարքի ձայնավորները «a» ձայնավորի այլևայլ տեսակներն են, վորոնք կարող են լինել մի կողմից նեղ և լայն և մյուս կողմից՝ վերին, միջին և ստորին։ Այդ «a»-ի տեսակներն ակուստիկորեն շատ մոտ են իրար։ Որինապես, ռուսերեն паб բառի մեջ գոյություն ունի յետին վոչ շրթնայնացած ստորին ձայնավորը, իսկ նույն շարքի միջին «նեղ»-ը տալիս և անգլերեն but բառի միջում հնչվող ձայնավորը. անգլերեն father բառի մեջ «a»-ն ունի միջին և «լայն» բարձրացում. գերմաներեն vater բառը հյուսիսային գերմանացիների մոտ ունի միջին և լայն դիրք, իսկ հարավային Գերմանիայում համազոր և ռուսաց «a» ձայնավորին паб բառի մեջ, այսինքն՝ ըստորին և լայն է։ Հայոց «ա»-ն յետնալեզվային միջին բարձրությամբ է։

Յետին շրթնայնացած շարքի ձայնավորներն են՝ 1) վերին ձայնավոր u (հայոց ու), նեղ և լայն, 2) միջինը՝ o նեղ և լայն, ստորինը՝ а։ Որինապես, յետին շրթնայնացած ստորին նեղ ձայնավորն է անգլ. all բառի a ձայնավորը, իսկ լայնը՝ անգլ. not o գրության հնչյունը։ Միջին նեղ ձայնավորն է գերմ. so, ֆլեւան. seau բառերի մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ռուսաց во3, անգլ. no, գերմ. voll բառերի մեջ։ Վերին նեղ ձայնավորն է գերմ. du, ֆլեւան. sou, անգլ. ooze բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ռուսաց дyx, անգլ. full, գերմ. Mutter բառերի մեջ։

Միջին լեզվային վոչ շրթնայնացած շարքում՝ 1) a՝ կամ а — ստորին նեղ ձայնավորը անգլ. bird բառի մեջ և լայնը՝ անգլ. how բառի մեջ, 2) ә — միջին նեղը՝ գերման. Gabe բառի

վերջին հնչյունը (մոտ մեր «ը» հնչյունին). 3) Ы („y“) — վերին-
նեղը՝ ուսաց сын բառի մեջ:

Միջնալեզվային շրթնայնացած շարքում հայտնի յեն՝ 1) վերին Ъ, 2) միջին Ө, 3) ստորին а^е կամ ă^а: Ֆրանսերեն
homme (= մարդ) բառի առաջին վանկում ունենք միջին բարձ-
րացման լայն շրթնայնացած ձայնավորը:

Առաջնալեզվային վոչ շրթնայնացած շարքում՝ 1) а^е կամ e^а —
ստորին բարձրացման նեղ ձայնավորն ունենք, որինակ, անգլ. let,
ֆրանս. bête բառերի մեջ, իսկ ստորին լայնը՝ անգլ. man, ֆրանս.
vin բառերի մեջ. 2) е — միջին բարձրացման նեղը՝ ուսաց село,
գերմ. see, ֆրանս. été, անգլերեն day բառերի մեջ. այդպես է
և մեր հին է ձայնավորը. իսկ միջին բարձրացման լայնը՝ ուսաց
села, անգլ. men, գերմ. Männer կամ Aehre բառերի մեջ.
այդպես է և հայոց «ե» հնչյունը. 3) i — վերին բարձրացման
նեղը՝ ուսաց милая, мил, անգլ. feel, ֆրանս. fini, գերմ. sie
բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ուսաց мила, անգլերեն bit,
գերմ. Tisch բառերի մեջ:

Առաջնալեզվային շրթնայնացած շարքում՝ 1) ö — միջին բար-
ձրացման նեղը՝ գերման. schön, Töne, ֆրանս. peu բառերի
մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ֆրանսերեն peuple, գերմաներեն Völker
բառերի մեջ. 2) ü — վերին բարձրացման նեղը՝ գերմ. über, Glück,
ֆրանս. lune, une, բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ գերմաներեն
schützen բառի մեջ. 3) ստորին բարձրացման ձայնավորներն են՝
ă^о, ă^а:

Ահավաստիկ սխեմատիկ աղյուսակը

I

ՎՈՉ ՇՐԹՆԱՅՆԱՅՎԱԾ

	Յետին շարքը	Միջին շարքը	Առաջին շարքը
Ստորին բարձրացում	a ¹	a ³ , ă ^а	a ^е , ă ^а
Միջին —>—	a ²	ə	e
Վերին —>—	a ³	Ы	i

II

ՇՐԹՆԱՅՆԱՅՎԱԾ ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

	Յետնալեզվային	Միջնալեզվային	Առաջնալեզվային
Ստորին բարձրացում	ă [a ^о , ă ^а]	ă ³ , ă ^а	ă ^о , ă ^а
Միջին —>—	o	ə ^о	ö.
Վերին —>—	u	Ы ^о	ü.

Այս բոլոր տեսակի ձայնավորները կարող են հնչվել և քթի
ռեզոնանսով և ստացվել նույն քանակի «նդային ձայնավոր-
ներ», վորոնք լեզվագիտության մեջ նշանակվում են ձայնավոր
տառին կցված մի անկյունավոր գծով ($\angle$), ինչպես, որինակ,
o, a, e, և այլն: Այդպիսի հնչյուններ կան, որինակ, ֆրանսերե-
նում, հին սլավոներենում և այլն: Սլավոներենում կային «յուս»եր
(юс большой և юс маленький), վորոնք հնչվում էին o և e,
նման ֆրանս. front (ձակատ) և vin (գինի) բառերի «նդային ձայ-
նավորներ» (frq vq). այժմ այդ «յուս»երի տեղ ուսներենում առա-
ջացել են y (մեծ յուսի տեղ, որինակ зyб, հին zob-ից) և я (փոքր
յուսի տեղ): Հայերենում ընդ բացականչությունն ունի այդպիսի
«նդային յերկու «ը» ձայնավորներ (= ə hə):

Հարկավոր է տարբերել այդ «նդային ձայնավորները այն
հնչյունական գումարից, վորը կարող է առաջանալ ձայնավորից
և «նդային բաղաձայնից (a + n, e + n...) կամ թե՛ «նդային
ձայնավորից և «նդային բաղաձայնից (a + n, e + n...):

Մենք արդեն մասնանշել ենք, վոր ձայնավորները շնչյու-
նի («փսփոսի») ժամանակ կարող են արտասանվել առանց ձայ-
նալարերի գործակցության կամ նրանց կիսատ (թերի) մասնակ-
ցության, ինչպես, որինակ, գերմ. hatte բառի վերջին ձայնա-
վորն է սովորաբար հնչվում: Այդ ժամանակ մեր արտասանական
գործարաններն ունեն միևնույն դրությունները, ինչպես ձայնա-
վորների բովանդակ արտահայտությունների ժամանակ: Շնչյու-
նի ժամանակ ձայնավորները մնում են անշարժ և ոգն անցնում է

իր նախկին հոնով, քավելով ձայնավորների միջին ծերայի պատերին:

Բացի ձայնավորների այս վորակից կամ ձայնավորների այս արտաբերական ֆիզիոլոգիայից, կա նաև ձայնավորների քանակ:

Այդպես են, այսպես կոչված, շեշտավորված կամ անշեշտ ձայնավորները: Յեղ ավելին. լեզուներ կան, ուր այդ ձայնավորը կարող է լինել թե կարճ, թե յերկար, ինչպես մի շարք «հնդեվրոպական» լեզուներում: Լեզվաբաններն այդ ձայնավորները գրում են այսպես, ā, ō, ē և այլն, այսինքն ունենք a—յերկար, o—յերկար, e—յերկար և այլն: Յեթե մի լեզվում լինելին քանակի յերեք մոմենտներ՝ յերկար, միջին և կարճ ձայնավոր, այն ժամանակ պիտի նշանակվեյին (դիցուք a հնչյունի վերաբերյալ) այսպես՝ ā (= ա յերկար), a (= a—ա միջին տևողությամբ), a (= ա կարճ տևողությամբ): Սովորաբար յերկար բաղաձայնից (ֆրանս. consonne géminée) առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր. որինակ, ուսաց сума (= պարկ) (բառի մեջ «y»-ն յերկար է, բայց сума (= գումար) բառի մեջ՝ «y»-ն կարճ է: Այդպես է հայոց «շեպպել», «վազզել» և այլն գավառաբանների մեջ ուժեղացած «պպ», «զզ» և այլ բաղաձայններից առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր (ե, ա): Այնպես վոր տարբեր «o»-եր են коммунист և коммунист (կամ հայոց «կոմունիստ» և «կոմունիստ») արտասանությունների մեջ:

Ձայնավորների այս քանակը (= տևողությունը) մեծ նշանակություն ունի լեզուներում և հատկապես վոտանավորների չափի մեջ, վորտեղ այդ ձայնավորների քանակը ընդորշվում է կամ իր այդպես լինելով (natura — «ընդթյամբ») կամ իր դիրքով («դրություն» — positione) նաշած հետևյալ բաղաձայնների քանակին: Հայոց լեզվի այժմյան գաղափարն մեջ ձայնավորների այս քանակի հարաբերումը կարող է վճռական նշանակություն ունենալ ուղղագրություն համար (որինակ, գրել «կոմունիստ», թե «կոմունիստ» և այլն):

Բ Ա Ղ Ա Ջ Ա Յ Ն Ե Ր

Բաղաձայն հնչյունները գոյանում են շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների, վորոնց հանդիպում է թոքերից հոսող ողը՝ մեր կոկորդում և բերնում, և հետևապես առաջանում է այն, վոր կոչվում են «աղմուկներ» (шумы): Սակայն այդ աղմկային

աղավորությունները կարող են բարդվել և ձայնալարերի շարժողություններով, և հետևապես աղմկային բաղաձայններն ստանում են նաև «ձայնեղ» բնույթ: Այս աղմկային բաղաձայններից բացի, մենք ունենք և «սոսնան» բաղաձայններ, վորոնք քննվելու յեն առանձին:

Բաղաձայնների դասակարգումը կազմվում է նույն ուղղությունով, ինչ վոր և ձայնավորներինն էր: Այստեղ ևս դասավորման սկզբունքն առնվում է լեզվի մասերի պես-պես գործողություններից: Յեթե ձայնավորի գոյանալու ժամանակ լեզուն բարձրանում է իր յերեք մասերով, բայց չի կաշում քիմքին, բաղաձայնների ժամանակ տեղի յե ունենում հակառակ յերևույթը — բերնի մեջ լեզվի մասերը կաշում կամ քավում են քիմքին և պատնիշներ կանգնեցնում թոքերից հոսող ողի հանդեպ:

Այդ խոչընդոտների տեղի տեսակետից մենք ունենում ենք յեանալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային բաղաձայններ: Սակայն, ինչպես արդեն նկատվել է, չափի շփոթել լեզվի այդ յերեք մասերի արտիկուլացիան ձայնավորների գոյացման նման յերեք մասերի հետ, վորոնք ավելի մոտ են, քան բաղաձայնների արտաբերություն ժամանակն է: Շրթոնքների մասնակցությունը կարող է լինել կամ յերկու շրթունքների ոգնությունով (билабиальные согласные) կամ ստորին շրթունքի և վերին շարքի ստամների ոգնությունով, վորով ստացվում են «շրթնա-ատամնային» բաղաձայններ (համեմատել մեր «վ», «ֆ» հնչյունները):

Բաղաձայնի արտաբերումն այս չորս գլխավոր կետերում (յեանալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային կամ շրթնա-ատամնային) կարող է լինել յերկու կերպ կամ յերկու յեղանակով. կամ որդաններն ուժեղ կերպով հպվում են և պայթում (այդ հպումը կոչվում է implosio, իսկ պայթումը՝ explosio), կամ՝ այդ որդաններն ունենում են փոքրիկ ծերպ—անցք (щель), և ողը հոսում է այդ միջանցքով գուրս, վորով ստացվում են տեղան բաղաձայններ: Այդպիսի յերկու արտասանություն հետևանքով ստանում ենք պայթուցիկ կամ պայթական բաղաձայններ (взрывные согласные) և շփական կամ «սպիրանտ» կամ «ֆրիկատիվ» բաղաձայններ (щелинные, придувные согласные): Ակուստիկական տեսակետից պայթականները կարելի յե անվանել վայրկենային, իսկ շփականները՝ տեղան:

Իսկ յեթե այս յերկու տեսակ բաղաձայնների արտաբերու-

թյանը միացնենք նաև ձայնալարերի աշխատանքը՝ գործունեյու-
թյունը, այն ժամանակ կստացվեն և «ձայնեղ» պայթականներ և
«ձայնեղ» սպիրանտներ (շփականներ):

Պետք է նկատել, վոր այդ ձայնեղությունը թուլացնում է
բաղաձայնի հիմնական արտիկուլացիան (=հպումը). որինակ,
b (=մեր բ) թուլ է քան p (=մեր պ), v (վ) թուլ է քան f
(ֆ) և այլն:

Պայթական բաղաձայնները կարող են «շնչայնության» (ac-
պирация) յենթարկվել, որինակ p (=հայոց պ) բաղաձայնը դառ-
նալով ph կամ ինչպես վոմանք գրում են p' (=հայոց փ), կամ
b բաղաձայնը դառնում է bh (b') և այլն: Այս դեպքում ասպի-
րացիան թուլացնում է պարզ պայթականին. և որինակ, յեթե
«b»-ն թուլ է քան «p»-ն (տես վերը), բայց «bh»-ն թուլ է
քան «b»-ն: Գրադացիան ըստ ուժեղության և թուլության այս-
պես է՝ p—b—bh, այսինքն՝ ձայնեղությունը թուլացնում է պարզ
պայթականին, իսկ շնչայնացումը (ասպիրացիան) ավելի յե թու-
լացնում: Կան լեզուներ, վորոնք կարծես չեն յենթարկվում այս
«նորմային», ինչպես Եղատ-Լոթարինգիայի գերմաներենը: Աս-
պիրատը* հայերեն կարելի չէ թարգմանել շնչեղ կամ ավելի լավ՝
շնչական:

Այժմ տանք բաղաձայնների բոլոր տեսակները, հետևելով
մեր բերած բաժանման սկզբունքին, այն է՝ ըստ բաղաձայնի ար-
տաբերման տեղի, կերպի (յեղանակի) և ձայնեղության կամ
խուլության, իսկ պայթականները՝ շնչայնության տեսակետից ևս:

Բնական է, վոր բաղաձայնների բոլոր տեսակները այստեղ
չեն տրվելու, վորովհետև դրանց շատ նրբությունները մեր սովո-
րական ականջով չեն ըմբռնվում կամ թե հայերենի արտա-
սանական ունակությունից հեռու չեն, անմատչելի չեն: Լեզվա-
բաններն ընդունում են, վոր ամեն մի ցեղային կամ ազգային
արտասանություն իր կազմավորման պրոցեսում ձեռք է բերում
այսպես կոչված «արտասանական կամ հնչաբանական բաղա», հե-
տևապես և ունակություն:

Բաղաձայնների վերլուծման ընթացքը շատերը տալիս են ա-

* Ասպիրատ բառը լատիներեն է, կազմված ad-spiratus—«ընդ-շնչայնա-
ցած» (spiritus=շունչ, վոգի), ինչպես աֆֆրիկատը կազմված է ad-fricatus, այ-
սինքն՝ ֆրեկատիվով (շփականով) բաղադրած: Թե ասպիրատները և թե աֆֆ-
րիկատները համարվում են բարդ հնչյուններ:

ռաջից (շրթունքից) դեպի յետ, հակառակ պատմական զարգաց-
ման իրականության: Թեպետ այդ յեղանակը վորոշ դյուրություն
է ներկայացնում մանկավարժական տեսակետից, վորովհետև ա-
ռաջնալեզվային և շրթնային բաղաձայններն ավելի հեշտ են դի-
տելի, բայց մենք այստեղ կվերցնենք դրանց վերլուծումը պատ-
մական ընթացքի տեսակետից, ան, ինչ արեցինք և ձայնավոր-
ների նկատմամբ:

ՅԵՏՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Յերբ լեզվի յերեսի յետին մասն իր այլևայլ տեղերով կըպ-
չում կամ քսվում է փափուկ քիմքին, առաջանում են k հնչյունի
այլևայլ տարբերակները: Ամենասովորական արտաբերական «k»-ն
կլինի ka, ko, ku, kə... կոմպլեքսների մեջ, ինչպես և դրա «g»
ձայնեղ տեսակինը (ga, go, gu, gə...): Այդ «նորմալ» արտասա-
նությունից քիչ յետ արտաբերվելուց առաջանում են խուլ k կամ
ձայնեղ g բաղաձայնները, իսկ ավելի յետ՝ խուլ ք կամ ձայնեղ
g բաղաձայնները: Առաջին խուլ k, ք բաղաձայններն ունին,
որինակ, վրացիք (գոնե k և ք): Դրանց սպիրանտ տեսակներն
են x (xa, xo, xu, xə... կոմպլեքսներում) կամ ք* (=հայոց դ)
բաղաձայնները, վորոնք նմանապես կարող են յետ ու առաջ լի-
նել լեզվի այդ յետին մասում: Կա և կոկորդային h, h' խուլ ըս-
պիրանտը (որինակ արաբերենում) և դրանց ձայնեղ տեսակը,
վորը կա, որինակ, հայոց բարբառներում (որինակ, 'amen,
'Aruthyun, 'ari և այլ բառերի սկզբում): Իսկ մի շարք ցեղեր (ո-
րինակ արաբները) ունեն կոկորդային պայթական բաղաձայն,
վորն արտահայտվում է կոկորդի ուժեղ սղմամբ և պայթումով:

Սովորական k և g յետնալեզվային բաղաձայնները մենք
կարող ենք արտասանել նաև ասպիրացիայով, այսինքն՝ դրանց
շնչեղությամբ (h հնչյունի միացմամբ), վորով ստացվում են kh
(=հայոց ք-ը) կամ gh (=բարբառային g', որինակ g'om, g'a-
lis em...):

* Այդ ք տառը վերցված է հունարեն այբուբենից («գամա»=մեր գիմ
անունով տառն է, այսինքն՝ գ հնչյունը): Այժմ դա գործ են ածում դ հնչյու-
նի համար:

ՄԻՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ ստացվում են նույն $k-g$ (կամ սպիրանտ $x-\gamma$) շարքի բաղաձայնները ալլևայլ նրբություններով, յերբ լեզվի միջին մասն է կաշնում կամ քսվում փափուկ և կոշտ քիմքերի մեջտեղին, այսինքն աչն տեղին, վորտեղ այդ քիմքերը զատվում են: Այդ կողմից՝ դրանք կոչվում են նաև «պալատալ» բաղաձայններ: Միջնալեզվային այդ բաղաձայնները հատկապես բնութագրվում են, յերբ դրանց ($k-g$, $x-\gamma$) հաջորդում են e , i (y) ձայնավորները: Յեվ այդ հանգամանքն է, վոր շատ լեզուներում այդ $k'e$, $k'i$ կամ $g'e$, $g'i$ կոմպլեքսը հեշտությամբ վեր է ածում— $\check{e}$, $\check{i}$ (ձև ձի) կամ $\check{j}$, $\check{i}$ (ջե, ջի) նոր վորակների: Որինակ մեր մի շարք բարբառներում և մինչև իսկ գյուղերի թաղամասերում հնչում են «գինի»-ն, իբրև «džini» (դժինի > ջինի) և այլն. նմանապես և ասպիրատ միջնալեզվային $k'h$, $g'h$ պալատականները e և i ձայնավորներից առաջ հեշտությամբ տեղի յեն տալիս չե, չի կոմպլեքսին (որինակ, քեռի > չեռի):

Յեռնալեզվային բաղաձայնների այդ միջնալեզվայնացումը (осреднеязычение) կամ պալատալիզացիան մեծ դեր է խաղում հատկապես ուսուցիչներում և քիչ դեր, որինակ, վրացերենում: Մեր մի շարք բարբառները, նմանապես ուսուցիչներն յենթարկվում են այդ հնչաբարբառական յերևույթին: Գրաբարի «ջեռ-նուֆն, ջեր-մն» բառերը միայն այդ ձևով են ջեռ-նուֆն, ջեր-մն ստացվել $g'her$ —հին արմատից: Նույն յերևույթն է խոսում և ուսուց $bery$ —бежишь, пеку—печешь, лик—лицо (личный) և նման հնչափոխակերպումների մեջ: Միջնալեզվայնացումը նշվում է փլշիկով ('), դրված տառի վերևի աջ անկյունում:

ԱՌԱՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Առաջնալեզվային բաղաձայնների արտաբերման տեղը ավելի ընդարձակ է, քան թերևս մյուսներինը: Այստեղ լեզուն կարող է կաշնել կամ քսվել ատամների յետևի մասից կամ դրանց արմատներից («ալվեոլներից») սկսած մինչև կոշտ քիմքի վերջը. և հետևապես կստեղծվեն «ատամնաքիմքային» (зубонебные), այսինքն՝ ատամնաառաջնալեզվային, հետո՝ դուռ առաջնալեզվային (լեզվի ծայրի մասի բաղաձայններ) և քիչ յետը արտասանվող բաղաձայններ: Այս բոլոր տարբերակները կարող են լինել նաև խուլ և ձայնեղ, իսկ պալատականները (խուլ թե ձայնեղ) նաև կա-

րող են յենթարկվել ասպիրացիայի: Հետևապես ստանում ենք առաջնալեզվային պալատական բաղաձայններ—խուլ t (=հայոց տ) և ձայնեղ d (=հայոց դ), վորոնք կարող են արտասանվել ալլևայլ ձևափոխումներով, հասած թե լեզվի առաջին մասի յերեսը կամ ծայրը կաշնում է կամ կոշտ քիմքին, կամ ալվեոլներին (վերին շարքի ատամների և քիմքի մեջտեղը), կամ վերին շարքի ատամների յետևի մասին (պատին) և կամ վերին ու ներքին շարք ատամների յետևի մասին միասնաբար: Յեթե լեզուն կղաշում է քիմքին վոչ թե ծայրով, այլ այդ առաջի մասի յերեսով և ատամներից հեռու (դեպի յետ), աչն ժամանակ այդ t և d բաղաձայնները դառնում են, ինչպես անստույգ ասում էյին, «ցեբերրալ» (սխալ թարգմանությունն է հին հնդկերենից). և գրում ենք $\check{t}$ կամ $\check{d}$ կամ $\check{d}$ (մոտ են մեր «ծ», «ձ» բաղաձայններին, սակայն պարզ են և վոչ աֆֆրիկատ՝ բարդ):

Իսկ առաջնալեզվային շփական կամ սպիրանտ—(«քսվող»=ֆրիկատիվ) կոչվող բաղաձայնները կլինեն խուլ s (հայոց ս) և ձայնեղ z (=հայոց ղ), վորոնք կոչվում են նաև «սուլիչ» (сви-стящие), հակադրելով դրանց «շչային» (шипящие)— $\check{s}$ (=մեր շ) և $\check{z}$ (=մեր ժ) տարբերակներին: Վերջիններին ($\check{s}$, $\check{z}$) արտասանության ժամանակ լեզվի առաջին մասն ավելի յետ է և դրդալածե կորուսթյուն է կաղմում, քան s և z սուլիչների նկատմամբ:

Յեթե t և d (կամ $\check{t}$ և $\check{d}$) բաղաձայններն ասպիրացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք th (=մեր թ) և dh (մեր բարբառներում կա, թեպետ այդտեղ ասպիրացիան ձայնեղ է): Իսկ դրանց շփական (ֆրիկատիվ) ձևերը կլինեն θ և δ հնչյունները (գրվում են հունարեն տառերով), վորոնք մոտ են անգլիերեն th բաղաձայնի յերկու հնչումներին:

ՇՐԹՆԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ կան իսկապես յերկու տեսակ բաղաձայններ.—նախ, յերբ բաղաձայնը գոյանում է յերկու շրթուքների միացման (հպվելու) կամ քսվելու ժամանակ (bilabiales, «билабиальные» = յերկշրթնային), և յերկրորդը, յերբ բաղաձայնը գոյանում է վերին ատամնաշարքի ու ստորին շրթուքի միջոցով և կոչվում է ատամնաշրթնային—(labio-dentalis): Այստեղ ստացվում են պալատական խուլ p (=մեր պ), ձայնեղ b (=մեր բ), դրանց շքփական տեսակները՝ խուլ f (=մեր ֆ) և ձայնեղ v (=մեր վ),

վորոնցից p և b յերկշրթնային են, իսկ f և v — շրթնատամնային: Իսկ յեթե այդ յերկշրթնային p և b բաղաձայններն ասպի-
րացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք, ph (=մեր փ) և bh (հա-
մեմատիւր սանսկրիտ bh և հայոց բարբառների bh, վորը ձայնեղ
շնչովով է):

Ա Ֆ Ֆ Ր Ի Կ Ա Տ Ն Ե Ր

Ընդհանրապես վերցրած, աֆֆրիկատները կազմվում են
պայթականներից՝ (պարզ և ասպիրատ) և շփականներից, ըստ
իրենց կազմութան տեղի և ձայնեղութան կամ խուլութան:
Որինակ, p + f > pf (գերմ. Pferd, Kamphf և նման բառերի մեջ),
k + x > kx, վոր կար, որինակ, հին վրացերենում և այլն:

Հատկապես այդ բարդ* բաղաձայնները որդանապես ձուլվում
են, յերբ կազմված են լինում առաջնալեզվային t ~ d կամ
th ~ dh բաղաձայնների և s և շ կամ z և չ շփականների միաց-
մամբ: Այդ միացումը ակուստիկական տեսակետից մի ամ-
բողջութուն է. իսկ արտաբերական (արտիկուլացիայի) տե-
սակետից շարունակվող (տեսական) մոմենտը կազմում են հենց
այդ սպիրանտները՝ շփականները s // շ, z // չ: Յեւ այս-
պես ստանում ենք ts, վորը հավասար է մեր «ծ» աֆֆրիկատին,
tš, վորը հավասար է մեր «ձ» աֆֆրիկատին. իսկ dz (ds անհնա-
րին է) բարդութունը տեսնում ենք մեր «ձ» բաղաձայնի մեջ, Յե-
ւ ձž (dš անհնարին է) բարդութունը՝ մեր «ջ» հնչյունի մեջ: Յե-
ւ թե վերցնենք th և dh ասպիրատներն ու բարդենք s // շ, z // չ
շփականների հետ, կ'ստանանք tšs (t's) = մեր «ց» (ռուս. ц), thš
(t's) = մեր «չ» (ռուսաց ч), dhz (d'z) = մեր բարբառային «ձ» (ձ'են,
ձ'ու...), dhž (d'ž) = մեր բարբառային «ջ» (ջ'ուր, ջ'արդել): Ըստ
այդմ, տեղի արտաբերման տեսակետից, նայած թե բարդութուն-
ը s — z շփականների հետ է, թե s — ž, ստանում ենք առաջնա-
լեզվային c (ծ), ց (ց), j (ձ), j' (ձ'), իսկ մյուս կողմից միջ-
նալեզվային (մոտավորապես) č (ճ), č (չ), j̇ (ջ), j̇' (ջ'): Ըստ
խուլության կամ ձայնեղութան c (ծ), ց (ց), č (ճ), č (չ) խուլ
են, իսկ j (ձ), j' (ձ'), j̇ (ջ), j̇' (ջ') ձայնեղ են:

* Բարդ են համարվում նաև ասպիրացիայի յենթարկված ph (=մեր փ),
th (=մեր թ), k'h (=մեր ք'), kh (=մեր ք), ինչպես և bh, dh, g'h, gh հըն-
չյունները:

Ահալասիկ բաղաձայնների տախտակը

Պ Ա Յ Թ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

(Պարզ և ասպիրատ)

	խուլեր	խուլ ասպիրատներ	Ձայ- նեղ	Ձայնեղ ասպիրատներ
Շրթնային . . .	p'	ph (p ^c)	b	bh (b ^c)
Առաջնալեզվային	t	th (t ^c)	d	dh (d ^c)
Միջնալեզվային (պալատալ)	k'	k'h (k ^c)	g'	g'h (g ^c)
Յետնալեզ. (վերար)	.k	kh (k ^c)	g	gh (g ^c)

ԾԱՆՈԹ.— Գերմանացի լեզվագետները միջնալեզվային բաղաձայնները
նշանակում են նշանով, ինչպես k̂, k̂h, ĝ, ĝh...

Շ Փ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

(«Ֆրիկատիվներ»)

	խուլ շփականներ	Ձայնեղ շփականներ
Շրթնային	f (ֆ)	v (վ)
Առաջնալեզվային	θ, s (ս), š (շ)	ð, z, (զ), ž (ժ)
Միջնալեզվային	x' (խ')	γ' (ղ')
Յետնալեզվային	x (=խ)	γ (=ղ)

Ա Ֆ Ֆ Ր Ի Կ Ա Տ Ն Ե Ր

	խուլեր	խուլ ասպի- րատներ	Ձայնեղներ	Ձայնեղ աս- պիրատներ
Առաջնալեզվային	c(ծ)	c(ց)	j(ձ)	j ^c (ձ ^c)
Միջնալեզվային	č(ճ)	č(չ)	j̇(ջ)	j̇ ^c (ջ ^c)

ԾԱՆՈԹ. 1. Միջնալեզվային x' շփականը մոտ է գերմանացոց «ch»
հնչյունին ich «յես» բառի մեջ և մասամբ ռուսաց ч հնչյունին
«мои» (իմ) բառի մեջ: Այդպես էլ γ' մոտ է «յոտային» (յ—հըն-
չյունին):

ԾԱՆՈԹ. 2. Ձայնեղ jh և j̇h աֆֆրիկատները կան մի շարք հայկական
բարբառներում, ուր սակայն այդ ասպիրացիան նույնպես ձայ-
նեղ է («հ» հնչյունի ձայնեղ տեսակն է):

Ընդհանուր տարբերությունն այդ սոնանտների կամ, ինչպես այլ կերպ են ասում, «սոնոր բաղաձայնների» և իսկական բաղաձայնների մեջ այն է, վոր առաջինների գոյացման ժամանակ մեր ձայնավարերը գերիշխող դեր են խաղում. և այդ պատճառով ձայնը (և վոչ աղմուկը) ստանում է ավելի մեծ նշանակություն, քան ունենք ձայնեղ բաղաձայնների մեջ: Չայնալարերի աշխատությունը սոնորություն (sonorité) տեսակետից այս սոնանտներին մրցակից են միայն ձայնավորները, վորի հետևանքով, այսինքն այդ յերկու դաս հնչյունների (սոնանտ և ձայնավոր) ձայնեղության տեսակետից, հնչյունաբանությունը դրանց միացնում է իբրև «սոնոր հնչյուններ» (сонорные звуки):

Քանակի, այսինքն տեղականություն տեսակետից, սոնանտներն ընդհատու չեն, նման պայթականներին կամ աֆֆրիկատներին, այլ մոտ են սպիրանտներին (շփականներին):

Սոնանտներն այսպես են բաժանվում. 1) «նայ» սոնանտներ, վորոնք լատիներեն կոչվում են liquidae, իսկ ռուսերեն՝ «Плавные». դրանք են l, r հնչյունների այլևայլ տեսակները, 2) «ոնգային» սոնանտներ, վորոնք են n (=մեր ն), m (մեր մ) իրենց այլևայլ տեսակներով. 3) y (մեր «յ»), վորի ձայնավոր տեսակն է «i» (մեր ի). 4) w (մեր «ւ»), վորի ձայնավոր տեսակն է u (մեր «ու»):

Ի սոնանտը կարող է ունենալ հետևյալ տեսակներն ըստ տարբեր գործարանների մասնակցություն. 1) ատամնալեզվային («ատամնաքիմքային»), վորն իր հերթին բաժանվում է՝ առաջնալեզվային («առաջնաքիմքային»), արվեղար, ատամնային (postdentalis) և միջնատամնային. 2) յետնալեզվային («յետնաքիմքային») և. 3) սակավ գործածական շրթնային և, վորը կա, որինակ «տպուռ» կոմպլեքսի մեջ, վորով ձիերին են կանգնեցնում: Հայոց լեզուն ունի այս բոլոր տեսակները, թե առաջնալեզվային և (=մեր «ը»), հայրիկ, մայրիկ նման բառերում), թե միջնալեզվային ուժեղ թրթռուն և (=մեր «ո»):

Յերբ և սոնանտն արտասանվում է լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի ու վերին ատամների միջանցքի (արմատների) միջնորդություն, այսինքն՝ յերբ ստացվում են արվեղար և յետնատամնային (postdentalis) և սոնանտի տարբերակները, այդ ժամանակ

մենք չենք գտնում այդ «ը»-ը կազմող գործարանների միջև վոչ մի ծերպ, վորը հատուկ է շփական (ֆրիկատիվ, սպիրանտ) բաղաձայններին: Հետո, այդ արվեղար և յետնատամնային և սոնանտի արտասանության ժամանակ թոքերից հոսող ողի ներդրումն ընդհանրվ լեզվի ծայրը թրթռում է. և դրա հիման վրա յե, վոր և սոնանտը կոչվում է նաև «թրթռուն»* (дрожащий):

Այդ «ը» սոնանտի տարբերակների մեջ ավելի շատ ձայնեղություն (sonorité) պարունակում է «ցերերալ» և-ի տարբերակը, վոր շատ մոտ է մեր «ղ» բաղաձայնին, ինչպես այժմ ֆրանսիացիք կամ գերմանացիք են արտասանում այդ «յետնալեզվային» (ցերերալ) և սոնանտը. — համեմատիք ֆրանսիացոց Paris, très, parler... կամ գերմանացոց vater, Mutter, aber բառերի «ը»-երը (=մոտ է մեր «ղ»-ին): Այս յետնալեզվային և սոնանտի արտասանության ժամանակ, այսինքն՝ յերբ լեզվի յետին մասը մոտենում է փափուկ քիմքի յետին մասին, մեր լեզվակը (uvula), իբրև այդ փափուկ քիմքի մի վերջույթ, շարժվում է յետ ու առաջ, ընդհանրվ թոքերից հոսող ողի. այնպես վոր այստեղ էլ ծերպ չի գոյանում:

Ի սոնանտի շրթնային հազվագյուտ տարբերակը կազմվում է այն ժամանակ, յերբ մեր շրթունքները յերկարաձգվում են քիչ դեպի առաջ և հազիվ քսվում իրար: Այդ շրթնային և սոնանտը, ինչպես ասվել է, մենք տեսնում ենք այնպիսի բացականչական արտահայտության մեջ, ինչպիսին է, որինակ, ուսացу тпру (=տիտու):

Յերկրորդ՝ l նայ սոնանտը (=մեր լ) ունի ընդհանրապես առաջնալեզվային արտիկուլացիա, նման է t կամ d բաղաձայններին իրենց արտասանական տարբերակներով: Այս «լ»-ն գոյանում է հետևյալ տեղերում՝ a) լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի սկզբի միջնորդությամբ, b) լեզվի ծայրի և արվեղների (վերին ատամների արմատների) միջնորդությամբ, c) լեզվի ծայրի և վերին ատամնաշարքի ներսի մասի («պատի») միջնորդությամբ, d) լեզվի ծայրի և վերին ու ներքին ատամնաշարքերի մեջտեղի միջնորդությամբ:

Այդ բոլոր գեղերում լեզվի ծայրը պինդ կպած է լինում քիմքին կամ ատամներին, բայց լեզվի կողքերը, աջ ու ձախ կող-

* Հին հայ լեզվաբանները «թրթռուն» տերմինի տակ գործ էին անում «ձայնեղ բաղաձայններ»: Այդ ի հարկե գիտական չէ:

մերից, չեն կաշում քիմքին, այլ իջած են ցած, և հետևապես ողբ հոսում է բերնից այդ յերկու միջանցքների միջով դեպի դուրս: Ողբ այդ կերպ հոսելն է, վոր 1 սոնանտին ուրույն աղմուկ է հաղորդում: Շատ ժամանակ պատահում է, վոր լեզվի յերկու կողմերից միայն մեկն է իջած և չկաած քիմքին: Բայց ավելի հաճախ 1 սոնանտի արտասանության ժամանակ բարձրանում է նաև լեզվի յետին մասը և այդ տեսակ «1»-ն հնչվում է ավելի, այսպես ասած «կոշտ», ինչպես ռուս. лоб—лба բառերի մեջ (բայց лѣд—лѣда ունին այլ 1): Հենց այդ «կոշտ» 1 սոնանտն է յեղել հին հայերենի «ղ» բաղաձայնը, վորը հետագայում, կորցնելով իր առաջնալեզվային արտիկուլացիոն հիմնական մոմենտը, դառնում է յետնալեզվային շփական, այսինքն՝ նրա յետնալեզվային մասնակի բարդությունն ուժեղանում է, գերիշխում, վանելով առաջնալեզվային սկզբնական հիմնական տարբերությունը:

Գիտական այբուբենում («տրանսկրիպցիա»-յում) այդ յետնալեզվային (վելար) 1 սոնանտը գրում են 1, այսինքն՝ 1—տակին մի կես (ինչպես Մառն է գրում) կամ ավելի շուտ լեհերենի և չեխերենի գրության ձևով, այն է 1 մեջտեղից մի գծիկ (Ѡ):

Ոնգային սոնանտներն են n (=մեր ն), m (=մեր մ) դանազան տարբերակներով: Դրանց արտասանության ժամանակ փափուկ քիմքն իր ծածկոցով (velum palati) իջած է, և ողբ հոսում է քթի խողովի միջով, իբրև ռեզոնատորի: Ըստ այն տարբերության, վոր առաջ է գալիս շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների՝ (բերնում) թոքերից հոսող ողբի համար, մենք ռնգային n սոնանտը բաժանում ենք այսպես—յետնալեզվային (n'), միջնալեզվային (ñ), առաջնալեզվային կամ ատամնաքիմքային (n), վորը կարող է լինել զանազան տեսակի: Շրթնային, ռնգային սոնանտն է m:

Ինչ վերաբերում է y (=մեր յ) և w (մեր լ) սոնանտներին, ապա զբանցից առաջինը (y) միջնալեզվային բնույթ է կրում, նման լեզվի միջնալեզվային ՚ սպիրանտի. իսկ w սոնանտը ստացվում է շրթունքների գործունեյությամբ, զբանց աշխատանքի միջնորդությամբ, տարբերվելով սակայն շրթնատամնային v (=մեր վ) սպիրանտից: Այդ w սոնանտի արտասանության ժամանակ շրթունքները քիչ յերկայնացած են լինում, քան u (=մեր ու) ձայնավորի ժամանակ, վորը շատ մոտ է այդ w-ին: Այժմ այդ w-ն կա, որինակ, անգլերենում, արաբերենում, քրդերենում և այլն: Մի ժամանակ մեր «ւ» հնչյունը յեղել է նույն սոնանտը և մոտավորապես համապատասխանել և

հունարենն ու ձայնավոր սոնանտին: Հաճախ այդ w-ի արտասանության ժամանակ լեզվի յետին մասն ևս բարձրանում է, իսկ հետագայում այդ յետին մասն ուժեղանալով առաջ է բերում gw բարդությունը, վորը կարող է կորցնել ծագման w սկզբնական մոմենտը և դառնալ g: Նման շրջում տեսնում ենք և v շփականի մեջ (համեմատիր մեր «գինի», «գեր»... բառերը «vini», «վեր» սկզբնականից), իսկ վրացիք, որինակ, մեր Վահրամ (պարսկերեն բառ է) կամ վիրապ բառերը փոխ առնելով՝ պահել են միջին փոփոխման gwarami, gwirapi ձևերը: W>G փոփոխությունը կրել են և պարսիկները:

Հ Ն Ձ Յ Ո Ի Ն Ի Ք Ա Ն Ա Կ Ը

Մինչև հիմա մենք վերլուծում էինք հնչյունները, այսպես ասած, վորակի տեսակետից, այն է՝ հնչյունների ֆիզիոլոգիան: Բայց զբանով հնչյունների ներքին բովանդակությունը չի սահմանափակվում. տարբերում են նաև հնչյունի քանակը:

Բոլոր հնչյուններն իրենց արտասանության համար կարող են պահանջել տարբեր յերկարությամբ ժամանակամիջոց, այսինքն՝ կարող են ունենալ հնչյունի արտասանական տևողության տարբեր աստիճաններ: Դա բացարձակ նկատելի յն «տեական» հնչյունների համար, ինչպես են ձայնավորները, շփական, (սպիրանտ) և սոնոր բաղաձայնները: «Վայրկենային»—պայթականները, ի տրիտուր այդ տևողության, ունենում են ավելի ուժգնություն իրենց հպման մեջ. իսկ մասնավորապես պայթական ձայնաղները մինչև իրենց պայթումը (explosio) ունենում են նախապես և ձայնալարերի աշխատության համար վորոշ ժամանակամիջոց, վորով ստացվում է խուլ ձայն (Blässlaut*), ինչպես ռուսերենում և այլն:

Միջանկյալ պետք է տեսլ, վոր հայոց ձայնեղ պայթականները չեն ունենում այդ ձայնեղության աշխատանքը մինչև պայթելը, այլ՝ միաժամանակ:

Հնչյունի քանակը տեական բաղաձայնների նկատմամբ (շրփականների և սոնանտների) շատ լավ ըմբռնելի յն մեր ականջով, ակուստիկորեն. որինակ մասսա (բայց՝ «սա մաս ա»—«это есть часть» ժողովրդական լեզվով), ռուսերեն оттого, վորը հնչվում է «տոտովո» (բայց а того «իսկ նրան», վոր հնչվում է «ա տա-

* Բառացի «տոգույն ձայն»

վո»), җруппа (=խումբ), բայց труппа (=դիակի, սեռական հո-
լովը труп բառի), Анна և она, поддаты (տակիցը տալ) և по-
даты (մատուցանել) և այլն: Զգալի յե տարբերութիւնը сума
(=պարկ) և сумама (=գումար), կոմունիստ և կոմունիստ, կո-
լեկտիվ և կոլլեկտիվ և այլն և այլն:

Հայոց բարբառներն ունեն նաև վայրկենային խուլ պայ-
թականների ուժեղացում, ինչպես մատտա («լավ», «գրավիչ»
—արաբերեն բառ է), բայց «մատ ա» (=палец), ինչպես շեպպել,
շպպացնել և այլն, իսկ տեական բաղաձայնների նկատմամբ հա-
մեմատիր—վազզել, ամմենքը, տասսը, իննը...:

Այդ տեական կամ ուժեղ բաղաձայնը ֆրանսերեն կոչվում է
consonne géminée, վորը թեպետ յեվրոպական (և մեր) այբուբե-
նում գրվում է յերկու (կրկնակի) միենույն բաղաձայն տառով
(сумма, коммуна, масса, Филипп...) բայց փաստորեն դա մի
յերկար կամ ուժեղ բաղաձայն է, վորը լեզվաբանութեան մեջ պի-
տի գրվի сума, коммунист, ма са..., նման արաբերեն գրութեան,
ուր այդպիսի բաղաձայնները գրվում են մի տառով, բայց վերև
«վասսը» (-) կոչված գիտլրիտիկ նշանով:

Արաբերենում այդ յերկար կամ ուժեղացած բաղաձայնն ու-
նի նաև ձևաբանական նշանակութիւն (բացի արտասանական
տարբերութիւններից), այսինքն՝ առաջ է բերում միենույն ար-
մատի տարբեր նշանակութիւններ կամ կիրառումներ:

Հնչյունի քանակը (տեղութիւնը) կարող է լինել տար-
բեր աստիճանների—ամենակարճ (կամ իրրացիոնալ), կարճ, կիսա-
յերկար, յերկար, շատ յերկար: Զայնավորների վերաբերմամբ գործ
են ածում զանազան նշանացույցեր (որինակ «գիտլրիտիկ նշան-
ներ») այդպիսի տեղութեան համար, սկսած ամենակարճից (appa-
циональный) մինչև ամենայերկարը—ā, a, ā, ā, ā:

Իհարկե, հնչյունների տեղութեան աստիճանները բավակա-
նին հարաբերական իմաստ ունեն. դրանք բնորոշվում են ամեն
մի լեզվի համար առանձին: Տեղութեան աստիճանները մի վորև
լեզվում չեն համապատասխանում իրենց արտոլլուտ նշանակու-
թեամբ նույն աստիճաններին մի ուրիշ լեզվում:

Յերկար բաղաձայնների արտասանութիւնը բառի մեջ ունի
և այն նշանակութիւնը, վոր դրանց արտիկուլացիայի առաջին
մոմենտը (հպումը կամ քսվելը), միանալով նախորդ ձայնավորին
և թուլանալով՝ կազմում է վանկի անջրպետը, այսինչ՝ գրա
յերկրորդ մոմենտը (պայթումը, վերջը) կապվում է հաջորդ վան-

կի ձայնավորի հետ: Որինակ matta կամ mayya հնչա-կոմպլեքսնե-
րի մեջ (mat—ta, may—ya...) բաղաձայն t և y հնչյուններն իրենց
հպումը (t) կամ քսվելը քիմքին (y) թուլացնում են ակուստիկո-
րեն, նորից վերսկսելով ta կամ ya վանկերի հետ իրենց ավարտ-
ման մոմենտը: Թերևս այդ հանգամանքի հետ է կապված և այն,
վոր այդ տեական բաղաձայններից առաջ ձայնավորն ավելի թուլ
է (կարճ), քան նույն տիպի սովորական (վոչ տեական) բաղաձայ-
նից առաջ. այսինքն՝ matti և mati բառերի մեջ առաջին a-ն ավե-
լի կարճ է, քան յերկրորդ բառինը:

Այնպիսի դեպքում, ինչպես «ապա—ասա», «и история»
(ի—իստորիա), «а она» (=ա—անա) և այլն մենք չենք ստանում
կատարյալ յերկար a, i, ā (ā, ī, ā), քանի վոր վանկերի գոյութիւն-
նրն ականջով ըմբռնվում է, այսինքն՝ ձայնական գեղարդացիայի
վորոշ թուլացում առաջին a և յերկրորդ a-ի մեջ. իսկ գերմանա-
ցիք, որինակ, կոկորդի հպում—պայթումով միանգամայն բաժա-
նում են այդպիսի յերկու ձայնավորների հանդիպումը (diese alte
Eiche կամ թե die innere und äussere Einrichtung արտասանում
են կտրվածորեն, յուրաքանչյուր բառասկզբի ձայնավորից առաջ
ունենալով կոկորդային պայթյուն*): Ֆրանսիացիք թեթե ասպի-
րացիա յեն դնում (Baal հնչում են իբրև Ba^h al):

ՀնՁՅՈՒՆԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՈՆԻ ՅԵՎ ԱՐՏԱՇՆՁՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ

Ինչպես գիտենք, բոլոր ձայնավորները, սոնանտները և ձայ-
նեղ բաղաձայնները (թե պայթական և թե շփական) կազմվում են
մեր ձայնալարերի մասնակցութեամբ և հետևապես ունեն այն,
ինչ կոչվում է «ձայն» (ГОЛОС): Բայց այդ ձայնը, ինչպես և ամեն
մի յերաժշտական տոն, ունի այլևայլ բարձրութիւն, նայած թե
մեր ձայնալարերը վորքան շարժումներ (տատանումներ) են կա-
տարում մի վայրկյանում:

Յեթե ձայնալարերը կարճ լինեն, նման յերաժշտական գոր-
ծիքի լարերին, այն ժամանակ տատանումները մի վայրկյանում
ավելի շատ կլինեն և հետևապես կ'ստացվի բարձր ձայն, ինչպես
վոր տալիս են կանանց ձայնալարերը: Նման հատկութեամբ են

* Այդ պայթյունը նշանակում են նշանով. որինակ «di^oinnere^o und^ooi-
s^o ere^o ainrichtung» (տրանսկրիպցիայով):

բացատրվում է հարկեր և տղամարդկանց ստպրանո, բարիտոն, բաս-
ձայները:

Հնչյունները, վորոնք կաղմվում են ձայնալարերի մասնակ-
ցությամբ, ունեն «ձայնեղություն»։ դրանք պիտի ունենան, հե-
տևապես և ձայնի բարձրություն:

Ամենավորոշ և ըմբռնելի տարբերությունը տոնի տեսակե-
տից ստանում ենք ձայնավորների և սոնանտների մեջ, այսինքն՝
սոնոր հնչյունների մեջ: Վոչ կարճ սոնոր այդ հնչյունների մեջ
տոնը կարող է լինել կամ հավասար (միալար), կամ վոչ հավասար.
վերջին դեպքում տոնը կարող է լինել կամ հետզհետե բարձրացող,
կամ հետզհետե իջնող (ցածացող): Վոչ կարճ այդ ձայնավորները
և սոնանտները տոնի տեսակետից կարող են տալ նաև հավասար
ու վոչ հավասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար ու հա-
վասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար և նույնպես վոչ
հավասար տոների միացում: Որինակ, տոնը կարող է լինել հավա-
սար—բարձրացող, հավասար—իջնող, բարձրացող—իջնող, իջնող
բարձրացող: Իսկ կարճ սոնոր հնչյուններն իրենց տոնի բարձրու-
թյունը տարածում են և հաջորդ փակ սոնանտի վրա (ar, an...):

Բայց ձայն ունեցող հնչյունը տարբերվում է մի այլ կողմով.
այդ հնչյունի ուժգնությունն է, վորը տարածվում է բոլոր հնչ-
յունների վրա: Հնչյունի ուժգնությունը կախում ունի մեր թո-
քերից հոսող ողի ուժգնությունից, թափից, իսկ ձայներն այդ ու-
ժը (դինամիկ մոմենտը) ստանում են նաև ձայնալարերի ամուր
հավելու հետևանքով, վորոնց շարժելու համար (այսինքն՝ միջլա-
րային ծնրալը) պահանջվում է ավելի մեծ եներգիա: Հետևապես
սոնանտների գոյացման համար յեկող ողի ուժը անդրադառնում է
անմիջապես այդ սոնանտների «ձայն»-ի վրա, այսինքն՝ ձայնա-
լարերը կարող են շարժվել տարբեր լարվածությամբ:

Վ Ա Ն Կ

Վանկն ավելի խոշոր հնչյունաբանական միավոր է, քան
հնչյունը, և մենք առանց զգվարության կարողանում ենք վորոշել
վանկերի քանակը բառի կամ նախադասության մեջ: Հենց այդ
հեշտության տեսակետից եր, վոր նախնական գրությունը յեղել
է սիլլաբիկ (վանկային) և հետագայում միայն մարդկությունը
զարտուղի ճանապարհով հասել է սովորական հնչյունական գրու-
թյան: Վանկերի բաժանման այդ հեշտությունը բացատրվում է

վորոշ ակուստիկական և ֆիզիոլոգիական սուբյեկտիվ պայման-
ներով:

Ակուստիկորեն (լսողությամբ) վանկի բաժանման կեսն են
հանդիսանում հնչյունական շարքի մեջ յեղած թուլացման մոմենտ-
ները և կամ լրիվ գաղարը՝ պաուզան, վորն ավելի տեսական է:
Կարելի չէ վանկի մեջ յերկարացնել, որինակ, յերկար ā, ē և այլն:
Բայց յեթե մեջընդմեջ ուժեղացվի և թուլացվի դրանց արտադրող
ողահոսանքը, կամ, որինակ, շուտ-շուտ ձեռքի ավով լսվի շըր-
թունքներին հնչարտադրության ժամանակ, այդ ժամանակ ամեն
մի նոր ուժեղացում, որինակ a, ըմբռնվում է իբրև առանձին
վանկ:

Այնպես վոր, լսողության համար առանձին վանկ է հանդի-
սանում հնչյունական շարքի այնպիսի մի փոքր մասը, վորն իբրև
ավելի ուժեղը, ընդգրկվում է (պարփակվում) հնչյունի թուլաց-
ման կամ ընդհատման մոմենտների միջև (տես Томсон, Общее
языковедение, էջ 220—221):

Յեթե վերցնենք aia—հնչյունաշարքը, մենք կարող ենք այդ-
տեղ յերեք վանկ կաղմել, արտասանելով i հնչյունը վորոշ ուժե-
ղությամբ և տեղությամբ, իսկ յուրաքանչյուր յերեք հնչյունը,
իրենց արտասանության վերջամոմենտում՝ թուլացնել: Բայց կա-
րելի չէ այդ շարքն արտասանել և a—ia կամ āi—a կամ ai—ia
(=ay—ya), նայած թե հնչյունի թուլացումը կատարում ենք i-ից
առաջ (a—ja), i-ից հետո (āi—a), կամ i-ի մեջ (ai—ia), վորով i-ն
յերկու վանկերի մեջ է բաժանվում:

Յեթե վանկն արտաբերվում է արտաշնչման ուժով կամ ընդ-
հանրապես հնչյունի ուժեղությամբ, իսկ հնչյունի թուլացումներն
ընդհանրապես վանկաբաժանիչներ են հանդիսանում, այն ժամա-
նակ, այդպիսի վանկը, իբրև հիմնված հնչյունի ուժեղացման վրա,
կոչվում է արտաշնչական վանկ (экспираторный слог, динами-
ческий слог): Բայց յեթե aia, aza, asa, ata և այլ շարքերն ար-
տասանենք և առանց վորեւ հնչական թուլացման, այսինքն՝ մի
հավասար անընդհատ արտաշնչումով, ելի կլավեն յերկու վանկեր:
Դա նրանից է, վոր i, z, s և այլն պակաս լիահունչ (полнозвуч-
ный) են, այսինքն, նրանց հնչյունն ինքնին թույլ է, քան a ձայ-
նավորինը. այնպես վոր հնչյունի թուլացումը, վորը կապված է
i, s, z հնչյունների բնության հետ, մեր ականջի համար հանդի-
սանում է վանկաբաժանիչ: Այդպիսի վանկաբաժանիչներ են և
հավող (затворные) t, p, k բաղաձայնները, վորովհետև դրանց

հայման ժամանակ նախորդ հնչյունն ակուստիկորեն ամենակին դա-
դարում է: Այդպիսի վանկերը հիմնված են հնչյունների լիահնչու-
թյան տարբերություն վրա: Լեզուներում հաճախ յերկու մոմենտ-
ներն էլ միանում են, այսինքն, վանկը լինում է թե եքսպիրատոր
(արտաշնչման ուժով) և թե հնչյունի լիահնչման վրա յե հիմնված:
Պոլիֆոնովը այս վերջին մոմենտը կոչում է «հնչեղութուն» (ЗВУЧ-
НОСТЬ), բնորոշելով վանկն այսպես. «վանկը կարելի չէ բնորոշել
իրեն խոսքի մի ժամանակական հատված, վորը պարունակում է
հնչեղության ուժեղացում յերկու պակաս հնչեղ մոմենտների մի-
ջև: Յեվ ամեն մի վանկում, հետևապես, պիտի լինի մի հնչյուն,
վորն ավելի յե հնչեղ (звучный), քան նախորդ և հաջորդ մոմենտ-
ները: Այդ հնչյունը կոչվում է վանկարար (словообразующий)*:
Տես Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей
фонетике. Берлин, 1923 г. էջ՝ 32): Յեթե վանկարար հնչյունն
ամենից շատ է գրեթե ամբողջում իր հնչեղությամբ, ապա մյուսները
հարակցվում են դրան և կոչվում են «վոչ վանկարար» (неслоговые
звук): Վանկարար հնչյունը, լինի լիահնչեղ ըստ բնության, թե
ըստ արտաշնչման ուժի, գրվում է տառի տակ փոքրիկ կլոր նշա-
նով (o), ինչպես r, n, l... (թեպես այժմ ձայնավոր սոնանտների
տակ չեն գրվում). իսկ սոնանտների վոչ վանկարար լինելը նշա-
նակվում է ~ նշանով (i, u, l, r, n, m, թեև վերջինները—l, r,
n, m... այժմ նմանապես այդ դեպքում գրվում են պարզ l, r, n, m):

Լիահնչության (հնչեղության, звучность, Schallfülle) տե-
սակետից առաջին տեղը գրավում են ձայնավորները, վորոնցից
ամենաուժեղն է a, հետո e և o, հետո i, u (=առևայց y), ы (առև-

* Հետևապես, վանկի նախկին բնորոշումը — «վորքան եքսպիրացիաներ
(արտաշնչումներ)—այնքան վանկեր», մեզ համար մասամբ միայն ընդունե-
լի պիտի լինի: Համեմատիք նաև Meillet-ի բնութագրումը, վորը նմանապես
ավելի զիտական է, քան այդ նախորդը. «Будет-ли согласный элемент про-
стой или сложный, в данном ряде звуков слог есть отрезок, заключен-
ный между двумя крайними границами движений открывания и закры-
вания» (Տես А. Мейе, Введение в сравнит. грам. индоевропейских язы-
ков, Юрьев 1911, էջ 103-104, Թարգմանություն պրոֆ. Դ. Կուդրյավսկույ) [8]:
Վանկարար հնչյունի համեմատական ուժեղությունն է իր նախորդների և հա-
ջորդների հանդեպ, վոր նրան դարձնում է «վանկարար» (словообразующий)
և այդպիսով մի գերմաներեն Haus (տուն) մի վանկանի յե, իսկ մի առևայց
аул (=կովկասյան լեռնցիների գյուղ) կամ а у него (=առև նեվո) հնչյու-
նական հաջորդություն մեջ ау (=առև) կոմպլեքսը յերկու վանկ է կազմում,
վորովհետև դրանք քանակի և համեմատական ուժեղություն տեսակետից հա-
մադր են:

այց ы): Ձայնավորներից հետո հնչեղությամբ առաջին տեղն են
գրավում սոնանտները (l, r, n, m), հետո շփական ձայնեղները (z,
ž, v, ʎ, ɣ), հետո շփական խուլները (s, š, f, x...), հետո ձայնեղ պայ-
թականները (b, d, g) և վերջը՝ խուլ պայթականները (p, t, k): Այդ
պատճառով էլ ai, eu, ia, ie և այլ կապակցությունների մեջ
վանկարար հնչյունն է սովորաբար «a»-ն և «e»-ն, այսինքն ai,
eu, ia, ie...:

Լեզուներ կան, ինչպես սերբերենը, չեխերենը և այլն, ուր
վանկարար սոնանտներն ավելի լիահնչեղ են քան ամենակարճ
«իրրացիոնալ» ձայնավորները, ինչպես срб (=серб), срце (=
сердце) կամ չեխերեն vlk (=волк), křk (=шея) և այլն: Այստեղ
r, l, հնչյունները վանկարար են և պիտի գրվեն r, l, այսինքն՝
srb, srce, křk, vlk...:

Վանկը կոչվում է բաց, յեթե վերջանում է վանկարար հն-
չյունով (=ձայնավորով) և փակ, յեթե դրան հաջորդում է մեկ
կամ մի քանի վոչ վանկարար հնչյուններ (որինակ, բաղաձայն-
ներ): Ռուսաց да, про բաց են, բայց трость, дай և այլն փակ են:
Վանկը նմանապես կարող է լինել յերկար և կարճ, նայած դրա
վանկարար հնչյունի քանակին: Նմանապես վանկը կոչվում է
շեշտավոր և անշեշտ, նայած թե դրա վանկարար հնչյունը շեշտ
ունի՞ թե՛ վոչ:

Շ Ե Շ Տ

Յուրաքանչյուր բառի մեջ վանկերն ունեն ուրույն բնույթ,
ուրույն առանձնահատկություններ: Յերբ մի վանկ ավելի յե ա-
ռանձնանում բառի մեջ իր վանկարար հնչյունի ուժեղությամբ
(արտաշնչությամբ) կամ դրա տոնի բարձրությամբ, ապա դա կը-
լինի այն, ինչ վոր կոչում ենք «շեշտ»: Յեվ ստանում ենք արտա-
շնչական շեշտ (экспираторное ударение) կամ յերաժշտական՝
տոնիկ շեշտ*, նայած թե վանկարար հնչյունն ինչ արտասանական
մոմենտով է բնութագրվում: Լինում է իհարկե և այդ յերկուսի
միացումը, խառնումը, նայած լեզվին: Ռուսաց լեզվում, ինչպես և
հայերենում, շեշտն ընդհանրապես արտաշնչական է, այսինչ, ո-
րինակ, հին հնդկերենում կամ հին հուսարենում նա յեղել է յե-
րաժշտական. այդպես է նաև ճապոներենում և չինարենում: Վո-
րոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, լիտվական և սերբ լեզուներ-

* Ռուսերեն՝ музыкальное կամ тоническое ударение:

րում, շեշտը կրում է՝ իր հատուկ յերկու կողմերն էս «արտաշնչա-
կան—յերածշտական» կամ «յերածշտական—արտաշնչական», լի-
նելով հետևապես խառն շեշտ:

Չայնի բարձրացումը մենք հիմա ոգտագործում ենք նաև
վերաբերմունք (զգացմունք) արտահայտելու համար, ինչպես—
«այո» և «այո», ուր առաջին դեպքում բարձրացող (յեկնող) է,
իսկ վերջին դեպքում՝ իջնող:

Վերոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, ճապոներենում և չի-
նարենում, շեշտի այս նրբավորումներն (оттенки—nuance), հա-
զորվում են նաև տարբեր իմաստավորումներ, ունեն նշանակողա-
կան տարբերացման գործոնականություն, ինչպես, որինակ, չի-
նարենի Պեկին (=այժմյան Բեյպին) քաղաքի բարբառում տո-
նիկ շեշտի զանազան այդպիսի նրբավորությունների հետևան-
քով՝ ունենք—ma (մա) «մայր», ma «կանեփ» (конопля), ma
«ձի», ma «հայհոյել»: Այնպես վոր այդտեղ ունենք չորս a ֆո-
նեմաներ, վորոնք չինացու համար, շեշտի շնորհիվ, ինքնորոշյալ
են և լեզվական մտածողություն մեջ՝ ուրույն, ակտիվ և ստեղ-
ծագործող*:

Կարելի չէ վերցնել և խոսքի (նախադասություն) շեշտը, վո-
րը կոչում են նաև «տրամաբանական», ինչպես—յես գնացի
տուն (և վոչ թե «դու»), յես գնացի տուն (և վոչ թե «մնացի»
և այլն), յես գնացի տուն (և վոչ թե «այլ տեղ»): Այդպես և մի
ամբողջ պարբերության մեջ, ուր լինում է շեշտավոր խոսք:

Արտաշնչական շեշտը մեծ դեր է խաղում իր ազդեցությունը
մյուս վանկերի ձայնավորների վրա, թեև պետք է շեշտել, վոր
և շտավոր վանկի բաղաձայններն էս լավ են հնչվում: Բողոեն
դը-Պուրտենեն շեշտի այդ ազդեցական և համաձուլիչ դերն ի
նկատի ունենալով—խոսքը վերաբերում է ի հարկե արտաշնչա-
կան շեշտին—կոչում է այն «ֆոնետիկական ցեմենտ» (фонети-
ческий цемент): Յեվ այդ կողմից ուսաց ձայնավորներն, ըստ
արտասանության ուժեղություն կամ թուլություն, նա բաժանում
է յերեք կարգի կամ աստիճանի—1) ձայնավորի կատարելու-

* Համեմատիք դրա հակադիրն այնոսների (Հյուսիսային Ճապոնիայում)
լեզվով, ուր ձայնեղ և խուլ բաղաձայններն այդ ֆոնեմատիկ ինքնուրույնու-
թյունը չունեն (մի kotan բառը կարելի չէ արտասանել և kodan առանց ի-
մաստի տարբերության). նման լեզվերն են կամ Հարավային Ամերիկայի քը-
նիկները dede կամ nene առաջնալեզվային արտիկուլացիան (d/n), վոր միև-
նույն բառերն են:

թյան վերին աստիճանը հոմանիշ և հավասար է շեշտված վանկի
ձայնավորին, ինչպես—вода, человек, лошадь... 2) Միջին աս-
տիճանի կատարելություն ձայնավորներն են նրանք, վորոնք շեշ-
տված վանկից մի վանկ առաջ են ընկնում, ինչպես вода, го-
довѡй, самолѣт, берега..., կամ բառավերջի անշեշտ բաց ձայ-
նավորները—го́да, бе́рега, вы́пили...; 3) ամենացած կատա-
րելություն են արտասանվում այլ դիրքերի ձայնավորներն ու
վերջին փակ վանկերը, ինչպես—вы́ехать, ши́ворот, по́лгода,
ко́локол, разбра́сывать...: Ընդհանրապես նա դիտում է, վոր
շեշտավոր վանկը, իբրև իշխող արտասանական տեղ (դիրք), իր
վրա չէ կենտրոնացնում արտասանողական ուղադրությունը, վո-
րով այլ վանկերի ստուգապես արտասանվելը խանդավրում է և
թուլանում: Յեվ քանի շեշտված վանկից ավելի հետոն ենք
գնում, այնքան այդ արտասանական անկատարելությունը (ան-
ստուգությունը) ավելի չէ մեծանում:

Մենք գիտենք նմանապես, թե ինչ մեծ դեր է խաղացել և
խաղում է շեշտը նաև հայոց լեզվախմբում՝ զբաբարում և արդի
բարբառներում, ուր արտաշնչական մեր շեշտի դիրքի փոփոխման
հետևանքով նախկին շեշտավոր՝

ի > *ը	որինակ միտ > մըտավոր
ու > ը	» ձևվերն > ձըկան
է > ի	» պարտէ՛ղ > պարտիղպան
ոյ > ու	» լոյս > լուսավոր
եա > ե	» ատենն > ատենական
եայ > է (բառավերջում)	» պաշտօնեայ > պաշտօնէութիւն:

Մեր լեզվի հին քերականները շեշտի այս դերն անտես
էյին առել և այս բառափոխությունները բացատրում էյին
բառի «աճեցմամբ» միայն:

Յերկար բառերում լինում են գլխավոր և յերկրորդական
շեշտեր. համեմատիք մեր միջին հայերենի «վաճրորըկններ» (=
վաճառականներ),—մի յերևույթ, վոր կա շատ լեզուներում:

Վերջապես շեշտը վորոշ լեզուներում ընդունում է բառի վո-
րոշ դրությունը, այսինքն՝ դրվում է վերջին վանկի վրա (ֆրան-
սերեն, հայերեն), նախավերջին վանկի վրա (համեմատիք մեր
Ղարաբաղի կամ Թբիլիսի բարբառները), նախավերջին կամ վեր-

* Այս > նշանը ցույց է տալիս «դառնալը, վերածվելը», իսկ < նշանը՝
«ստացվելը, առաջանալը»:

Ջից յերրորդ վանկի վրա (վրացերեն, լատիններեն), արմատի առաջին վանկի վրա (գերմաներեն) և այլն և այլն: Այս բոլորը մշտական շեշտեր են, բայց կա և փոփոխական շեշտ (համեմատիր ուսաց ногá—но́ги, стена—сте́ны...):

Կարող ե լինել, վոր միենուլն լեզվում գործածվեն յերկու տեսակի շեշտեր—արտաշնչական և յերաժշտական, որինակ, ուսաց «завтра?» հարցականի մեջ առաջին зав վանկն ունի, ըստ իր բառադիրքի, արտաշնչական շեշտ, իսկ վերջում—тра ունենք յերաժշտական շեշտ, հարցման և տատանման վերաբերմունքը ցույց տալու համար:

Մենք գիտենք, նմանապես, վոր միենուլն հնչա-կոմպլեքսի շեշտի փոփոխումը ազդում է իմաստի կամ ֆունկցիայի փոփոխության վրա, ինչպես—мукá (=ալուր) և му́ка (=տանջանք), стéны (=պատեր), բայց стены́ (=պատի, յեզակի—սեռական հոլով) և այլն: Համեմատիր այս տեսակետից յերաժշտական ձայների դիրքը նաև նախադասության վերջում, յերբ նա յերկրորդական է և հետևապես չի վերջացած և դրա հակառակը, յերբ նախադասությունը վերջացած է: Որինակ, «յերբ գնացի՞ դու յեկար», վորտեղ ի ձայնավորը «գնացի» բառի մեջ այլ շեշտում ունի, քան ա ձայնավորը «յեկար» բառի մեջ և քան ի ձայնավորը «յերբ գնացի» հարցական նախադասության մեջ:

ՅԵՐԿԵՐԿԱՆԵՐ (ԴԻՖՏՈՆՆԵՐ)

Յերբ յերկու ձայնավոր միանում են մի վանկի մեջ, դա կոչում ենք «յերկբարբառ», «յերկձայնավոր» (=յերկձայն) կամ հունարեն բառով «դիֆտոնգ» (di-s—«յերկիցս», phthong-os—«հնչյուն»), բայց կարող են լինել մի վանկում և յերեք այդպիսի ձայնավորներ, ինչպես հաճախ տալիս է չինարենը (liao իբրև մի վանկ), վորը կոչում ենք «արիֆտոնգ» (=յեռարբառ, յեռաձայն): Այդ յերկբարբառների կամ յեռարբառների մեջ մի ձայնավոր պիտի լինի «վանկարար» (слоговой), իսկ մյուսները՝ վոչ վանկարար (տես վերը—վանկի մասին):

Յերկբարբառը լինում է բարձրացող (восходящий), յերբ հնչյունի ուժը դրա (յերկբարբառի) արտադրության ժամանակ ուժեղանում է, այնպես վոր յերկրորդ ձայնավորը լինում է վանկարար, այն է՝ ավելի լիահնչեղ (որինակ—iá, ié, uá, uó..., ինչպես ֆրանսերենում quói=kúa): Յերկբարբառը լինում է նաև

իջնող (нисходящий), յերբ դրա առաջին ձայնավորն է վանկարարը (ինչպես край, лей, синий, стой, буйный, բառերի մեջ): Հին քերականների որինակով այժմ էլ մեծ մասամբ «յերկբարբառ» (дифтонг) ասելով՝ հասկանում են այդ իջնող տեսակը, իսկ բարձրացող տեսակի մեջ տեսնում են վոչ վանկարար ձայնավորի (i, u) ղուգակցումը հաջորդ ձայնավորի հետ:

Յերկբարբառները լինում են իրենց վանկարար ձայնավորով նաև կարճ (oⁱ, aⁱ...) կամ յերկար (ōⁱ, āⁱ...):

Յերկբարբառի յերկրորդ տարր կարող են լինել նաև r, l, m, n սոնանտները, վորոնք ավելի հնչեղ են քան «իրրացիոնալ» (Ֆորտունատովի հորջորջումն է) ձայնավորը (նման մեր կարճ «ը»-ին): Յեվ վորովհետև սոնանտները պակաս հնչեղ են, քան ձայնավորները, բնական է, վոր վանկարարը պիտի լինի ձայնավորը, ինչպես ar, al, an, am, er, el..., or, ol... և այլն:

Յերկբարբառի յերկրորդ վոչ վանկարար տարրը ավելի թույլ է իր ուժեղությամբ և քանակով, քան վանկարար ձայնավորը, և շատ լեզուներում միտում ունի անհետանալու (ֆրանսերենում «իջնող» յերկբարբառ չկա), համեմատիր մեր բարբառների յերկբարբառները զրաբարի հանդեպ: (Մայր > մար, մէր. քոյր > քուր, քիր. ալիւր > ալուր, ալիր...), այժմ միտում կա, հատկապես «հնդեվրոպական» կոչված լեզուների վերաբերյալ, դիֆտոնգներ անվանել այն հնչակոմպլեքսը, վորը կազմվում է a, o, e, ə (=մեր «ը» յերկար) ձայնավորներից և y, w, r, l, m, n սոնանտներից, վորոնք (սոնանտները) կցվում են այդ վանկարար ձայնավորներին թե սկզբից («բարձրացող» յերկբարբառ) և թե վերջից («իջնող» յերկբարբառ): Բայց սոնանտի առջևից (յերբ «բարձրացող» յերկբարբառ է) կամ հետևից (յերբ «իջնող» է) պիտի կցվի նաև բաղաձայն, վորը կարող է լինել կամ լոկ պայթական և շփական բաղաձայն («ազմկային» բաղաձայն) կամ սոնանտ այլ բաղաձայն: Յեվ յեթե այդ բաղաձայնն անվանենք պայմանական կերպով C (consonans «բաղաձայն» լատիններեն բառի առաջին տառով), այն ժամանակ կ'ստանանք հետևյալ յերկբարբառները—ayC (aⁱC), awC (a^uC), arC, alC, amC, anC և կամ բարձրացող տեսակը՝ Cyá (Cⁱa), Cwá (C^ua), Cra, Cla, Cma, Cna: Այդպես կարելի չե կազմել նաև e, o, ə ձայնավորների հետ (eyC, ewC, erC..., Cyé, Cwé, Cre... և այլն): Այնպես վոր հին հայոց մայր, մաւր (> մօր), մարդ, աղտ, ամպ, հանդ բառերի մեջ ունենք այդ «իջնող» տեսակի յերկբարբառ-

ներ, վորոնց հաջորդում ե մի վորեւ բաղաձայն (C). Իսկ «բարձ-
բացող» տեսակի կլինեն, որինակ, միմյանց, թթուաշ, Մապլան և
այլն, թեպետ այս տեսակն այնքան ել ակներե և բնորոշ չե
հայերենի համար, բացառութեամբ թերեւ Cya, Cye... տեսա-
կից (պատմութեան, Պապիկյան, արդյոք, գավառական «բլեր»,
և այլն):

Յերկբարբառների այս դիրքավորվել կամ բնորոշվելը բա-
ղաձայնի (C) կցորդութեամբ հնչափութեական տեսնեցնելի
տեսակետից ունի կարևոր նշանակություն. համեմատիր, որինակ,
հայոց բարբառների հին «իջնող» յերկբարբառների անհետանա-
լը (մայր > մէր, մաւր > մօր, լոյս > լուս կամ լիս, ալիւր >
ալուր կամ ալիւր, ինչպես և «բարձրացող» տեսակից՝ Պապիկյանց
> Պապիկենց կամ Պապիկանց և այլն (բայց հին- այա-, -ոյա-,
-աւա-, -իւա-, և նման կեմպլեքսները մնում են):

ՄԱՍ II

ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մինչև հիմա մենք քննել ենք ընդհանուր հնչյունաբանու-
թյան (ֆոնետիկայի) այն մասը, վորը վերաբերում ե հնչյուննե-
րի բնախոսական արտաբերմանն ու դասդասմանը («հնչյունների
ֆիզիոլոգիա») և հնչյունների քանակին:

Հնչյունների այդպիսի քննարկումը հարկավ կատարվում ե
տեսականորեն, քանի վոր հնչյունները առանձին գոյություն չու-
նեն, այլ մտնում են արտասանելի խոսքի ընդհանուր շարքի մեջ,
կապակցութեան կամ ասոցիացիայի մեջ են մտնում հարևան
հնչյունների հետ և այլն: Կենդանի արտասանութեան (խոսելու)
ժամանակ մեծ փոփոխութեան ե յենթարկվում միևնույն հնչյունի
վորակը, նայած այդ հնչյունի դիրքին բառի կամ արտասանելի
մեջ: Այս պայմաններում և լեզվի հենց մի տվյալ մոմենտում (վոչ
միայն պատմական դարգացման մեջ) տվյալ հնչյունի վորակը
ֆունկցիոնալ կապակցութեան և հետևապէս փոփոխութեան մեջ
ե, յեթե այդ հնչյունը, որինակ, բառակցութեան ե, թե բառավեր-
ջում, յեթե նա ասոցիացիայի մեջ ե մտնում հարևան հնչյունի
հետ, յեթե նա ազդվում ե շեշտի հանգամանքից և այլն:

Սրանից արդեն պարզ յերևում ե, վոր Բողուն գը-հուր-
տենեյի կողմից սահմանվող «հնչյունների ստատիկա» և «հնչյուն-
ների դինամիկա» հորջորջումը մենք շատ պայմանական պիտի
համարենք, քանի վոր տվյալ լեզվի տվյալ մոմենտի արտասա-
նութեան մեջ բացահայտ նկատելի յեն հնչաշարժիչ ուժերը: Այդ
կոնկրետ արտասանութեան մեջ հնչական դրությունը նույնպես
փոփոխական վիճակ ե կրում, ինչպես տեսնում ենք այդ լեզվի
քիչ թե շատ յերկար զարգացման ընթացքում. այստեղ միայն
կարող ե լինել փոփոխութեանների քանակի խնդիր, վորովհետեւ
վորոշ հնչյունական փոփոխութեաններ («ընդհանուր պատմական
հնչյունափոխութեան») նկատելի յե դառնում այդ կոնկրետ լեզ-
վի զարգացման քիչ թե շատ յերկար ժամանակամիջոցում:

Վորոշ լեզուններում կամ մի լեզվի վորոշ պատմաշրջանում հնչյունական (և ձևաբանական ու իմաստաբանական) փոփոխությունը ունենում է տարբեր տեմպ, քան այլ լեզուներում կամ նույն լեզվի այլ ժամանակաշրջանում: Որինակ, լիտովցիների լեզուն, վոր քիչ է ազդվել այլ լեզուներից, այժմյան հնչյունական վիճակով շատ քիչ է փոխված համեմատած ազգակից այլ լեզուների նույն հնչյունական դրություն հետ: Մի հայերենի, ֆրանսերենի կամ անգլերենի այժմյան հնչյունական վիճակը շատ ու շատ է հեռացել մի հազար տարի առաջ յեղած վիճակից, քան հենց նույն լիտովցիների մոտ, վորտեղ բառեր կան, վոր պահել են, ինչպես ասում են, «հնգավրդական» հին վիճակը: Ընդունվում է մասնավորապես, վոր ուժեղ ազդեցություն է գործում այդ հնչական և այլ փոփոխությունների վրա լեզուների խառնվելը՝ ցեղերի միգրացիայի և նորմալ հասարակա-տնտեսական ներթափանցման շնորհիվ, վորի հետևանքով առաջանում են խառն, բայց միասնական նոր լեզուներ (համեմատիր հայերենը, անգլերենը, բուլգարերենը և այլն): Բայց անշուշտ միայն այդ պատմական հեշտ դերերի «խառն» լեզուները չեն, վոր տալիս են հնչական փոփոխության արմատական բեկումներ և թափեր (տեմպեր), թեպետ մաքուր անխառն («անազգավելի») լեզուներ գոյություն չունեն: Վորեն լեզվի «բնականոն» զարգացման ընթացքում նմանապես նշմարվում են այդպիսի արմատական փոփոխումներ, հատկապես իմաստաբանության մեջ, վորը (փոփոխումը) կախում ունի վերջին հաշվով ժողովրդների տնտեսական-արտադրական կյանքի փոփոխումից: Լեզվական բոլոր իրակությունների (հնչական, ձևաբանական, իմաստաբանական, լեքսիկայի) զարգացումը չի կարող ունենալ, վորպես այդ, զարգացման սուբստրատ՝ լեզվի «ինքնաբավությունը», վորը ֆիկցիա չէ: Ճիշտ է, մենք պիտի ընդունենք լեզվի սպեցիֆիկը, նրա իմասնեցիտը, լեզվի ժառանգականություն ֆակտորն է, յերբ տվյալ լեզվի տվյալ սխառնմը յուր հնչյուններով և ձևաբանությամբ յուր հերթին դառնում է ձևավորման ու զարգացման կամ ազդեցման գործոն հետևյալ ետապի համար, բայց այդ բոլորը մենք ընդհանրապես փոփոխություն ենք յենթարկում մեր զարգացման պատմական պրոցեսում: մասնավորապես այդ նկատելի և ակներև է լեզվի իմաստաբանության և լեքսիկայի մեջ, վորոնք հասարակացության և նրա մտայնության կնիքը անմիջապես են կրում:

Լեզվական իրակությունների («փաստերի») ֆունկցիոնալ

կապը արտադրական ուժերի և հասարակական փոխհարաբերությունների հետ անմիջական է յեղել լեզվի գոյություն (ծագման) առաջի մոմենտներում: Լեզվի զարգացման հաջորդ մոմենտներում («ետապներում») հանդես են գալիս այդ արտադրական գործունեության վրա խարսխված նորանոր միջնորդավորող ֆակտորներ է, ինչպես արտադրական կոլլեկտիվի կամ ցեղի միասնություն ֆակտորը, ցեղերի տնտեսական-ցեղական (եթնիկական) խաչավորման ֆակտորը, լեզվական սխառնմի ժառանգական ստացվածություն ֆակտորը («լեզվի ինքնազարգացումը»), պետականության (քաղաքականություն) ֆակտորը, գրի (գրականություն) ֆակտորը, տվյալ սոցիալ-կուլտուրական ընդհանուր կացությունը յուր կենցաղով, հոգեբանությամբ և այլն, դասակարգերը և թերեւս սերունդների փոխանակությունը: Աչքաթող անելով աշխարհագրական ֆակտորը, վորը հին ժամանակ անշուշտ դեր խաղացել է*, յերբ սարերն ու ձորերը խանգարել են հաղորդակցության, մատնանշենք հենց մեր ժամանակվա այն ազդեցությունը, վորը տալիս է գրի և գրականության («գրային լեզվի») ֆակտորը լեզվի միաձուլության և կոնսերվացիայի վրա (հմտ. անգլերենը Անգլիայում և Ամերիկայում) կամ ընդհակառակը՝ մի ցեղի (ազգի) բաժանված լինելը յերկու պետությունների մեջ, իբրև անշատող և տարազարգացման ազդակ:

Մի ժամանակ լեզվական տարրերի (նաև հնչյունական), ինչպես և վորջ լեզվի զարգացման մեջ ցանկանում եյին տեսնել յերկու տեսակ գործոնների հաջորդական ազդեցություն՝ կառուցող (созидательный) և քայքայող (разрушительный): Այդպես եր ընդունում գերմանացի լեզվագետ Ա. Շլեյխերը և յուր հետևորդները, ազդված լինելով Հեգելից: Մակայն մեզ համար չեն կարող լինել լեզվի մեջ այդպիսի անշատ փուլեր: Լեզվի տարրերի (ունակությունների) փոփոխման անմիջական ազդակներ կարող են լինել շատ յերևույթներ, ինչպես տեսանք վերևում և

* Համեմատիր Փր. Մնգելսի կարծիքը գերմանական բարբառների մասին. «Едва ли удастся кому-либо, не сделавшись смешным, объяснить экономически существование каждого немецкого государства в прошлом и в настоящее время, или объяснить экономически происхождение верхне-немецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отношении диалекта) на две половины, что усиливается еще географически цепью гор от Судетов до Таунуса»[9]. Եւս նրա նախադրած Յ. Բլոխին:

վորոնց մասին ավելի կխոսվի ստորև: Իսկ յուրաքանչյուր ամե-
նափոքը և աննկատելի փոփոխությունն անգամ հանդիսանում է
միևնույն ժամանակ և ստեղծագործական և քայքայող (նախորդի
նկատմամբ) պրոցես. ժամանակական անջատ հաջորդականու-
թյուն չկա այդտեղ, ինչպես շեշտում եր Շլեյխերը, վերցնելով
լեզուն, իբրև մի բնագիտական որդանիդ: Ի դեպ ասենք, վոր
այդ տեսությունը իրավամբ չընդունվեց լեզվաբանների կողմից:

Ընդունելով միջնորդավորող հանգամանքների ազդեցու-
թյունը, իբրև պատմական իրողություն՝ ձևափոխված նյութա-
կան արտադրական պրոցեսից, մենք լեզվական բոլոր տարրերի
(հետևապես և վողջ լեզվի) զարգացումը կարող ենք ըմբռնել
միայն դիալեկտիկորեն: Այստեղ լեզվական ամեն մի ստատիկ մի-
ձակ (զրություն, հանգիստ...) իրենից ներկայացնում է փաստո-
րեն մի շարժումային հարաբերական «հանգիստ». ամեն մի լեզ-
վական յերևույթ գտնվում է յուր զարգացման սաղմնային, լրիվ
զարգացման կամ անհետացման վիճակում, ծնունդ է տալիս նա-
խորդ վիճակի ծոցում, բայց զարգացմամբ դառնալով նոր վորակ,
զբաղում է բացասում և այդ յուր զարգացման ձևավորված աղբյու-
րը՝ նախորդ վիճակը:

Լեզվի տարբեր տարբերն ևս (հնչա-ձևաբանական, իմաս-
տաբանական), իրար մեջ ներթափանցվում են, պայմանավորվում
փոխադարձաբար: Բարձր անգամ մի բարդ դիալեկտիկական միաս-
նություն է մի կողմից նրա հնչա-արտաբերական և այդ մասնա-
վոր արտաբերման հնչական հոգեկան աղբյուրի (պատկերացման)
մեջ և մյուս կողմից՝ այդ բոլորի և բառի իմաստականի միջև:
Զարգացման մեջ դրանք փոխադարձ կապվածության (կախման)
մեջ են, ուր հետևանքը և պատճառը հակադարձ են դառնում
միմյանց հանդեպ:

Վերցնենք այս հատվածում միայն լեզվի հնչյունական մա-
սի փոփոխությունները, իրենց կոնկրետ արտահայտումների և
պայմանների մեջ:

Այստեղ ընդհանրապես պիտի նկատել, սակայն, վոր լեզու-
ների հնչյունական քանակը իրեն բազմապիսի անընդհատ ձևա-
փոխություններով հանդերձ չի անցնում 50—60 հնչյունից, յեթե
հաշվենք իհարկե հնչական ներությունները, վորոնք դեռ ֆոնե-
մա չեն դարձել և հասարակայնորեն դեռ չեն գիտակցվել իբրև
լեզվի անհրաժեշտ և տիպիկ միավոր—ատաղձ: Այդ է մարդկու-
թյան նվաճումը, սկսած նրա կենդանական վիճակից, յերբ կա-

յին ավելի շատ հնչա-աղմկային դիֆֆուզոյիդ բարդություններ
և արտաբերման (ներշնչորեն թե արտաշնչորեն) վայրը ավելի
շուտ կոկորդն եր, քան բերնի խոռոչը: Իսկ յեթե թուլթակը
կարողանում է նմանապես արտաբերել մեր հնչյունները, ապա
հաստատ կարելի չէ ասել, վոր մեր հնչյունական (և հնչական = фо-
национная) կողմը դեռ շատ չի «կատարելագործվել»:

ԱՐՏԻԿՈՒԼԱՑԻՈՆ ԲԱԶԱ

Լեզուները իրենց զարգացման վորոշ աստիճաններում կա-
րող են ստանալ արտասանական (հնչյունական) վորոշ ունակու-
թյուններ, վորոնք վոչ մի կապ չունեն այդ լեզուն կրող ցեղի կամ
ազգի հետ, այսինքն՝ չկա այդտեղ ռասայականության ֆակտոր:
Տվյալ այդ լեզվի ֆիզիոլոգիական (հնչա-արտաբերման) պայ-
մանների վողջ միասնությունը կոչում են «արտաբերական բազա»
(артикуляционная база), վորն իբրև պատմական զարգացման
վորոշ որինաչափություն յուր հերթին հնչյունական փոփոխու-
թյան անմիջական գործոն կարող է լինել: Յուրաքանչյուր լեզվի
այդ պատմականորեն ստացված արտասանական ունակությունը
յուր բառերի (և խոսքերի) կամ հնչյունների կոնկրետ հնչումների
մի միասնության ժամանակավոր արտահայտությունն է, վորով
այդքան տարբերվում են լեզուները (իրենց հնչական կողմերով)
միմյանցից: Մենք կյանքից գիտենք, թե վորքան դժվար է մե-
ծին յուրացնել մի ոտար լեզվի յուր սպեցիֆիկ արտասանու-
թյունը (համեմատիր, որինակ, մի վրացու կամ մի վանեցի հայի
ռուսերեն արտասանելը): Մենք գիտենք նաև, վոր ամեն մի լեզ-
վի անհատ կրողն անգամ կարող է ունենալ յուր «արտիկուլա-
ցիոն բազան», վորով այդ անհատը և տարբերվում է ուրիշներից
(ինչպես և իրեն այլ շարժումներով). սակայն մեզ համար կա-
րևորն է ընդհանուր ցեղական կամ ազգային լեզվի հնչա-արտա-
բերական բազան, վորն է լեզվի զարգացման տեսակետից արժե-
քավորը և հաշվի առնելիքը: Անհատի սպեցիֆիկ հնչա-արտաբե-
րումը կարող է և հիվանդագին ծայրահեղության հասնել, ինչպես
այդ տեսում ենք կախվածների կամ թվաթվերի մոտ:

Տվյալ լեզվի ձևը բերած արտիկուլացիոն ունակություն-
ներով («բազայով») պիտի բացատրել այն յերևույթը, յերբ,
որինակ, հայը ը, ո, դ հնչյուններով բառ չի սկսում, այլ դրանց
սկզբին ավելացնում է վորևէ ձայնավոր (ա, ե), ինչպիսի յե-

բեռնյթ հատուկ ե յեղել, որինակ, և խեթերենին, բասկերենին, մոնղոլա-թյուրքականին: Այստեղ վոչինչ սպեցիֆիկ ազգային չկա. համեմատելը այդպիսի պատմական (անցողական) հնչա-ունակու-թյունը և վրաց յերկու «ը» հնչյունավոր բառի անհրաժեշտ դիս-սիմիլացիան (Grigor դառնում ե Grigol, Margarita = Margalita, orjer «յերկու անգամ» դառնում ե „or jel“ և այլն) կամ ուժեղ բաղաձայն («կրկնակի բաղաձայն») չկարողանալը արտասանել (komuna, pasiv...)

Արտիկուլացիոն բաղաձայնը ե բացատրվում նաև ոտար փո-խառյալ բառերի հնչյունների «սուբստիտուցիան», յերբ, որինակ, մի ուսաց стол բառի л «կոշտ» հնչյունը փոխարինվում ե մեր լեզվի արարատյան բարբառի «կիսափափուկ» հնչյունով («ստոր»), իսկ մի большевик բառի ճիշտ հնչելու համար դիմում ենք «բայլ-շեվիկ» գրությանը: Նման տեղական հնչյունների փոխադրումն ենք տեսնում նաև ուսաց пюре, костюм և այլ բառերի „ю“ հնչյունի մեջ, վորն արտահայտում ե յեվրոպական ü հնչյունը (վորը ունենեը չունեն). այդպիսի պատմություն ունեն նաև анабема, Θεοдор և այլ հունական բառերը, վորոնց առաջնալեզ-վային հունական θ սպիրանտը վերափոխվել ե ուսերենում յե-ղած φ սպիրանտով (Ֆեոդոր, անաֆեմա...): Համեմատելը նաև մեր թրիլիսեցոց կամ զարաբաղցոց քեփ, մարիփաթ... և նման բառե-րի «փ» տեղականը արարական «ֆ»-ի դիմաց:

Լեզուների այդ հնչյունական քանակի, վորակի և արտասա-նական տվյալ ունակությունների նշանակությունը մեծ ե մանա-վանդ լեզուների խաչավորման (խառնվելու) գոյացության հա-մար:

Հետաքրքիր ե մասնավորապես խառն հայերենի այդ տար-բեր հնչյունական-հնչական ֆերմենտների պատմական գոյացում-ների դրսևորումը*: Լեզուների խառնման ժամանակ այդ հնչյու-նական դրությունները իրենց արտասանական ունակություննե-րով կամ կարող են սինթետիզացիայի յենթարկվել յերկուստեք, այսինքն՝ յերկու խառնվող լեզուների մեջ և հետևապես գործոն հանդիսանալ կազմակերպվող մի ընդհանուր լեզվի հնչյունական նոր դրություն («ձայնական դրություն») և արտասանական ու-նակություն («արտիկուլացիոն բազա») ստեղծելու ուղղության

* Տես մասամբ իմ «Հայտ-արմենական լեզվախմբի ազգակցական բովան-դակությունը» 1917 թ.:

հանդեպ. կամ թե խառնվող լեզվից մեկը, ավելի թույլը և արն-տեսապես և կուլտուրապես թույլ ցեղինը (այստեղ քանակն ել նշանակություն ունի), կարող ե ամբողջապես տեղի տալ ուժեղ լեզ-վի հանդեպ, իսկ դրա նախկին կրողները յուրացնում են (перени-мают) ամբողջապես նոր լեզուն, բայց իրենց նախորդ արտասա-նական ունակությունները մասամբ ներդրում են նոր լեզվի մեջ:

Համեմատելը աֆֆրիկատ և կոկորդային կամ յետնալեզվային բաղաձայնների ճոխությունը ոսերի լեզվում (կամ հայերենում), իրբե վերոհիշյալ խառնման հետևանք:

ՀԱԶՅՈՒՆԱԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՈՒՆԻՐ ԵՊԱՏԱԿԱԴՐՈՒՄ

Այս հարցին մենք պիտի միանգամայն բացասական պա-տասխան տանք: Մի ժամանակ լեզվաբանները առաջ եյին մղում հնչյունական (և լեզվի ընդհանրապես) պարզեցման կամ հեշտաց-ման գաղափարը յուր զարգացման մեջ: Այդ զարգացումը, սա-կայն, վոչնչով ցույց չի տալիս, վոր լեզվի նախորդ ետապում, ել չենք ասում «ի սկզբանե անտի», արդեն տվյալներ յեղել են հե-տագա այդ մշտնջենական հեշտացման: Շատ-շատ այստեղ մոտա-վորապես կարելի յե կռահել մոտավորա հաջորդ հնչական (և լեզ-վային ընդհանրապես) պատկերի մասին, բայց այն ել շատ մա-կերեսային կերպով: Կա միայն առաջացում սկսած յուր սաղմնա-վորումով, հետո զարգացման պրոցեսը և անհետացումը կամ վե-րածվելը նոր վորակի: Ամեն մի լեզվական տարր (պատկանե-լիություն) իրեն լեզվի ընդհանուր ներքին դրության և կրողնե-րի պատմական կացության համեմատ կրում ե յուր սպեցիֆիկ փոփոխությունը:

Միակ «պարզեցումը», վոր նկատում ենք լեզվի այդ դիալեկ-տիկ զարգացման հետևանքով, այդ հնչյունական բովի և արտիկու-լացիայի ավելի դեպի առաջ դալն ե, այսինքն՝ կոկորդից փոխա-դրվելը բերնի խոռոչը, հագագային (կոկորդային) բարդ «կիսա-կենդանական» աղմուկ-հնչյունների հողաբաշխվելը՝ վերածվելը իրենց պարզ հնչյունական միավորների: Բայց այս յեղել ե մար-դուս կուլտուրականության կամ, ինչպես Ենգելսն ե ասում, «կա-պիկի մարդկայնացման» հետևանք, վորպես աշխատանքի նվաճ-ման արդյունք (վորով և մարդը իրոք վոր մարդկայնանում ե): Դեռ մարդկային լեզվի պատմական շրջանում մենք տեսնում ենք շատ հագագային հնչյունների կամ անհետանալը կամ փոխարինվելը

ավելի առաջնալեզվային հնչյուններով: Որինակ, արաբական $\bar{k}$ հնչյունը («ախ» տառով է գրվում) այժմ դարձել է սոսկ կոկորդային հպում—պայթում, վրաց հին $\bar{k}$, $\bar{k}^x$ հնչյունները նմանապես անհետանում են բարբառներում (խսկ վերջին բարդ հնչյունը այժմ գրականում վերածվել է միայն հասարակ x հնչյունի), ինչպես վոր չկա արդեն $\bar{k}$ հնչյունը լադերենում (ձաներենում), իսկ մինչգրեթե բոլոր նա վերածվել է կոկորդի պարզ հպման—պայթման, նման արաբերենին: Աֆրիկայի հետամնաց ցեղերի մեջ ներշնչական հնչյունների քանակը սահմանափակ է:

Այս արտասանության առաջ ընթանալը կոկորդից դեպի բերանը, ինչպես ասացինք, մարդկության կուլտուրականացման և նվաճման արդյունք է և ունի յուր որպանական զարգացման հանրապականությունը, պատմությունը: Այս յերեւոյթը բնավ չափի շփոթվի արտասանության հեշտացման (պարզեցման) նախադրյալ կամ նպատակադրում ունենալու հետ:

Իսկ լեզվի հնչյունական զարգացումը վորքան ասեք այժմ որինակներ է տալիս և հակառակ ուղղության մասին, այն է, պարզ միավորը բարդանում է (համեմատիր k կամ t հնչյունների $c, \check{c}, \xi$ հնչյունների վերածվելը, տատանել—ծածանել, թորել—ծորել, теку—течь, корот-ить—укорачивать, նմանապես՝ д > жд, ինչպես՝ веду—вождь, город—гражданин, և այլն և այլն): Մեր լեզուների պատմական ժամանակաընթացքում—այսինքն՝ յերբ գրի յեն առկել—աֆրիկայի հնչյունների մեծ մասը ստացվել է պարզ պայթականներից: Ինչն է ավելի պարզը—հին острый թե՛ այժմյան острый, հին остров թե՛ այժմյան остров (նմանապես строя < сруя, ժողովրդական страм < срам բառից և այլն), նման հայոց սորա < սրա կամ գերմաներեն strom < strom նման բարդացման: Համեմատիր նաև հետևյալ բարդացումները—գրաբարի գմրել > գմրել, թմրել > թմրել, ժողովրդական համրել > համրել, ումր (= կյանք) > ումր և այլն: Լեհերենում հին պարզ r (=մեր «ր») հնչյունը, ինչպես դիցուք речь (= խոսք) բառի մեջ, այժմ $r\check{z}$ (րժ) բարդացման մեջնցով վեր է ածվում այդ յերկվությունը մի պարզ հնչյունի, այն է $\check{z}$ (ժ) հնչյունի: Ել չենք խոսում այնպիսի «հեշտացման» մասին, յերբ առաջնալեզվային կամ շրթնային բաղաձայնը փոխարինվում է յետնալեզվային («գծվար») բաղաձայնով, ինչպես մեր բարբառներում—«վոստոգ» դառնում է «կոստոգ», կամ «վոզնի» > «կոզնի», «պտտոր» > «կտտոր», պորինջան > կորինջան և այլն:

«Բարենհնչություն» կոչվածը, յերբ յերկու ձայնավորների մեջ ներս է ընկնում, դրանց արտիկուլացիան փոխանցող մի յերբորդը (որինակ, եի > եյի, սա է > սա յե... կամ քաոս > քավոս, (հին՝ հաոց > հաւոց, արքաություն > արքաություն...), այդ բոլորը չունեն խոսողի կողմից «բարենհնչության» նախատրամադրում, կամ յերբ լեզվի մի պերմանենտ հատկություն:

Շեղավում է շատ լեզվաբանների կողմից վոր, որինակ, ֆրանսերենը յուր պատմական զարգացման ընթացքում (ժողովրդական լատիներենից սկսած) յուր արտասանական բազան փոխադրել է լեզվի յետին մասից դեպի դրա առաջին մասը, ինչպես վոր նկատվում է $k > \check{s}$ փոխանցման մեջ (լատիներեն cantare «յերգել» > ֆր. chanter, canis «շուն» > ֆր. chien, լատ. camera «սենյակ» > ֆր. chambre* և այլն):

Ահա թե ինչ է գրում Ա. Տոմսոնը ռուսերենի և ֆրանսերենի մասին. «В русском языке, в отличие напр. от французского, язык в общем артикулирует более задними частями, если не считать часто встречаемую в русском языке палатализацию согласных. При переходе от русской к французской речи язык поддается вперед, и двигательная энергия как бы переносится на передний язык» (տես նրա Общее языковедение, էջք 216—217)[10]: Սակայն, Տոմսոնը մոռանում է, վոր մեր աչքի առաջ այժմ ֆրանսերենը, ինչպես և գերմաներենը, առաջնալեզվային «հեշտ» r (=մեր «ր») սոնանտը այժմ փոխարինում են յետնալեզվային գծվար « r^c »-ով, ինչպես ֆր. parler (=պարլե), Paris (Պարի), tres (=տրե)..., կամ գերմ. vater (ֆատեր)՝ aber (=արբեր), Mutter (=Մուտեր) և այլն, ուր այդ յետնալեզվային « r » հնչյունը (« r » grasseyée = картавое « r ») մոտենում է մեր « q » հնչյունին (սակայն նույնը չէ), արտասանվելով մասամբ քիմքի իջոցքի—լեզվակի (uvula) մեջնցով, վոր մեզ (հայերիս) համար գծվար է արտաբերել: Այստեղ մենք տեսնում ենք ֆրանսերենում և գերմաներենում հակառակ պրոցեսը: Հետեապես, գիտական չէ վորեւ լեզվի պատմական մի տվյալ ընթացքը համարել այդ լեզվի թեկուզ հնչյունական կողմի դարգացման չափանիշը, անտես առնելով դրա պատմական զարգաց-

* Այստեղ mbr բարդացումը mr ավելի պարզից նման է հայոց նման յերեւոյթին (թմրել > թմրել, ումր > ումր...): Նույնը կա և անգլերենում, ուր որինակ number ստացվել է nomer (=համար, թիվ) բառից:

ման բարդ դիմադրական, անտես առնելով մյուս լեզուների նման պատմականութունը:

Լեզվի այս «պարզեցման», «բարեհնչացման» և նման նպատակադրման դեմ շատ իրավացի բողոքում էր յուր ժամանակին Բողոքեն դը-Կուլտենեն, ինչպես և այլ լեզվագետներ:

Մենք ասացինք, վոր մի ժամանակ գերմանական լեզվագետ Շլեյխերը և յուր հետևորդները, ազդվելով Հեգելից, ցանկանում էին լեզվի զարգացման մեջ, յուր հնչաձևաբանական կողմերում, տեսնել յերկու մոմենտներ՝ ստեղծագործական (созидательный) և քայքայիչ (разрушительный), պնդելով այդ տեսակետի վրա հատկապես հնդեվրոպական «նախալեզվի» և հետագա յուր ձևերի (ձևափոխությունների) վերաբերմամբ: Սակայն, այդ տեսակետը իրավամբ չընդունվեց լեզվագետների կողմից, վորովհետև լեզվի զարգացման մեջ ամեն մի նորը, յեթե վոչնչացնում է նախորդը, բայց և միևնույն ժամանակ ստեղծում է. նա քայքայիչ է և միևնույն ժամանակ ստեղծագործող: Այս վերաբերում է և լեզուների հնչական փոփոխություններին:

Հետևապես հնչական (և լեզվական՝ ընդհանրապես) զարգացման մեջ մենք չենք կարող տեսնել վորևէ նպատակ, նպատակադրություն: Հենց մեր լեզուների պատմական զարգացման ընթացքում հնչյուններ կարող են առաջանալ, վորոնց սաղմերը շատ առաջ չեն կարելի նշմարել, և վորոնք վորևէ կանխադիր նպատակ չեն կարող հետապնդել, այլ առաջանում են՝ յերևելով լեզվի անմիջական (նախորդ) տվյալ դրությունից: Վնչ ուղմանական, գերմանական, ռուսական... և վոչ ել մեր լեզվում, որինակ, չեն յեղել *i* (մեր *ֆ*) հնչյունը, այլ վորոշ լեզվում և վորոշ պատմական շրջանում նա ստացվել է նախորդ *p* (մեր *պ*) հնչյունից (գերմ. Vater հին phater < pater ձևից), վորոշ լեզուներում հին *b*-ից (=մեր *բ*), ինչպես լատիներենում (fero «բերում եմ» հին ber — < bher — արմատից), վորոշ լեզուներում հին *v*-ից (=մեր *վ*), ինչպես որինակ, ռուսաց вход, встреча, втропъ... (=ֆխտ, ֆատրեչա, ֆտարոյ...), վորոշ լեզուներում հին «hv» հնչակոմպլեքսից, ինչպես մեր բարբառներում (hogi դառնում է hvogi, սա ել՝ fogi)* և այլն և այլն: Այդպիսի նոր հնչյուն

* Այդպես ել—հորթ > հուրթ (հուլթ) > հվորդ (հվլթ) > ֆորթ || ֆուլթ. հոր > ֆուլթ և այլն: Հին «հարաւային» բառը մենք հնչում ենք «հաւ-բաֆային», ուր «ֆ»-ն ստացվել է այլ պայմաններում:

է և մեր «դ» հնչյունը, վորը լինելով առաջնալեզվային «լ» (մեր ալբուրենական շարքում նա գրավում է հունարեն λ «լամբա»-յի տեղը), նման ռուսաց Л «կոլտ» հնչյունին, ուներ և լեզվի յետին մասի փոքր բարձրացում: Սակայն դարերի ընթացքում այդ յետնալեզվային արտիկուլացիան գերելուում և հետագայում վանում է առաջնալեզվայինը, և այդպիսով ստացվում է նոր հնչյուն՝ հետնալեզվային դ: Իսկ վորքան հարուստ են մեր բարբառները իրենց բաղմապիսի, միանգամայն նոր հնչյուններով, վորոնց մասին չեն կարելի սկզբից կռահել, յեթե գրի առած ունենայինք դրանց հաջորդական զարգացման ետապներն անգամ:

Արդ, ուրեմն, լեզվի հնչական (և ձևաբանական) զարգացման մեջ մենք չենք տեսնում նպատակաբանություն («տեղեղոգիա»), վորը իրավամբ մերժվում է այժմյան լեզվագետների կողմից:

ՀնԶՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Լեզվի հնչյունական մասի փոփոխություն ասելով՝ մենք պիտի հասկանանք սոսկական բառերի այդպիսի փոփոխությունը, վերցնելով այդ բառերը հարկավ նախադասությունների կամ ասույթների (վոճերի) մեջ և լեզվի զարգացման պատմական ընթացքում: Այդպիսով մենք աչքաթող ենք անում լեզվի (resp. բառերի) սկզբնական բարդ հնչա-աղմկային արտադրությունների վերածվելը պատմական շրջանի տարրորոշ հնչյունների կամ աղմուկների: Այդ վերջին հարցն ևս իրեն ծագումնաբանական (գենետիկական) նշանակություն ունի, հատկապես յերբ մարդը կիսակապիկային վիճակից հետոհետե բարձրանում է, «մարդկայնանում է»: Սակայն մենք այստեղ անտղելու չենք լեզվի (resp. բառերի) այդ հնչյունական փոփոխությունները՝ նրա մեզ հայտնի պատմական ետապներից յեւած: Այդ հայտնի և գննելի վիճակից քաղելով վորոշ տվյալներ, մենք կարող ենք ընդհանրացումներ կատարել և վորոշ չափով նմանը յենթադրել լեզվի նախապատմական շրջանների համար: Այդ դեպքում, հատկապես հնչյունների զարգացման կոնկրետ որինաչափությունները յերեւան բերելիս, մենք քիչ սխալ գործած կլինենք, նմանը վերագրելով լեզվի նախորդ, մեզ անհայտ շրջաններին:

Մենք արդեն մատնանշել եյինք, վոր լեզվի տվյալ արտասանական, այսպես ասած «ստատիկ» դրություն մեջ անգամ միանգամայն գննելի յեն հնչյունական փոփոխությունների վո-

բող շարժիչ մոմենտներ, դրդապատճառներ: Բայց կան և այնպիսիք, վոր միայն շոշափելի յեն դառնում տեսական պրոցեսից հետո, լեզվի զարգացման յերկար ժամանակվա ընթացքում, վորը առիթ և տվել այդպիսի փոփոխությունները կոչել «պատմական հընչյունափոխություն» (պայմանական տեղմին և և գործ և անվում Բողոեն դը-կուրտենեյի կողմից): Ճիշտը կլինեի կոչել «ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն»:

Հնչյունական փոփոխությունները բառի մեջ կատարվում են կամ վորոշ հնչյունների անհետացումով կամ նորերն ավելացնելով կամ դրանց վորակական փոփոխություններով և կամ դրանց (հնչյունների) դասավորման՝ տեղի փոփոխմամբ: Այդ փոփոխությունները կարող են կապված լինել հնչյունի դիրքի հետ բառի մեջ (resp. բառաշարքի) կամ կարող են կատարվել անկախ այդ պայմանից: Առաջին դեպքում փոփոխության անմիջական պատճառը կարող է լինել հնչյունի արտաբերման (արտիկուլացիայի) կամ հոգեբանական զուգորդության ազդեցությունը, իսկ յերկրորդ դեպքում՝ սոսկ հնչյունաբանականը, արտիկուլացիոն մոմենտը: Փոփոխության այդ վերջին տեսակն է («պատմական հնչյունափոխություն»), վոր կրում է ընդհանուր և անհրաժեշտ բնույթ, դրսևորվելով բոլոր դեպքերում, անկախ հնչյունի դիրքից բառի մեջ: Իսկ յեթե բացառություններ են լինում, ապա այդտեղ շեղող (խանգարող) հանգամանք է ծառայում մեր նշած առաջին սահմանափակությունը, այն է՝ հընչյունի դիրքը (պայմանավորվածությունը) բառամիջում: Միայն այդ վերապահումով և միայն վորոշ պատմական ժամանակաշրջանի համար կարելի չէ ասել, վոր հնչյունական «պատմական» փոփոխությունները (հնչյունափոխական «որենքները») բացառություն չունեն:

Անցնենք կոնկրետ դեպքերի նկարագրությանը, որինակներ բերելով հարկավ միայն յերևույթները արձանագրելու տեսակետից, այն ել՝ ամենացայտուն հնչափոխական յերևույթները: Իհարկե բոլոր նման փոփոխությունները անհնար է մեջտեղ բերել և այն ել՝ բոլոր լեզուներից: Հիմնական փոփոխություններն արդեն շատ լավ նկարագրում են լեզուների այդ ընդհանուր հնչափոխության դեպքերը և դրանց անմիջական դրդապատճառներն ու տենդենցները:

Այստեղ քննվելու յեն այն հնչյունական փոփոխությունները, վորոնք սոսկ այդպիսին ել մնում են, ինչպես, դիցուք

«հայր»-ը դառնար «հէր», «աղբայր»-ը > «ախպէր», «խեղդել», > «հեխդել» և այլն, իսկ այն փոփոխությունները, վորոնք առաջ են բերում նոր բառաձև (թեքման կամ բառակազմության տեսակետից)*, այդ մենք կքննենք «Ձևաբանություն» հատվածում:

Մենք վերցնում ենք հնչյունական փոփոխությունները իրենց անմիջական մոտիվներով՝ դրդապատճառներով — ֆիզիոլոգիական (արտիկուլացիոն) և հոգեկան, լինի հնչյունը պայմանավորված յուր դիրքով բառի (բառաշարքի) մեջ թե վոչ: Հաճախ ել այդ յերկու փոփոխիչ դրդապատճառները շաղկապվում են, այսինքն հնչյունի փոփոխությունը կրում է ֆիզիոլոգիական («ֆոնետիկական», «արտիկուլացիոն») և հոգեկան մոտիվների խառն (շաղկապված) ազդեցությունը:

Վորոնք են հնչյունական փոփոխությունների կոնկրետ տեսակները:

1

Բառակցում, յերբ ձայնավորով ենք սկսում, կարող են լինել հնչաարտաբերման աշխատանքի տարբեր մոտեցումներ: Մենք գիտենք, վոր ձայնավորները ձայնալարերի ոգնություններ են հնչվում (յեթե դրանք չենք շնչում): Արտասանական դադարից հետո, յերբ այդպիսի ձայնավորներով ենք սկսում նախադասությունը, կամ ամեն մի բառը յուր սկզբնական ձայնավորով, հաճախ տեսնում ենք, վոր մեր արտասանության համար թոքերից հոսող ոգը և այդ ձայնավորների համար արտադրվող ձայնալարերի աշխատանքը տարբեր կամ միաժամանակ մոմենտում են հայտնաբերվում: Որինակ, ֆրանսերենում կամ ռուսերենում բառակցի ձայնավորի կամ ձայնալարերի այդ վերացիոն (թոթուն) մոմենտը զուգադիպում է ողի հոսանքի սկզբնավորության հետ, և ստացվում է, ինչպես ասում են, «մեղմ սկզբնավորություն» (тихий приступ): Սակայն, այլ և, որինակ, գերմաներենում, ուր ձայնալարերը կծկված (սղծված) են լինում, և շեշտավոր ձայնավորով բառ արտասանելիս մենք ստանում ենք ձայնալարերի «պայթում», իրե լուծում այն հպման, վոր հարկավոր էր նախորդ ձայնալարերի թոթուման համար (Eine alte Eiche = 'այն 'ալտե ' այլես, ուր ' նշանը այդ կոկորդային

* Այդ ձևաբանական հնչափոխությամբ փոխվում է նաև բառի իմաստը կամ նրա ֆունկցիան՝ պաշտոնը նախադասության մեջ:

պայթումն և տալիս): Իսկ յեթե ձայնալարերի ծերպը (անցքը) բաց և, սղմված չե, և ողը հոսում ե՝ նախորդելով ձայնավորի արտասանության համար հարկավոր ձայնալարերի թռթռմանը, այն ժամանակ ստացվում է «շնչունային» արտասանական սկզբնավորություն, վորն արտահայտվում է «h» շնչունով:

Այդպիսի հնչումը կոչվում է spiritus asper և կար, որինակ հունարենում, լատիներենում և այլն: Ռոմանական բարձրները այդ շնչումը (h) կորցրել են, շնորհիվ ողահոսանքի և ձայնալարերի միաժամանակ գործառնություն: Բայց, որինակ, հայոց բարբառներում ծնունդ և առել «ձայնեղ շնչունի» արտաբերումը ձայնավորով սկսվող բառերի արտասանության սկզբում, և յեթե առաջ արտասանվում եր ուս, աղագ, ամէն, արի, Աշտարակ, Էգուց, իգի (< Էգի < այգի) և այլն, այժմ սկսում են արտասանել 'ուս, 'աղաք, 'ամեն, 'արի և այլն:

Այս յերևույթը, իբրև հնչյունափոխության պատմական զարգացման մի նոր դեպք, իրեն առաջացման պատճառները ունի լոկ արտիկուլացիոն հոգի վրա, այն ե՝ ձայնավորով սկսվող բառերը, այլ կերպ առած՝ ձայնավորը, արտասանվել է ձայնալարերի և ողի հոսանքի միասնական գործակցությամբ: Այդպես է, որինակ, արարատյան բարբառում, ուր այդ միասնությունը գնում, այնքան զարգանում է, (վորովհետև դեռ շատ կան և հպմամբ—պայթումով արտասանվող ձայնավոր բառեր, ինչպես, ասել, ուտել, իմ, եշ...): Նման հոգի վրա պիտի բացատրել և դարբաղցոց «հինչ» (= ինչ), «հով» (= ով), արարատյան «հընդրել» (= ընտրել), «հընգեր» (= ընկեր) և այլ բառերի սկզբնական «h» շնչումի առաջ գալը: Անգլերենում ժողովրդական բարբառներում «h» շնչումը անհայտացել է, բայց գրական արտասանության մեջ մնացել է, և «ջենտլմենները», այսինքն անգլիական բուրժուական խավերը, սիրում են իրենց տարբերությունը (բանվորից) դրանով զդու տալ: Պոլիվանովն ասում է.

«Опущение звука h в английском, хотя довольно распространено, но считается вульгаризмом, не достойным подражания, например, у Thackeray'a приводится воззрение, что для джэнтльмена невозможно жениться на девушке, которая drops her h's: Интересно, что лица необразованные, говору коих, свойственно такое опущение h, часто при попытках быть корректным в языке, вставляют этот звук там, где не нужно...» [11], բերելով դրա համար

մի հետաքրքիր անեկդոտային պատմություն (տես նրա Лекции по введению в языкознание и общей фонетике, Берлин, 1923, էջեր 25—26):

Ինչպես տեսնում ենք, բառակցի դիրքը վորոշ լեզուներում և վորոշ պատմական դրանց հտապներում կարող և ունենալ հնչյունական փոփոխությունների համար հատուկ նշանակություն, մասնավորապես ձայնավորով սկսվող բառերի նկատմամբ: Բայց այս և նման հնչափոփոխությունը, վորն ունի յուր ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական արտաբերման անմիջական մոտիվները, պիտի հասկացվի լեզվի ընդհանուր պատմական զարգացման ֆունի վրա, դրա ընդհանուր տվյալներով: Այդ պատմականությունը, այդ լեզվական պատմական կացությունը է, վոր բացատրվում է «h» շնչունի անհետացումը ֆրանսերենում, իտալերենում, իսպաներենում և այլ ռոմանական բարբառներում, այն ինչ դրանց զարգացման լատինական (ժողովրդական լատիներենից) ֆազայում այդ «h»-ն կար:

Հայոց բարբառների ձայնեղ սպիրանտի առաջ գալը բառակցում կապված է նաև այդպիսի սպիրանտով բարդված b', d', g', j', j' (= բ', դ', գ', ջ', ձ',) բաղաձայնների հետ (բ' ան, դ' ուս, գ' ոմ, ջ' ուր, ձ' են...), վորոնց չպիտի շփոթել ph, th, kh... ասպիրատների հետ, ուր «h»-ն խուլ է:

Ձայնեղ սպիրանտ սկսում է առաջանալ և մի շարք ուսաց բարբառներում:

Բառակցի դիրքը հնչափոխության համար կարևոր է նաև բաղաձայնով սկսվող բառերի համար, մի հանգամանք, վորի վրա ուշադրություն չեն դարձրել լեզվաբանները: Հենց մեր վերը բերած ասպիրացիայի («h» շնչումի) առաջ գալը կամ անհետացումը կարելի չե մատնանշել վրաց լեզվում, ուր այդ բառակցի նոր առաջացած «h»-ն հնում փոխանցվել է s սպիրանտի (յեթե ընդունենք Մառի տեսակետը), ինչպես speti = պետ, (պարսկ. pati բառից) sparsi = պարսիկ, spiloj = փիղ (= պարսկերեն pīl), spilenji = պղինձ. (պարսկ. birinj): Սակայն, յերբ հետազայում հին «h»-ն սկսում է վրացերենում անհետանալ, ինչպես hune > une (= ձի), hormoj > ormo (= փոս), uraj = հրեայ (< հուրիայ), ambovri = համբոյր, arami = արաբերեն haram (= հարամ), ša = պարսկ. šah (= թագավոր)* և այլն, այդ

* Հմմտ. նաև šanše հատուկ անունը «շահնշահ» ձևից:

speti, sparsi և այլ բառերի «sp» բարդությունը մեծ մասամբ մնում է: Սակայն, յեթե այդ բառերի սկզբի «s»-ն «p» բաղաձայնից առաջ նոր հնչյուն է, այսինքն՝ հետագայում է առաջացել, սակայն, դրանից չպիտի յեզրակացնել, վոր բոլոր նման sp, sr, sv, sk... կոմպլեքսները այդ պատմությունն ունեն. որինակ կան rba և srba «վազել», kidva և skidva «գնել», vla և svla «գնալ», ni-karti և ni-skarti «կտուց» և այլն, և ի դուր Մաուր նման սխալ յեզրակացությունն է անում (հիշտ են միայն վրաց xvadagi հին xvastaki «անասուն, տավար» ձևից, leki «լեզգին» leski ձևից...)*

2

Նմանապես հնչյունափոխական նշանակություն կարող է պատճառել բառին հնչյունի դիրքը այդ բառի վերջում: Վորոշ լեզուներ, որինակ, ձայնեղ բաղաձայնները բառավերջում դարձնում են խուլ, վորովհետև այդ դեպքում գոյություն ունի բաղաձայնի միայն հպման կամ քսվելու մոմենտը, բայց վոչ պայթման, յերբ ձայնեղությունը պիտի լսելի լիներ:

Համեմատիք գիտական տառագրությունում գրված ուսաց rok, rot, vos, և այլն, վորոնք կարող են լինել ուսաց por (= կոտոշ) և рок (= ճակատագիր), рот (= բերան) և род (= ցեղ), voz (= սայլ) և այլն, այն ինչ յեթե դրանց վերջից ավելացնենք մի ձայնավոր, այն ժամանակ խուլ և ձայնեղ բաղաձայնի տարբերությունը լսելի չի (համեմատիք pora, poru...; рока, року...; во́за...): Այդպես է և գերմաներենում, ինչպես, ըստ իս, և հայերենում: Յեզվ յեթե անգլերենում կամ ֆրանսերենում պարզ կերպով տարբերում են բառավերջի ձայնեղ բաղաձայնը խուլից, ապա դրա պատճառը այն է, վոր կամ լսվում է դրանցից հետո մի «երրացիոնալ» ձայնավոր (նման մեր «ը» ձայնավորին), կամ թե սպիրանտ (ֆրիկատիվ) ձայնեղ բաղաձայնը ուժգին և տևականորեն է հնչվում, ինչպես են, որինակ, անգլերեն «ֆայֆ» (գրվում է five) և «ֆայվ» (գրում է five), «սեֆ» (safe) և «սեվ» (save), «հիս» (hiss) և «հիզ» (his)..., կամ ֆրանսերեն — «վիֆ» (գրվում է vif) և «վիվ» (գրվում է vive), «կաշ» (cache) և «կափ» (cage) և այլն:

* Տես Н. Март, грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925 г., стр. 17—18:

Այս հարցի առթիվ Պոլիվանովը նկատում է. «В ряде языков есть тенденция против произношения звонких согласных на конце слова. Она объясняется склонностью не доделывать работу голосовых связок перед тем моментом, когда им предстоит перейти в состояние покоя»: Բերելով այնուհետև վերոհիշյալ որինակները ֆրանսերենից ու անգլերենից, ինչպես և շեշտելով դրանց հակադիր ուսերենի կամ գերմաներենի չտարբերելը բառավերջում այդ ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների, նա ավելացնում է. «Во всех прочих, позициях, кроме конечной в слове, русские обыкновенно верно различают французские и английские звонкие от соответствующих глухих, но это трудно дается некоторым (в зависимости от диалекта) немцам.»* (տես նրա «Лекции по введ. в язык. и общ. фонетике», հջ 29):[12]

Բառավերջը կարող է «խուլություն» պատճառել մինչև իսկ սոնանտ հնչյուններին, յերբ դրանց նախորդում է խուլ բաղաձայն, ինչպես, որինակ, ուսաց Петр, смотр, театр, министр և նման բառերի վերջում «т» սոնանտը խուլ է հնչվում, այսինքն՝ առանց ձայնալարերի աշխատանքի, վորովհետև նախորդ խուլ «т» բաղաձայնը ազդում է: Բայց յեթե ավելացնեյինք մի վորեւե ձայնավոր, որինակ, Петра, смотрю, театры..., այն ժամանակ «т» սոնանտը կլիներ յուր սովորական ձայնեղ վիճակում: Հետևապես այդ բառավերջի տ արտասանությունը («т» սոնանտի խուլ հնչման) նկատմամբ դեր խաղում է վոչ միայն «т» նախորդ խուլի առաջընթաց ասսիմիլացիան, այլև բառի «т»-ով վերջանալը, բառի դադարը այդ «т» սոնանտի վրա: Բառավերջի դիրքը այս դեպքում նմանապես դեր է խաղում:

Թերևս բառավերջի դիրքի ազդեցությունը պիտի բացատրել վորոշ հնչյունների անհետացումը իրենց պատմական ընթացքում: Այդպես են, ըստ իս, ուսաց (սլավոնական) мать, братъ, дочь..., հին mater, bhrater, duster.. ձևերից (համեմատիք այդ սանսկրիտերենում, ուր mata=մայր, ուղղական հոլով է, ունենալով թեք հոլովներում matr—բունը, նման ուսերենին—

* Մատնանշենք մեր կողմից իբրև փաստ թե վերջան տարակուսանքի մեջ է գցել մի գերմանացու, յերբ նա սովորելով ուսերենը, յուր «զափոր», արտասանություն տակ հասկանում է ուսաց собор (= տաճար), забор (= ցանկտալ) և запор (= փորկապ), զարմանալով այդ տարբեր նշանակությունների վրա:

матери, дочери...): Նոր հայերենում ասում ենք «տալիս եմ, գալիս եմ, լալիս եմ», բայց «չեմ տալիս(ս), չեմ գալիս(ս), չեմ լալիս(ս), ուր այդ վերջի «ս»-ն կարող է և չհնչվել (մեծ մասամբ այժմ չեն արտասանում):

Հայտնի չե բոլորիս ֆրանսերեն լեզվում բառավերջի հնչյունների (թե բաղաձայն և թե ձայնավոր) անհետացումը, հատկապես վոր յերբեմն կուրյոզի չե հասնում նախկին բառերի այժմյան ձևերը, — հմտ. տօ. հին temps (= լատիներեն tempus «ժամանակ» ձևից), jour (= որ) հին diurnum ձևից և այլն:

Մեր հին կարասի, տեղի, պատասխանի բառերի վերջի «ի» ձայնավորի անհետանալը թերևս հենց այդպես բացատրվի, վորովհետև հենց գրաբարում ունեցինք հիւսիսի և հիւսիս, իբրև ուղղական հորով, արծուի և արծիւ, (ուղղ. հոր): Համեմատելը նմանապես մեր արարատյան բարբառի բ'է, կ'է, դ'ի... (= բեր, կեր, դիր...) կամ պարսկերեն հին — ak վերջացածների ա-յի վերածվելը) namak > nama, bandak > banda և այլն) կամ հին արաբերենի իգական սեռի — at վերջավորության ա-յի վերածվելը (surat > sura, dovlat > dovra, xasiyat > xasiya...): Իհարկե այդ բոլոր դեպքերը յուրաքանչյուր լեզվի զարգացման կոնկրետ պատմության մեջ պետք է քննվեն, վորովհետև շատ անգամ այլ ֆակտորներ ել են մեջտեղ գալիս և խաչավորվում: Որինակ, յեթե ֆրանսերենում բառավերջի temps, vin, pont... ֆ, ք, փ... ռնգային ձայնավորները պահվել են, կազմված լինելով սկզբնական an, en, on, պարզ միասնությունից, վորովհետև այդ լեզվի արտասանական տվյալ դրությունը («բազան») այդ երկուսն էլ, — մի լատիներենում, որինակ, հին — on վերջավորությունը չի վերածվում ռնգային պարզ ձայնավորի (վորովհետև, թերևս, լեզվում այդ վորակի հնչյուն չի ստեղծվել, չկար), և ունենք այնտեղ ուղղական հորովներում constitutio, natio և այլն, բայց թեք հորովներում պահվում է constitution —, nation բունը (որինակ, սեռական constitutionis, տրակ. constitutioni, հայցական constitutionem և այլն):

Այժմյան գերմաներենի բառավերջի հին «r» սոնանտի վերածվելը «ուվուլար» r բաղաձայնի (նման մեր «ղ»-ին) թերևս պայմանավորված է մասամբ հենց յուր դիրքով: Յեվ, կարող է պատահել, վոր շատ մոտ ապագայում այդ «über, aber, Mutter, Wasser բառերի այդ վերջի «ուվուլար» r բաղաձայնը այդ ար-

տակուլացիոն տեղափոխության հետևանքով անհետանա, և գերմանացիք արտասանեն übe, abe, Mutte, Wasse և այլն:

3

Բառամիջում յերկու հնչյունների միջև առաջացած կամ դրանց փոխադրեցությունից հետևանքով ստեղծված նոր հնչյունների հայտնագործվելը բաղամատեսակ է ըստ յուրաքանչյուր լեզվի և յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանի: Անտես առնելով այն յերկու ձայնավորների կոնտամիքսիայի հետևանքով առաջացածները, վորոնք լինում են թե բառի մեջ և թե հատկապես բառաշարքի մեջ, — համեմատելը սա լե. ուտելու յե, Աննայի, Մարոկկոյի... արքավություն («արքաութիւն») «հաւոց» (= հայոց, ըստ մեր վորոշ ձեռագրերի) և այլն, — մենք մատնանշենք այստեղ նման արտիկուլացիոն յերկու լեզվի բաղաձայնների միջև:

Նախ, կմատնանշենք ասպիրատների գոյացումը յուր յերկու բաղադրիչ հարկան բաղաձայններից, յերբ p+h, t+h, k+h դառնում են p' (= մեր փ), t' (= թ), k' (= ք), կամ մեր բարբառներում նաև նման ձայնեղ ասպիրատներ (b' d' g' j' j'): Որինակ, մենք ունենք «սեփական» բառը յուր «փ» միասնական ասպիրատ բաղաձայնով, բայց գիտենք նաև վոր դա առաջ գրվել է և արտասանվել է «սեպական» < «սեպըհական» ձևից, վորը յուր հերթին ածանցվել է «սեպուհ» բառից (— ալան ածանցով): Ինչ է ստացվել այդ բառահնչումի պատմական ընթացքում: Առաջացել է արտիկուլացիոն միասնականություն p+h, յերկու անշատ հնչյուններից, իբրև p' (= մեր փ), վորն արդեն յուր մեջ պարունակվում է թե «p»-յի և թե «h»-յի արտիկուլացիոն մոմենտները, սակայն վոչ հաջորդականորեն և անշատ, այլ միասնաբար, իբրև մի անանշատ բաղաձայն: Նման դեպք լեզուների մեջ շատ կարող է պատահել, և դրանց բացատրությունը բղխում է միմիայն ֆիզիոլոգիական անմիջական զրգապատճառից: Այդպես նաև շուտ արտասանության ժամանակ, մենք լսում ենք «այս ապրանքը շատ փող էանի» (= կանի), «նա վաճառքով ունի» (= նա վառ համբավ ունի), իբրև արտասանական ամբողջությունից բղխած:

Մեր հին «գատել», «գարկել» և նման կազմությունները, վորոնք առաջացել են «գհատել», «գհարկել» ձևերից (համեմատելը գրաբարի «հատանեմ», «հարկանեմ») նմանապես պի-

տի բացատրել արտիկուլացիոն անմիջական մոմենտներով: Մենք գիտենք, վոր «զ» բաղաձայնը սպիրանտ է (придубной), հընչ-վում է տեսականորեն և «սիչելով» (վոչ պայթմամբ), և հետևապես յուր մեջ արդեն մասամբ պարունակում է «հ» շնչյունի մոմենտը. հետևապես այդ *զհատել, *զհարկել վերականգնելիք սկզբնական ձևերը բնականորեն (ֆիզիոլոգիական—արտիկուլացիոն տեսակետից) պիտի տեղի տային զատել, զարկել հնչումներին, քանի վոր «զ»-ն արդեն յուր մեջ ունի և կլանում է «հ» շնչումը:

Հետաքրքիր է այստեղ նշել նաև մի յերկու մասնավոր հընչափոփոխություններ, վորոնք առաջ են գալիս յերկու բաղաձայնների մեջ, իբրև զբանց արտիկուլացիոն փոխանցման անմիջական արդյունքը: Որինակ, գիտվում է, վոր մի շարք լեզուներում հին sr կամ nr հնչակոմպլեքսները միջև ծագում է t (կամ d)* զբանց փոխանցման միջին և կապող բաղաձայնը, ինչպես որինակ, մեր բարբառների «սրա > ստրա», «նրա > նզրա», «մանր» > մանդր» (ծանր > ծանդր)... կամ ուսաց *осрый > острый, остров > остров, ժողովրդական срам > страм, нравиться > нравиться և այլն: Նման յերկբաղաձայնների արտասանական փոխանցման արդյունք մենք համարում ենք և mr > mbr զարգացումը՝ ինչպես, որինակ, թմբել > թմբրել, գրաբարի զմրիմ > զմբրիմ, ժողովրդական ումր (արաբերեն բառ է կյանք) > ումբր,... կամ ֆրանսերեն nombre «թիվ» լատիներեն numerus բառից, chambre (շամբր) «սենյակ» բառը, վոր առաջացել է լատիներեն camera բառից* է այլն:

Նման զարգացման արդյունք է և «t» բաղաձայնը աստված (գրաբար «աստուած») բառի մեջ հին փոյուզիական savajios (> *Asvaj-io—) հատուկ աստծու անունից, ուր sv արտասանությունից առաջացել է stv նոր (=հայկական) հնչակոմպլեքսը:

Ընդհանրապես, այն պիտի ասել, վոր հնչյունավորական նման յերևույթներ կարող են լինել շատ բազմազան. միայն կոնկրետ լեզվում և յուր պատմական հաջորդական ընթացքում զբանք պիտի դիտվեն և յերևան հանվեն: Մենք բավականա-նա՞նք միայն բերած որինակներով:

* Այդ ֆրանսերեն բառից մենք կիրիկյան շրջանում ունենք «շամբր» (=դիվան) փոխառությունը. համեմատիր անգլ. «չեմբեր» (Чемберлен = դիվանապետ):

Մենք արդեն յուր տեղում խոսել ենք «կրկնակի բաղաձայնի» (consonne géminée) արտիկուլացիոն եյության մասին, վոր դրա մեջ մենք ունենք վոչ թե յերկու բաղաձայն, այլ մի ուժեղ, տեվողությունը և արտասանությունը ուժեղին բաղաձայն, նայած թե բաղաձայնը սոնոր է, ֆրիկատիվ է թե պայթական: Բաղաձայնի այդ ուժեղությունը կամ տեղությունը ազդում է յուր նախորդ ձայնավորի վրա և վերջինս դարձնում կարճ: Որինակ, մի «մասսա» բառի մեջ նախորդ (առաջին) «ա» ձայնավորը շատ կարճ է շնորհիվ ուժեղ ու տեսական հաջորդ «ա» բաղաձայնի, բայց դիցուք թե «մասսա» հնչման մեջ առաջին, «ա»-ն յերկար է: Այդպես նաև коммуна, оттого և նման բառերի մեջ мм (=յերկար м) և тт (=ուժեղ т) բաղաձայնից առաջ ընկած ձայնավորը կարճ է, իսկ յեթե հնչվեր և գրվեր коммуна, а того և այլն, այդտեղ о և а ձայնավորները ավելի յերկար են: Այդ ինտենսիվ բաղաձայնը մեծ մասամբ լի-նում է բառի մեջ. բառասկզբում կամ վերջում կարող է լինել իբրև արտասանական ամբողջություն նախորդ կամ հաջորդ բառերի հետ. համեմատիր, որինակ, ուսաց с собою (=յուր հետ), к кому (=դեպի վորը, ում), вот тебе (=ահա քեզ) և այլն, թեպետ կան և ссора, вверенный և նմանները բառասկզբում:

Հայոց լեզուն, հատկապես յուր բարբառները, ստեղծում են այդ consonne géminée-ն, հավանորեն նաև իմաստի ուժեղու-թյուն պատճառելու, թեպետ ամեն դեպքում այդ չի յերևում, ինչպես, որինակ, արարատյան բարբառի — ամմեքը, վազգել, շեպպել..., բայց և «ուլթը» «իննը», «տասը»: Ոտարազգի բառերի ուժեղ այդ բաղաձայնը հայերենում պետք է, ըստ իս, պահել (և գրել կոմմունա, ապպարատ, ասսոցիացիա և այլն, ինչպես մի ժամանակ գրվել է Յովհաննես, Ովսանյա...), մասնա-վանդ վոր մեր լեզվի զարգացման դինամիկան զբան չի խան-գարում, ինչպես վոր նաև այդպիսի գրությունը մենք ավելի մոտ կլինենք սովորական յերոպական գրության: Բացի այդ, մեր լեզուն յուր ձևաբանությունը այդ չի մերժում. համեմատիր—անդորություն, ուղղել, տարտական, բարեխղիվել («բանավորների գրությունը բարեխղիվել է»), բրգալ, Աննա և այլն:

Այդ ուժեղացած բաղաձայնը առաջ կարող է գալ կան մի սոսկական բաղաձայնի այդպիսի ուժեղացումով, նման մեր բարբառների ամմեքը, վազգել... և նման բառերի, ազգելով զբանով և իմաստի վրա, կամ թե կարող է առաջ գալ ձևաբանորեն, յերբ

պարզ բառի վերջին բաղաձայնը զուգակցվում է դրան ավելացող ածանցի նույն բաղաձայնով, ինչպես մեր բարբառով-վեր, ապահով-վել և այլն. (համեմատիր նաև ռուսերենում *платить* և *поддавать* տարբեր բառերը) և կամ կարող է առաջ գալ աստիճիլացիայի հետևանքով (մասները, վոնները...) : Հնդեվրոպական լեզուներում հետաքրքիր է, որի բաղաձայնը շարժումը : Սանսկրիտում այդ այդպես էլ մնում է անփոփոխ, և, որինակ, մի հնգվոր. *sed-* (= նստել) արմատից և *to-* անցյալ դերբայի ածանցից ստացվում է *satta-* (*dt > tt* աստիճիլացիայով և *e, o* ձայնավորների փոխանցմամբ *a-յի*, վորը ընդհանուր իրանական յերևույթ է) : Բայց այլ հնգվորապական լեզուներում այդ դեպքում առաջ է գալիս դիստիճիլացիա, այն է *tt > st*. համեմատիր ռուսաց *сестъ* «նստել» **сед-ть* ձևերից, ինչպես և *власть* < **влад-ть*, *клясть* < **кляд-ть* և այլն. իսկ վորոշ լեզուներում այդ դիստիճիլացիոն *st* դառնում է նոր աստիճիլացիայով *ss*, ինչպես գերմ. *sass* (նստեցի), լատին. *sessio* (նիստ) ևլն :

Ուժեղացած բաղաձայնի դիստիճիլացիան ենք մենք տեսնում և վրաց *kk* (մի սոսկական *k-ից*) բաղաձայնի *ck* փոխվելու մեջ (*brkiali > brckiali* «փայլուն»), ինչպես և վրաց *xx > cx* (խի > ցի), *ss > sc* ինչպես՝ *scavla < *ssavla < *savla = սո վ ո ր-ել* (հմտ. բարբառների սավր-ել) և այլն :

Մեր «ամսկվել», «չմշկել» (= ցամաքել) և նման դավառական բառերում մենք ցանկանում ենք տեսնել ուժեղացած բաղաձայնի (*կ > կկ > սկ || շկ*) դիստիճիլացիան սովորական տակվել (տամուկ «թաց» հին բառից) կամ չմքել < ցմքել (ցամաք) ձևերից, ուր ուժեղացած *կկ > ծկ > սկ, իսկ քք > չք > շք > շկ* :

Վրաց լեզուն յուր պատմական զարգացման մեղ հայտնի շրջանում չի հանդուրժել այդ «կրկնակի» բաղաձայնը, այլ՝ կամ վեր է ածել պարզ բաղաձայնի, կամ էլ դիստիճիլացիայի միջոցով վեր է ածել յերկու բաղաձայնի : Համեմատիր հին աթ-սամ-մե-տի (= տաա + յերեք + հավելյալ), վորը նշանակում է «տասներեք», սակայն հնում հնչվում էր «աթսամետի», իսկ այժմ՝ «ցամետի» (ուր «ց» բաղաձայնը «թս» բաղաձայնների արտիկուլացիոն միասնությունն է) : Իսկ *consonne géminée-ի* յերկուացման (*раздвоение*) մասին, իբրև դիստիճիլացիոն յերևույթի, մենք վերևում արդեն ասացինք. համեմատիր նաև վրաց *ričxv-i* (րիցխվ-ի) «թիվ» արմատը հնագույն **rixv-* < **rixv-* ձևից (< *wrx* բառ Մառի), կամ *vecxli* (= արծաթ) < **vexxli* < **vexli* ձևից ևայլն :

Մենք յուր տեղում նմանապես ցույց ենք տվել, թե վորքան մեծ նշանակություն ունի ուժեղացած բաղաձայնը սեմական լեզուներում, ինչպես, որինակ, արաբերենում (*kasara* «կտրեց», *kassara* «ջարդ ու փշուր արեց»), ուր հնչյունի ուժեղացումն առաջ է բերում և իմաստի ուժեղացում :

5.

Շեշտը, իբրև բառի վորոշ վանկի ձայնավորի ավելի ուժեղ հնչում՝ մյուս վանկերի համեմատ, կատարում է նմանապես հնչափոխական ուժեղ դեր, ինչպես մենք յուր տեղում ցույց ենք տվել : Այդ արտաշնչական («քսպիրատոր») շեշտի ազդեցությունը մենք տեսնում են, որինակ, ռուսերենում, հայերենում, լատիներենում, ֆրանսերենում և այլն : Համեմատիր, որինակ, ռուսաց *пот* հնչակումակնքս *пот* (= քրտինք) և *топот* (= ձիու վորքի դրոփյուն) բառերի մեջ կամ *час* հնչումը *час* (= ժամ), *сейчас* (= այժմ) ու մյուս կողմից *часы* (= ժամացույց), *точас* (= նույնժամայն) և նման ձևերի մեջ : Ընդունվում է ընդհանրապես, վորքանք հեռանում են վանկերի ձայնավորները շեշտված վանկից, այնքան թուլանում և շատ են ձևափոխվում : Այս յերևույթը բացի ֆիզիոլոգիական լինելուց, յերբ արտասանական նյութը ավելի շատ է բաշխվում շեշտավոր վանկի վրա, ունի դրա հետ միասին և հոգեկան մոտիվը, այն է՝ ավելի ուշադրություն դարձնել շեշտավոր վանկի վրա, իսկ վորովհետև այդ պատճառով մյուս վանկերի լավ արտասանությունը վերացում է մեր ուշադրությունից, և բացի այդ, մեր արտասանական բերանային որգանները ինքնուրեն և չեն յենթարկվում մեր կամքին, հետևանքը լինում է այն, վոր շեշտավոր վանկն է լավ արտասանվում, գերիշխում, յենթարկում իրեն մյուս վանկերը և առաջ բերում դրանց մեջ ձայնավորների քանակական և վորակական փոփոխություններ : Այս մասին տես մեր «Հնչյունների ֆիզիոլոգիա» հատվածը շեշտի մասին : Այստեղ պիտի նկատել սակայն, վոր եքսպիրատոր շեշտի այդ դերը, լինելով ֆիզիոլոգիական և հոգեկան անմիջական գրգռապատճառ, ամեն մի կոնկրետ լեզվում և դրա կոնկրետ պատմական շրջանում, յուր ձևավորումը ստանում է այդ լեզվի պատմական կոնկրետ վիճակից : Որինակ, մենք գիտենք, վոր դիցուք մեր զարաբաղցոց բարբառը վերջնական է շեշտում, այսինքն վերջին վանկից մի վանկ առաջ (ընծավոտ, ըվետանրան...), և գիտենք,

առաջ գրվում էր Θ (= φита), ինչպես Θεοδωρ, ана Thema. իսկ այժմյան театр, тема և նմանները փոխ են առել յեվրոպական լեզուների միջոցով (հայերը այդ հունական Թ բաղաձայնը վերաբաժանել են «թ»-յով):

7.

Բառեր կան լեզուներում, վորոնք իրենց չափազանց («արտակարգ») գործածության պատճառով և մանավանդ իբրև կոչական բառեր, յենթարկվում են նաև արտասովոր կրճատման (վոչ ըստ նորմալ հնչական որինաչափությունների), մանավանդ վոր բավական և միայն բառի սկիզբը կամ կարևոր հնչական մոմենտները արտասանել, վոր գեմացինը հասկանա: Որինակ, այդպես և ֆրանսերեն msyō (= պարոն) արտասանությունը monsieur ձևից, կամ ուսաց здрасте արտասանությունը здравствуйте ձևից, կամ գերմանական ժողովրդական moin (= բարի առավոտ) guten Morgen ձևից, կամ մեր «ցը» իբրև հասկանալի կրճատում «ցտեսություն» ձևից և այլն և այլն: Նման սոցիալ-հոգեկան զրգապատճառ ունեն և հայոց բարբառների «յեսիմ», «չըմդե», «չըստե», կրճատումները, վորոնք առաջացել են «յես ինչ իմանամ, «չեմ գիտեր», «չես գիտեր» ձևերից: Մինչև իսկ մի գերմաներեն (հին վերին գերմ.) hiutu «այսոր» բառը չեն համարում որդանական հնչափություն hiu (= այս) և tagu (որ) բառերից. համեմատի մեր ժողովրդական «ստի», (= «եստեղ» ձևից), «բտե» (= «եղտեղ»), «բնդե» (= «ենտեղ»), կամ «ստարի», «սոր», «զգար», կրճատումները «ես տարի», «ես որ», «ես(կ)գար» (= եսչափ) բառերից: Այստեղ ևս կրճատումները արտասովոր կարելի չե համարել, քանի վոր այլ դեպքերում պահվում և «էս», որինակ՝ էս գիշեր, էս տունը...:

Այս արտասովոր կրճատման են յենթարկվում և հատուկ աշունները, ունենալով նման (շուտ հասկանալու) զրգապատճառ, մանավանդ վոր որչեկտը, իբրև կոչական բառ, անմիջապես գրտնըվում և գիմոգի առաջին և ձեռքի շարժումով ել ուղադրության և կանչվում: Համեմատի բուսաց Саша (= Александр), Коля (= Николай), Оля (= Ольга), Надя (= Надежда)... կամ մեր հայոց բարբառների, մանավանդ զարաբաղյաների Ա՝ Հապ (= Այ Հայ-բապետ), Ա՝ Սաք (= Այ Սարգիս), Ա՝ Թյուն, (= Այ Հարություն) և նման սոսկալի կրճատումները, ուր սկզբի «Ա՝» բացականչական հավելացումը այլ բարբառներում փոխարինվում է ո վերջավորությամբ (Կարո, Գրքո, Համո...), նման քրդերենի նման վերջավոր-

ության արական սեռի հատուկ անուններում (Ռդգո, Ալո, Ավդո, Հասո...)*: Ինչպես տեսնում ենք նման արտակարգ կրճատումների մեջ ևս լեզուն ձգտում և ստեղծել վորոշ որինաչափություններ:

8

Հնչափոխական կարևոր յերևույթ է և այսպես կոչված «գրափոխությունը», կամ հունարեն բառով ասած՝ մետաթեզիսը Սրա եյությունը կայանում է նրանում, վոր բառի մեջ վորոշ հնչյուններ (բաղաձայններ) կամ վանկեր կարող են իրենց դիրքը փոխել և ընկնել յետ կամ առաջ: Ամենատարածվածն է այն դեպքը, յերբ բառի հաջորդ կամ վերջին մասի բաղաձայնը (կամ վանկը), իբրև հնչական մտապատկեր ավելի շուտ է դարձնում (առաջանում) արտասանողի բառահնչման մտադրության մեջ քան իրեն հատկացվելիք մոմենտում, նախ քան իրեն տեղին տրվելու: Որինակ, մի հին «կամուրջ» կամ «կապերտ» բառերի «բ» ֆոնեման, իբրև արտասանական մտապատկեր և մտադրություն ավելի շուտ գոյանալով (առաջ ընթանալով), տալիս և ժողովրդական «կարմուջ» (վորից՝ կարմունջ) և «կարպետ»: Այդպես և զգալ՝ զգալ, ձգել՝ զծել (գրվում է «զցել»), լվացք՝ վլացք...

Համեմատի նաև հունարեն πειρώς «գառն» առաջացած πειρώς ձևից, ուսաց ладонь հին длань-ից, կամ մեր ժողովրդական գրափոխությունները—բալանի չբանալի ձևից (արմատն է հին բանալ «բացել»), ալանի չանալի (= անաղի) ձևից, զոնքաչ չզոնքանչ, անկաջ չականջ ձևից և այլն*: Վորոշ մետաթեզիսներ հայերենում պատմական որինաչափությունների անհրաժեշտություն են ստացել, ինչպես հնագույն «բաղաձայն + r (կամ l)» դառնում է «r (կամ l) + բաղաձայն», ինչպես «արտասուք» արմատը, վորն առաջացել է *trasu- նախահայկական ձևից tr > rt

*) Գրաբարում այդ դեպքում, այն է՝ կոչական բառի սկզբում ավելացվում էր ով բացականչական մասնիկը (ով մարդ, ով ծովակ...), վորը վրացերենում հին ժամանակ զրվել և բառի վերջում—կացի ով, բիճի ով..., վորոնք դարձել են կացո, բիճո և այլն (ըստ Մառի): Դարաբաղցոց մեջ Ա՝ Սաք, Ա՝ Թյուն, Ա՝ Հապ և այլն դառնում են և սովորական փաղաքշական բառեր (Ասաքը յեկավ), առաջացած Սարգիս, Հարություն, Հայրապետ և նման բառերից:

**) Յեղբոր փոքր տղան յերեք տարեկան հասակում, ա ն ը ն գ հ ա տ արտասանում էր мрокый փոխանակ мокрый (= թաց), капажи փոխանակ покажи (= ցույց տուր), говору («гараву») փոխանակ говорю և այլն:

դրափոխությամբ (համեմատիր հունարեն *δακρυ*, լատին. *lacruma* <**dacruma* ձևից և այլն), մերձ (= մոտ) հին *մեձր ձևից (համեմատիր հուն. *μεζυρι*), յեղբայր (|| աղբայր) հին **lbayr* ձևից (a || e նախադիր կամ պրոթետիկ ձայնավորներով), վորը յուր հերթին առաջացել է **rbayr* <**brayr* (= *bhrāter*) հնագույն ձևից: Մինչև իսկ փոխառություններն անգամ յենթարկվել են այս որինաչափության, ինչպես է գրաբարի հաղբ-ք (= ծուղակ, թակարդ) = ասորական *xawlā*, արաբերեն *ḥabl* նույն բառերին: Ժողովրդի մեջ գեռ մինչև հիմա էլ շարունակվում է այդ մետաթեզիսը, ինչպես արարատյան բարբառում սարվել <*սավրել (<սովրել <սովորել) ձևից, կամ այլ բարբառներում՝ մրկատ <մկրատ, առկա <առկա և այլն, և այլն: Արդյոք պատմական նպաստավոր հող չի՞ յեղել այդ արտասանական հնչափոխութեան համար, յերբ նույնը տեսնում ենք նաև նախահայկական, այն է՝ խաղական, նման փոփոխության մեջ, ինչպես է խաղական (ուրարտական) *Harsitani* = ասորեստանցոց *Ašurdan* թագավորի հատուկ անվան:

Յերբեմն հետագա հնչյունի մտապատկերը առաջ ընկնելով՝ արտասանվում է նաև իրեն սովորական տեղում, ինչպես լատիներեն *thesaurum* (= գանձ) բառից ունենք ֆրանսերեն *trésor* նույն բառը: Այս յերևույթը կոչվում է «անտիցիպացիա»:

Բայց կա սրան հակադիր այն դեպքը, յերբ հնչյունի (բաղաձայնի) արտասանական մտադրությունը շարունակվում է, յերբ իրեն հատկացված տեղում արդեն արտասանվել է: Այդպես գերմաներեն *genug* (= բավական) բառը ժողովրդի մեջ արտասանվում է նաև *genung*, այսինքն նախորդ «ո» բաղաձայնի արտասանական մտադրությունը դեռ շարունակվում է հարատևել և կրկնվել *g* բաղաձայնից առաջ: Թերևս այս յերևույթին պիտի վերագրել և մեր ժողովրդական (և գրական) «մենք» բառի «ն» բաղաձայնի առաջ գալը, իբրև նախորդ ոնգային «մ» հնչյունի շարունակությունը, վորովհետև հին ժամանակ կար միայն «մեք» ձևը (մեք > *մեմք > մենք?): Համեմատիր նաև—կամաց > կամանց, կանաչ > կանանչ, կամուրջ > կարմուրջ, կարմուռ, ճանաչել > ճանանչել, ամաչել > ամանչել և այլն: Կարելի չէ ընդունել նաև, վոր ոնգային *g* կամ *u* բաղաձայնը իր արտիկուլացիոն անմիջականության ընթացքում ոնգայնացնում է նաև իր հետ որդանապես շաղկապված հաջորդ ձայնավորը. և, որինակ, մեք նախ դառնում է *mēk* (ուր *e* ոնգային ձայնավոր է) և ապա վերածվում *menk* (մենք) ձևին, մանավանդ վոր հայերը ոնգային ձայնավոր չեն

ունեցել [այժմ ինձ հայտնի չե ոնգային «ը» ձայնավորը միայն րնր (= ահա) բառի մեջ]:

9.

Բառերը կարող են փոխել իրենց հնչյունական արտաքինը և այլ բառերի աղբեցության կամ նմանողության հետևանքով («անալոգիայով»), վորի մի հատուկ տեսակն է կազմում այսպես կոչված «ժողովրդական ստուգաբանություն»-ը (*народная этимология*, գերմ. *Volksetymologie*), վորն ավելի ձիշտ կլիներ կոչել ըստ Բոդենի դը Կուրտենեյի՝ «ժողովրդական իմաստավորում» (*народное осмысление*): Այս այն դեպքն է, յերբ հին բառեր, կամ ոտար տեխնիկական տերմիններ և տեղական հին անուններ (*toponymica*), չհասկացվելով իրենց կազմությամբ՝ յենթարկվում են այնպիսի փոփոխության, վոր այժմյան լեզվին մոտ իմաստ ստացվի, դուգակցվելով այս կամ այն բառի հետ: Որինակ, ուսը չեր հասկանում *сведетель* (= վկա) հին բառի կազմը, վորի հիմքում հին սլավոնական *ведать* (= գիտնալ) բայարմատն է. և վորովհետև այդ բառի պաշտոնը հեշտությամբ զուգակցվում է «տեսնել» (գիտել) գործողության հետ, ուստի ժողովուրդը իմաստավորում է հենց այդպես, դարձնելով *сведетель* բառը *свидетель*, ոգտագործելով առաջին հերթին նման կենդանի բայաձևը, (*вед*—«իմանալ» և *вид*—«տեսնել») բայարմատները: Այդպես, որինակ, և արարը *Aleksander* հատուկ անունը արաբական լեզվի ձևերին յենթարկելով՝ սկսեց գիտակցել նրա սկզբնական *Al*—մասը իբրև արաբական աղգային *al*—մասնիկը (հոգը), իբրև կոնկրետ առարկայի ցուցանիշ, նման *al*—*koran*, «դորան», *as*—*surat* «նկար» (< *al*—*surat*) և այլն կազմություններին. և զատելով ըստ իրեն լեզվական ըմբռնման այդ *al*—մասնիկը, (վորը տեղի ունի արաբական լեզվին հատուկ ձևաբանական պայմաններում), արարը *Aleksander*-ը դարձրեց *Eskander*. այդպես և *laškar* պարսկերեն բառը (= զորք) դարձավ *askar*: Հայերենից նաև կարելի չէ բերել բազմաթիվ նման որինակներ: Հաճախ հին առևտրականները (որինակ Աշտարակում) գերադասում էին «բարձր լեզվով», այն է՝ ուսական մոճերով և բառերով համեմել իրենց կիսազրական հայերենը, գործածելով «հաշիվկա ընկնել» (= *ошибка* ընկնել), այսինքն սխալվել, կապակցելով (և ձևափոխելով) ուսական *ошибка* բառը հայոց հաշիվ բառի հետ, մանավանդ, վոր նրանց գործը անընդհատ հենց հաշիվներ տեսնելու մեջ էր, ուր

հեշտությամբ կարելի չէր «աշխուհա ընկնել»։ Խուսափելով «ցած» հայերենից՝ այդ վաճառականները գերադասում էին ասել և «բես-վեստ», այսինքն անխիղճ, ուր ուսական այդ бес-совестный (ան—խիղճ) բառը հայ կուլակը մասամբ հայացնում էր կապակցելով սկզբի «բե» — մասնիկը այն ժխտական «բե» մասնիկի հետ, վոր մտել է գյուղական բարբառները պարսկերենից (բեմուրադ, բե-ջինս, բեջուռա, բենամուռ, բեֆասուն...)։ այդպես և «բե—սվեստ»։ Յերևանի հասարակությունը հաճախ գործ ուներ վերջերս «հաշ-մանդամ» տերմինի հետ, կապված մանավանդ հաշմանդամների խանութի հետ։ Յեվ վորովհետև «հաշմ» բառամասը զրաբարից է և ժողովրդին անհասկանալի (այդ հաշմ—արմատը նշանակում է «կտրել, խեղել»), իսկ այդ հաշմանդամ խանութավարները պա-կաս «հաշիվներ» չէին տեսնում, քան վերոհիշյալ վաճառական-ները, ուստի բնական ժողովրդական ասոցիացիա պիտի կազմ-վեր «հաշվանդամ» հասկանալի բառաձայնի հետ, վորը և գործա-ծական է և ոչ կրթված քաղաքացիների մեջ։ Այդպես և ХОЗЯЙ-КА դառնում է «խաղեյկին» (եջմիածնում) նման տեգերակին, քաղորակին, քեռակին բառերի հասկանալի կազմության։ Ռու-սերենից վերցրած յեվրոպական вазелин-ը հեշտությամբ դառ-նում է «մաղելին» (կապակցվելով мазь—մազ, մազել բառերի հետ, վորոնք կենդանի գործածական են)։ Համեմատիւր նմանա-պես — Արաբած > Արագյազ > Արագյոզ թյուրքական լեզվի ըս-տուգաբանությամբ, հին Պուրատ (ասուերական անունն է Յե-փրատ գետի) անունը դարձել է Մուրատ-Չայ, Աղցք > Հախս և այլն, և այլն։ Շատ էին սիրում «ստուգաբանել» մեր հին հա-յոց պատմադիրները, բացատրելով Մասիսը — Ամասիայից, Ար-մավիրը — Հարմայից, Արարատը — Արայից, Հարբը — հարբ (= հայ-րեր) զրաբարյան բառից, Գեղաքունին դարձնելով Գեղարքունի, կապակցելով յերևի գեղ (= գեղեցիկ³) և արքունի բառերի հետ, և այսպես անհամար և անվերջ*։

Հայտնի չեն ուսաց բարբառներում ցարիզմի որով հետե-յալ ստուգաբանությունները — ПРИЖИМ «ուեծիմ» բառից (իբրև

* Շատերը, մանավանդ հին հայկաբաններից, սինչև հիմա ել կարծում են, վոր Volksetymologie յերևույթը գոյություն ունի միայն հին չհասկաց-վող տեղանունների կամ հատուկ անունների նկատմամբ։ Այդ սխալ է իհարկե։ Ժողովուրդը հիմա հասարակ բառերի մեջ այդ ժողովրդական իմաստավորումը յերբեմն չափազանցության և հասցնում, ինչպես «գեղ տուր» իմաստավորումը «գոխաուր» (= ДОКТОР) բառից և այլն։

հնչում, прижимать ուսերեն արմատից) կամ секутор «եք-գեկուտոր» (секать, сечь արմատից)։

10.

Շատ հայտնի չեն հնչյունափոխության մեջ այսպես կոչված ասսիմիլացիա («առնմանություն») կամ դիսսիմիլացիա («տար-նմանություն») յերևույթները, վորոնք լինում են յետընթաց («ուեգրեսսիվ»), յերբ հետագա հնչյունը ազդում է նախորդի վրա և իրեն նմանեցնում կամ հեռացնում. և լինում են առաջընթաց («պրոգրեսսիվ»), յերբ բառի սկզբնական (նախորդ) հնչյունն է այդ կերպ ազդում հետևյալ հնչյունի վրա։ Ասսիմիլացիան կա-րող է լինել նաև լրիվ կամ մասնակի։

Այս յերկու հնչյունափոխական յերևույթներն ել կարող են սահմանափակվել միևնույն բառի մեջ, նրա սահմանում, և կարող են ի հայտ գալ յերկու հարևան բառերի ներգործությամբ։

Բերենք որինակներ, նախ՝ ասսիմիլացիայից։

Մեր լեզվի նախազրաբարյան շրջանում յեղել և *ծանաչեմ (= ճանաչում եմ) չափված ձևը*, վորից ունենք անցյալ կատար-յալ «ծան-հայ», պատճառական ծանուցանեմ, ինչպես և ծանօթ բառերը (ծան-արմատը նույնն է ուսաց ЗНАТЬ արմատի հետ, վորոնք հնդեվրոպական gen-արմատից են)։ — աչ վերջածանցը, իբրև գործողություն սկսող բայերի (verba incohativa) ածանց (նման մեղաձևեմ, երկնչիմ, փախչիմ...) ավելանալով ծան-արմա-տի վրա յուր «չ» հնչյունով ազդում է սկզբնական «ծ» հնչյունի վրա և դարձնում նրան «ճ», այսինքն՝ շչային, վորը մոտ է «չ» շչայինին, քան սկզբնական «ծ» սուլիչ (սուլական) բաղաձայնը։ Թեպետ զրաբարում դեռ զգացվում էր այդ յերևույթի արդիա-կանությունը, յերբ անցյալ կատարյալը շարունակում էր «ծան-» արմատը պահել (ծանհայ, ծանիր, ծանուցեալ..., ծանօթ), բայց ժողովրդական լեզվում այդ ել մեռնում է և «ճանանչել»ը դառ-նում է հիմնական և սկզբնական, վորից ճանանչեցի, ճանանչել եմ, իմ ճանանչը, (= ծանօթը) և այլն։ *Ծանաչեմ > ճանաչեմ աս-սիմիլացիան (*ծանաչեմ) յետընթաց է։ Ընդհանրապես պետք է ասել, վոր թեքական տիպի լեզուներում գերիշխում է այդ յե-

* Յերբ վորեք բառ, ձև կամ հնչյուն վերականգնվում է իբրև առաջ յե-ղած, բայց պատմականորեն զրավոր կերպով չափված, ապա զրանցից առաջ զրվում է * (ասող) նշանը։

աղբթաց աստիճանացիան, այսինքն՝ յերբ յետին հնչյունն է աղ-
գում և իրեն նմանեցնում իր անմիջական կամ հեռավոր հնչյունին:

Այլ որինակներ:

Հին *գքողեմ, *գլիոփեմ, *գլթափիմ դարձել են սքողեմ, սփո-
փեմ, (համեմ. ամ-փոփեմ), սթափիմ: Կամ թե *գականջեմ >
շականջեմ, *անձան-բ > անձամբ, ան-բիծ > ամ-բիծ և այլն:
Այդպես և ռուսաց сделать, второй, встреча և նման գրու-
թյունները արտասանվում են ռեգրեսսիվ աստիճանացիայի շնոր-
հիվ зделать, фтарой, фстреча և այլն: Գրաբարյան սկիզբն
ածանցավոր ձևը ստացվել է *սկիս—(սկիս—անիմ) շեշտոնակ
արմատից, բայց «ս» հնչյունը փոխվել է «գ» հետևյալ «բ» ձայնեղի
ազդեցությամբ (թերևս՝ skis-mən > skis-bən > skiz-bən): Համե-
մատել լրիվ աստիճանացի հետևյալ դեպքերը—արաբերեն al—
մասնիկը as-surat, ad-din, ar-rahmat և նման բարդվածքում, կամ
լատիներեն as-similatio, ag-gregatus, af-fectum և այլն սկզբնա-
կան ad—նախածանցով:

Առաջին թաց աստիճանացիան շատ ուժեղ է թյուրքական,
ֆիննական և մոնղոլական լեզուներում, ուր այդ յերևույթը հատ-
կապես ձայնավորների նկատմամբ կոչվում է «ձայնավորների
հարմոնիզացիա» (ներդաշնակավորում): Որինակ՝ յեթե արմատի
(առաջին բառն է) վանկարար ձայնավորը յետնալեզվային և
միջնալեզվային է, ապա կցվող մասնիկների ձայնավորն ևս այդ-
պիսին պիտի լինի, այսինքն a, ā, o, u, aḡ, ə, ы և նմանները,
իսկ յեթե արմատի ձայնավորը առաջնալեզվային ձայնավոր է
(aə, e, ə, i, ö, ü...), ապա և կցույթներինը նույնպես: Որինակ,
taš (քար)—tašlar («քարեր»), բայց ev (տուն)—evler(տներ).
կարելի չէ և ավելի բարդացնել (ev-ler-imiz «մեր տները», ev-ler-
imiz-dā «մեր տներում») նույն աստիճանացիայով և այլն:

Մեր բարբառների սովորել, խորովել, կտրել, մոլորվել և այլն
բառերի օ ձայնավորների ուժեղ կորացմամբ հնչելը պայմանա-
վորված է, ըստ իս, այդ յերկու օ-երի փոխադարձ աստիճանացիա-
յով. դրա հետևանքով «ո»-ն չի դառնում «ու» (ինչպես խոտ >
խուտ և այլն): Առաջին թաց աստիճանացիաներ են մեր բարբառ-
ների «շոշ»ը шоссе բառից, «ջաղաչ»ը՝ հին «ջրաղաց»-ից, հորոխ-
պեր՝ հին «հորաղբայր» ձևից և այլն:

Յեթե աստիճանացիան մասնակի չէ, ապա այդտեղ նմանվելը
կատարվում է հնչյունի մի հատկության նկատմամբ, այն է՝ կամ
ըստ տեղի (ան-բիծ > ամ-բիծ, ն > մ շրթնայնանում, բայց պա-

հում է ռեգայնությունը)*, կամ ըստ արտասանության յեղանակի
(աչք > աշկ, кто > хто...) և կամ ըստ ձայնալարերի աշխատան-
քի (խուլ կամ ձայնեղ), ինչպես *դքողել > սքողել, второй > фто-
рой և այլն:

Աստիճանացիայի և դիսսիմիլացիայի դրսևորումը միշտ լի-
նում է կոնկրետ պայմաններում, այն ել պատմական վորոշ լեզ-
վաբանականությունների հետ կապված: Յեթե այսինչ տեղում և վո-
րոշ ժամանակ Սմբատ, ամբար, բամբակ... (մի հնչակոմպլեքսով)
միանգամայն նպատակահարմար է այդ լեզվի աստիճանային ձև-
ափոխություններին, ապա հարևան բարբառում կամ հենց այդ առաջին
բարբառի այլ ժամանակաշրջանում գերադասվում է հնչել դիսսի-
միլատիվ կերպով, այն է՝ Սմբատ, անբար, բանբակ... (մի հար
և նման հնչյուններով):

Հնչյունափոխական այս առնամանության կամ տարնամանու-
թյան որինաշխիւթյունների հոդն ևս պատմական է: Որինակ,
հայերը մի ժամանակ ունեյին յերկու բ, մեկը «փափուկ» (=ռու-
սաց б), այդ «բ» տառի հնչյունն է, իսկ մյուսը՝ «կոշտ» (ռուսաց
л), այդ «լ» տառի հնչյունն է: Ասում եյին Պաւղոս (այ-
սինքն ռուսաց գրությամբ Павлос), աղ («ал») և այլն, և խաղ
խեղճ, խեղդել, խաղող և նման բառերում «խ» և «ղ» հնչույթները
շատ հեռու եյին (=ռուսաց «х» և «л») իրարից. իսկ յերբ մեր լեզ-
վապատմական դարգացման հետևանքով դ=л սկզբնական հնչյու-
նը դարձավ «ղ» (այժմյան յետնալեզվային ձայնեղ շփականը), այն
ժամանակ խաղ, խեղճ, խեղդել և այլն բառերի մեջ առաջ է դա-
լիս նոր տեղեկնց՝ դիսսիմիլատիվ պայքար այդ յերկու նման բա-
ղաձայնների (խ,ղ) մեջ, և վերջին «ղ»-ն ազդելով սկզբնական
«խ»-ի վրա, վանելով նրա նմանությունը իրենից, դարձնում է հ.
և բարբառների պայմաններին նախած, ստանում ենք հաղալ, հաղ,
հեղջ, հեխտել և այլն: Խաղող բառի մեջ կրկնակի «պայքար» է տե-
ղի ունեցել, յերբ նա դարձել է այժմյան հավող, այն է, սկզբից
«խ»-ն դարձել է հ (=հաղող) վերջին և թերևս միջին «ղ» բաղա-
ձայնի տարնամանիչ ազդեցությամբ, իսկ հետո միջին «ղ»-ն վեր-
ջին «ղ»-ի նույն ազդեցությամբ դառնում է «վ» (=հավող),

* Այդպես և ռուսաց և այլոց պալատականացիան, յերբ առաջնալեզվային
կամ յետնալեզվային բաղաձայնները կամ օ ձայնավորից առաջ դառնում են
(միջնալեզվային կ' կամ g'-ի վրայով) ч, ж, ш ինչպես печь-печень, теку-
течь..., бегу-бегущий..., верх-вершина (учо-ущи) և այլն:

«ցած» բառը «բարձր» հակառակ ընդհանուր առաջին աստիճանից բառի ազդեցությամբ սկսել է նմանվել այդ վերջինին, դառնալով «ցածր» (համեմատելի նաև «յեղը—մեղը» = յեղ ու մեղը): Այսպիսի աստիճանից հանդիսանում է «ձևաբանական աստիճանից», վորը մտնում է «անալոգիա» կոչվող լեզվական յերևույթի մեջ (այս մասին տես «Ձևաբանություն» գլուխը):

Ձևաբանական այս աստիճանից հանդիսանում է մասին մասնավորապես պիտի շեշտել այն, վոր այդ յերևույթը յերկու հարևան բառերի մեջ կարող է տեղի ունենալ այն դեպքում, յերբ դրանց մեջ վորոշ հնչյունների հաջորդական ընդհանրություն, վորոշ հնչյունական համանմանություն, համահնչունություն (ասոնանս) կա, ապա թե վոր տեղի չի ունենալ այդ աստիճանից: Որինակ, «ցած» բառը կարող էր ավելի նմանվել հակառակ «բարձր» ձևին, քանի վոր ած ե ա (r) ձ յերկու բառերի հնչյունակոմպլեքսը համահունչ է. այդպես է ուսաց *невать և десять բառերի մեջ ընդհանուր «e—ять» մասը թույլ է տալիս ավելի նմանվել (նմանապես «յեղը—մեղը» ունեն ընդհանուր «յեղ» մասը): Այդ ընդհանուր մի վորոշ մասի համահնչունությունը, ինչպես ասացինք, պարտադիր միջնամասն է դարգացող նոր առնամանություն, նոր աստիճանից, և յեթե, որինակ, «ծանր ու թեթե» «չորս—հինգ...» նման հայոց զուգակցությունների մեջ չենք տեսնում աստիճանից հարգացում, բայց հակառակ, այն է՝ նպաստավոր պայմաններում, այդպիսի դեպք պիտի տեղի ունենար, ինչպես տեսնում ենք միջին իտալերեն grevis «ծանր» (լատիններեն «gravis» բառից) հակառակ levis «թեթե» (լատիններեն նույն բառն է) ազդեցության տակ փոխել է յուր միջին ձայնավորը (a > e), ունենալով ընդհանուր r—vis || l—vis: Նույնպես լատիններեն quinque «հինգ», վոր հին ժամանակ պիտի լիներ *pinque (=пять, հուն. πέντε, պարսկ. panč, հայոց հինգ...), դարձել է quinque ձևաբանական աստիճանից հանդիսանալով նախորդ quattuor «չորս» բառի ազդեցությամբ, նրա qu մասնիկը յուրացնելով: Ըստ իս, հայոց «յերկինք—գետինք» վոճի մեջ էս ունենք այդ ազդեցությունը, այն է (գետ)~իգ վերջամասը չպիտի ունենար «ք», այլ յուրացրել է նմանվելով նախորդին (յերկինգ բառի վերջամասին), ունենալով ընդհանուր «ե—ի» համահնչունությունը: Մենք մեր «յերկիր» բառն էս այդ ձայնապարհով բացատրելով (գրաբար «երկին—երկիր»)՝ գտնում ենք, վոր սկզբում պիտի լիներ e—kir (ե-կիր) և ընդհանուր պիտի լիներ Հայաստանի տեղիտեղիայի

և հարևան յերկրամասերի նման կուլտուրական այդ տեղիներին (համեմատելի ուրարտական kiura և հետագա kira «հող», սուրմերական kur «յերկիր»...): Վորոշ իդեոլոգիայի (կրոնական-տիյեղերաբանական, «կոսմոգոնիական») ազդեցության տակ նախնական *եկիր (ekir) բառը*, միշտ հաջորդելով erkin հին հնչաձևը պահած բառին (Մառը դրա հետ համեմատում է վրաց rkina «յերկաթ» բառը), դառնում է աստիճանից հանդիսանալով erkir (ստանում է «ը» նոր բաղաձայնը), ունենալով նախնական «e—ki—» ընդհանուր հնչյունակոմպլեքսը:

Յերկու բառերի մեջ տեղի ունեցող այդ աստիճանից յերևույթը թե հնչյունաբանական է և թե ձևաբանական, և ի դուր չեր Բողուն դը-կուրտենեն այդ կոչում «морфологическая ассимиляция» կամ «морфологическое уединоображение»: Դա մասամբ տեղ պիտի դրավի «Ձևաբանություն» գլխում և «ձևաբանական դիստիմիլացիայի» հետ, վորը, սակայն, լեզվաբանությունը ցայտի չի տեսել կամ տնտղել: Այդ յերկու որինաչափությունները մի դիալեկտիկական միասնություն են կազմում և ձևաբանական մեծ նշանակություն ունեն (տես «Ձևաբանություն»):

11.

Հնչյունափոխության մեջ նկատվում է նաև բարդացման և պարզեցման կամ միացման և բաժանման յերևույթը, վորը լինում է այլևայլ դրգապատճառներից՝ աստիճանից—դիստիմիլացիայի կամ հնչյունափոխության: Որինակ, յեթե հին հայոց «սեպուհ + սկան» միավորը շեշտի հետևանքով դառնում է սեպուհական, ապա «ը» (չգրվող) ձայնավորի անկման շնորհիվ էս (շուտ արտասանություն և դիրքի պատճառով)** «պհ» հնչյունահամադրությունը տեղի յե տալիս հնչյունամիացման, իբրև ասպիրատ նոր բարդ «փ» հնչյուն: Այդ նույնը մենք տեսանք վրաց čameti «տասներեք» բառի մեջ, վորը («ցամետի») կազմված է at- («տասն») + sam- («յերեք») + meti («հավելյալ») մասերից, և ուր t' + s (թ + ս) համադրությունը նմանապես վեր է ածվում աֆֆրիկատ նոր հնչյունի ֆ (= հայոց ց):

* Ekir (=յերկիր, հող) նախահայկական բառը յուր բարբառին հառուկ որենքի համաձայն (կամ թերևս erkin բառի e-յի ազդեցությամբ ?) ընդունել է սկզբնական «ե»: Արարողական բարբառը սերում էր նախադիր (պրոթեկ) a :

** Այդպես է տեսնվում—ասղան, այժմյան՝ բերան—բերնի և այլն:

Բայց կարող ե լինել և ընդհակառակը, այսինքն՝ բարդը տեղի յե տալիս պարզեցման, ինչպես վաթսուներորդ դարի մեջ, ուր «թ» բաղաձայնը հարևան «ս» հնչյունի դիսսիմիլատիվ ազդեցությամբ յուր բարդ «ց» (վաց- < վեց) վիճակից վեր ե ածվել ավելի պարզի։ Նմանապես աղաչ- արմատից ունենք «աղալթ» (> աղոթ), ամաչ- արմատից՝ ամալթ (> ամոթ), *ծանաչ- արմատից՝ ծանալթ (> ծանոթ), արած- արմատից՝ արաւտ (> արօտ), գ-գած-իմ («վրան գցել») արմատից՝ գաւտի (> գօտի)*..., այստեղ ամենուրեք տեղի յե ունեցել աֆֆրիկատների (չ, ծ) վերածումը կամ պարզեցումը («գեղաստիբիլացիա», սիբիլանտի կոբուսում) նոր պարզ բաղադրիչ մասի (թ, ա)։ Համեմատել բարդացման—պարզեցման տեսակետից նաև՝ «տատանել (< տան—տանել «գես ու դեն» տանել)*», վոր բարդանում ե, աֆֆրիկատիզացիայի (այն ե՝ ասսիբիլացիայի) յենթարկվելով՝ դառնում ե ծածանել և պարզեցման յենթարկվելով՝ սասանել, այդպես և՛ թորել > ծորել > սորել, թեքել > ծեքել, զազիր > ձանձիր և այլն և այլն, վորպիսի յերևույթը ձևաբանական ե, այն ե՝ նոր բառեր ստեղծելու հնագույն միջոցն ե։ Համեմատել ռուսաց вид—вижд—виж-, լեհերեն речь > ржечь > жець (այժմյան հնչումն ե), գերմանական pi բարդությունը սոսկ „р“ բաղաձայնից (camp «գաշտ» > kampf, pfug < „пflug“ և այլն...)։ Մենք արդեն յուր տեղում ասել ենք ուժեղ բաղաձայնի (consonne géminée) վերածվելը՝ յերկուսի, ինչպես համարել > համմարել > համբարել, վրաց xx > ც, kḱ > ck և այլն։ Այդպես ե և հրեական манна բառի վերածվելը մեր մանանա ձևի (տեական մի «նն» բաղաձայնը յերկվանում ե)։

Միացման (պարզեցման) լավ օրինակներ ունենք ռուսաց знаменосец > знаменосец ձևի վերածման մեջ, ուր յերկու ноно վանկերը միաձուլվում են։ Այդպես և минералология > минералогия, близозор > *близорок, վորը փոքրվորական իմաստավորմամբ դառնում ե близорук (կապակցելով рука «ձեռք»

*) Այս բացարձակություններն առաջին անգամ „w“ տոնանտի միջամտության խնդրով (եբր. «հնեաբանություն») տվել ենք մենք մեր «Մի քանի հնեաբանական մտադրոյներ հայերենում» հոդվածում, տպված Գիտ. և Արվես. Ինստ. տեղեկ. № 4

** Մաքուր արմատն ե տան (tan-), վոր հին ե և կա վրացերենում, ուրարտերենում և խուրի (միտանի) լեզվում (տես իմ „Общие элементы урартского и хеттского языков“ (Эривань, 1936, էջ 27 և 57)։

բառի հետ, յերբ կարճատեանները գերքը և այլ իրերը ձեռքով մոտեցնում են աչքերին)։ Հայերենից օրինակներ. աշխարհահայացք > աշխարհայացք, հասարակակարգ > հասարակարգ (դեռ սա պարտադիր կերպով չի ձևավորվել), Յուլակերտ > Յուլակերտ, տավարարած > տավարած։ Սերբերենում՝ бременоноша > бременоша։

12.

Մինչև հիմա բերած հնչյունափոխական օրինակափությունները իրենց այդ փոփոխման դրդապատճառները ունենում եյին կամ միևնույն բառի մեջ (շեշտ, դիրք, ասսիմիլացիա...) կամ դրանից դուրս՝ հարևան կամ այլկերպ զուգորդված բառի ազդեցությամբ («անալոգիա» և «փոքրվորական իմաստավորում»)։ Յեղ այդ բոլորը հնչույթյամբ բացատրվում ե կամ ֆիզիոլոգիական—հնչյունաբանական տվյալներով, կամ հոգեբանական և կամ յերկուսի ել միջնորդությամբ. իսկ բառերի այդկերպ փոփոխվելը (բացի շեշտի և ասսիմիլացիա—դիսսիմիլացիայի ներգործությունից) ընդհանրապես սահմանափակ ե։

Բայց կա և մի այլ տեսակը հնչյունափոխության, վորը շատ ընդարձակ տարածում ունի, փոփոխման դրսեվորման համար պահանջում ե ավելի յերկար ժամանակ. և յեթե այլ արգելք չի ծառանում, ապա այդ յերևույթը պիտի ընդգրկի բոլոր բառերը, այսպես ասած «պարտադիր եքսպանսիա» ունի բոլոր ղեպքերի նկատմամբ, յեթե իհարկե դրանց պայմանները չեն փոփոխված։ Վերջապես այդ օրինակափությունը միշտ չեւ ել կարող գործել („andere Zeiten, andere Lautgesetze“)։

Այս օրինակափությունը ճիշտ կլինի կոչել, հետևելով Բոդենի գը-կուբտենեյին, ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն։ Հնչյունը, հետևապես, փոխվում ե բառի ամեն գերքում և իրեն մեջ, յուր արտիկուլացիայի փոփոխման ներքին պատճառով, ինքնորեն, վորոշ չափով «սպոնտան» կերպով։ Սակայն յուր պատմական տարածման մեջ բացարձակ չե և յուր ընդհանուր պարտադիր և հանրընկալ տենդենցի մեջ այդ օրինակափությունը կախվածություն մեջ ե լինում։ Բացատրենք օրինակներով։

Հայերը իրենց գրավոր լեզվի առաջին դարաշրջաններում, ինչպես և դրանից առաջ, իրենց «ո» տառը հնչել են «օ» (ինչպես այժմյան ուղղագրության մեջ), ինչպես օրդի, ոտն, հոգի,

խոտ, այո և այն*, բայց հետագայում, թերևս VIII—IX դարից սկսած, այդ «ո» հնչյունի արտաբերման մեջ սկսում է աստիճանական և մի ուղղությամբ փոփոխություն, այն է՝ դրան սկսում է նախորդել յերկշրթնային (և ապա շրթնատափնային) սոնանտ W, վոր մոտ եր մեր «ու» ձայնավորին, բայց շրթունքների ավելի նեղ բացվածքով, իսկ իրեն «ո»-յի արտիկուլացիան յետնալեզվային միջին բարձրությունից դառնում է յետնալեզվային ստորին բարձրություն, ունենալով թույլ շրթնայնացում: Այդպես որդի > ուն րդի, ոտն > ու տն, հոգի > հուոգի և այլն, իսկ ավելի հետագայում բառակազմի ուն > վն, այսինքն՝ վն րդի, վն տն..., իսկ հուոգի > հվոգի > հֆոգի (պրոգրեսիվ աստիճանացիա՝ խուլ «հ»-ն ձայնեղ «վ»-ին դարձնում է խուլ ֆ), վորը մնացել է այժմյան բարբառներում f_uo'k'i, f_uo'rt', f_uo'γ...), չի անցել գրական լեզվի արտասանություն. այս մասնավոր կետում գրականը վերցրեց գրաբարյան արտասանությունը (հոգի, խոտ...), այսինչ ժողովուրդը ամեն դեպքում, թե բառակազմում, թե բառամիջում և թե վերջում այդ հին «ո»-ն դարձրել է «ու» (բառամիջում և վերջ) և վն (բառակազմում), ինչպես վն րթի (վուո րթի), խուոտ, այուո (վանեցոց մոտ) և այլն և այլն:

Բայց արդյո՞ք այս ընդհանուր պատմական հնչյունափոխությունը բացարձակ է և անվերջ: Դիմենք մեր բարբառներին, վորոնք որգանապես դեռ շարունակում են իրենց իմասնենա այս զարգացումը (առանց գրային լեզվի ուժեղ ազդեցություն): Մենք այդտեղ կտեսնենք, վոր դեռ ասում են ոսկի (= օսկի), ոտվի—ոտվրներ, ոքմին, որթունք (թերևս գրաբարից փոխառյալ), ոչով, որըր (= «ի դուր» Աշտարակում) և այլն, իսկ արարատյան բարբառում (Աշտ., Օշակ...) այդ հին «ո» (= օ) հնչյունը նաև բառամեջ «վ»-ից առաջ չի դարձել դեռ ուն, այլ հնչում են օ. որինակ, ծո վ, ով, հո վ (վորն յեթե ուն ստանար, կգառնար ֆն վ), կո վ, բո ո վ, լաց ո վ...: Նման խոչընդոտ հանդիսացել է, ըստ իս, յերկու հարևան վանկերի «ն» հնչյունների փոխադարձ աստիճանափոխություն և պահպանողական ազդեցությունը, վոր թույլ չի տվել այդ սկզբի «ն»-յին դառնալ «վն», ինչպես՝ ու ուրել (= օւ ուրել), ող ուրմի, ոչ ուլ (= վոչ վոք), բայց առանձին հին «ոչ»-ը դարձել է վոչ կամ վոնչ: Այդ նույնը

* Այդպես են տառադարձել և ոտար բառերը, ինչպես որթողքս (= հուն. ορτοδοξος), ուրմալաղ = հուն. Ὀλυμπίας (—αἶδος), ոտսիկա = պահլավերեն ostikan, ու = հուն. ὄρος, որբ = լատ. orbus և այլն:

կարելի չէ ասել և հին «ե» տառի մասին (մեր այբուբենի հինգերորդ տառը՝ ե, «յեչ»), վորը հնչվել է ինչպես այժմյան մեր նոր ուղղագրություն մեջ է ընդունված (= ուսաց օ)*: Այդ հնչումը յեղել է թե բառակազմում (երթալ, ես, երկու, երկար...) և թե բառամիջում (բերել, գետ, տեսնել, բերան...), բայց հետագայում, թերևս եր նույն VIII—IX դարերից սկսած, այդ հին է (օ) հնչյունը ստանում է սկզբից բաղաձայն «յ» սոնանտը («կիսաձայնը»), այսինքն, միջազգային տերմինով ասած, յենթարկվում է յոտիզացիայի (йотировка-յի). և ստանում ենք բարբառներում՝ յես, յերկար, յերգ և այլն, բայց և բյերլմ եմ, կյեր և այլն, թեպետ այդ պրոցեսը դեռ չի ավարտել և շատ տեղ դեռ ասում են՝ եփը գալիս ա, եփըմ եմ, երկու, եթալ և չն, մանավանդ երեվալ, երես (փոխադարձ աստիճանացիությամբ, նման ոլորել, ողորմի...): Վոր այս յերկու որինաչափությունների մեջ վոչինչ սպեցիֆիկ հայկական չկա, այդ յերևում է և ուրիշ լեզուներից, վորտեղ նույնպես տեսնում ենք n > վո, է > յե (ի դեպ և այս վերջինից միայն բառակազմի «յե»-ով դեպքերն է ընդգրկել մեր գրական լեզուն): Հմմտ. իսպանացոց Pedro (Պետրոս), puerta nueva (= լատ. porta nova «նոր դուռ») և այլն:

Այսպես, որինակ, նաև վրացիք առաջ ասում եյին ორი «յերկու», ოქ'xi («թխի») «չորս», իսկ հիմա ասում են ուրի (վորի) և ութ (վոթի), ինչպես ուսաց գյուղերում դեռ ասում են вострый (= սուր) գրական острый բառի դիմաց (восемь ստացվել է осмь հին ձևից). ուկրաճերենում вол (= յեղ) վորպես բարբառային ձևի հնչում են вуол: Իսկ յոտիզացիայի լավագույն որինակը տալիս է հենց նույն ուսերենը, ուր հին еда, ехать, есть և այլն այժմ հնչվում են ъеда, ъехать, ъесть և այլն (սկզբի «ѣ» = հավասար է մեր «յ»-ին և ձայնեղ է)**:

Հայերենում կմատնանշելինք նաև ձայնեղ բաղաձայնների (բ, գ, զ, ջ, ձ) պատմական փոփոխությունը, վորն ընդգրկում է բառի ամեն դիրքը, տարբերվելով ըստ աստիճանի և ժամանակի: Նկատվում է զրանց վերածվելը ասպիրատների (բ', գ', զ', ջ', ձ', կամ խուլ՝ փ, թ, ք, չ, ց), նույնպես որինաչափություն զարգացման:

* Այդ չափի շփոթել մեր այբուբենի յոթերորդ տառի հետ (է), վորն առաջնալեզվային միջին բարձրություն է, ինչպես «ե», բայց ավելի նեղ է և փակ, թերևս լեզվի կծկվածությամբ հանդերձ:

** Թուսերենում չկա ձայնեղ «յ» գրությունը նշան և ակամայից «ѣ» տառն ենք գործածում:

Այն բարբառներում, ուր ձայնավորով սկսվող բառակազմում առաջ է գալիս մի նոր հավելյալ «ձայնեղ հ» (ձայնեղ հագագ), նման 'արի, 'ուս, 'ամեն և այլն, այդ բարբառներում բառակազմի բ, դ, գ, ջ, ձ բաղաձայնները վեր են ածվել ձայնեղ ասպիրատ բ', դ', գ', ջ', ձ' հնչյուններին, ուր վերջիններին յերկրորդ բաղադրիչ մասն է ձայնեղ ասպիրատն հ կամ ' նշանով գրած. իսկ բառամիջում այդ նախկին բ, դ, գ, ջ, ձ ձայնեղները վեր են ածվել խուլ ասպիրատներին (փ, թ, ք, չ, ց), ինչպես մարդ > մարթ, վարդ > վարթ, խաբել > խափել, գուբ > գ'ուփ, թագաւոր > թաքավոր, արջ > 'առչ, օձ > ոց և այլն: Այստեղ, բառամիջում, մի արգելադրություն հանգամանք է միայն այդ յերեւոյթի տարածման առաջը բռնում, այդ այն ժամանակն է, յերբ այդ բ, դ, գ, ջ, ձ գալիս են «ն» սոնանտից հետո, ինչպես «հինգ» մնում է անփոփոխ (այդպես և՛ գանձ, բանջար...), թեպետ արարատյան բարբառում հին «ցնդել» հնչվում է «ցնթել» («թ»-ով, ըստ որենքի):

Հայերն ընդհանրապես նախահայկական («հնդեվրոպական») *bh, *dh, *gh վեր են ածել b, d, g, (բ, դ, գ), նախահայկական *b, *d, *g վեր են ածել p, t, k (պ, տ, կ), իսկ նախահայկական *p, *t, *k խուլերը վեր են ածել *ph > h, th, kh (= հայոց հ, թ, ք) ասպիրացիայի միջոցով: Լեզվաբանները հակված են այս յերեւոյթը բացատրել նրանով, վոր հնդեվրոպական նախահայերը պայթեղանները որգանների թույլ հպումով եյին արտասանում (implosio-ն թույլ էր), և այդ հեշտությամբ տեղի էր տալիս փոփոխման (ասպիրացիայի և այլն): Սակայն սա ավելի քան պրոբլեմատիկ է, իսկ որինաչափությունը հազարավոր տարիներ չեն կարող հարատեւել:

Պարսկերենից (և այլուստ) վերցրած հին բառերի b, d, g բաղաձայններն ևս յենթարկվում են այդ որենքին: Որինակ, բազուկ > բ'ազուկ, բաժին > բ'աժին (բաժանել > բ'աժանել), բամբակ > բ'ամբակ, բանդ > բ'անդ, գունդ > գ'ունդ, գրաւ > գ'ըրավ, գանձ > գ'անձ, գաշտ > գ'աշտ և այլն և այլն, բայց հետագա փոխառությունները պահում են իրենց բ, դ, գ ձայնեղ հնչյունները (և վոչ թե բ', դ', գ' կամ փ, թ, ք), ինչպես—ջան, դուքան, ջեջիմ, ջըհաննամ և այլն*:

* Կա և սուանձին հանգամանք, յերբ հին բ, դ, գ, ջ, ձ կարող են այդպես էլ հնչվել. ինչպես գավառական բոթել (բայց բ'ոթել, bh հնչյունով), բստրել, բնդել և այլն:

Մեր բարբառներում հին այ յերկձայնը (բաղաձայնից առաջ հանգամանքով) հետագայում դառնում է վորոշ տեղ է (ե), իսկ վորոշ տեղերում՝ ա (մայր > մէր կամ մար, այս > էս կամ աս և ին): Այս իհարկե ընդհանուր պատմական որինաչափություն է, վորը բացատրվում է թե ընդհանրապես հին յերկձայնավորների (դիֆտոնգների) անհետացմամբ բարբառներում և թե այդ այ հնչման ներքին փոփոխության մեջ: Այնտեղ, ուր ավելի կոնսերվացիայի յե յենթարկված յեղել «յ»-ն, իբրեւ հոգեֆիզիոլոգիական ուժեղ մոմենտ, այդ բարբառներում «այ» դառնում է «եյ» և հետո՝ է (ե), ուր հաղթում է «յ»-ն (յոտայի ազդեցությունը և հետո՝ ինքն էլ ձուլվում). այդտեղ «ա»-ն հարմարվում է, ասսիմիլացիայի յե յենթարկվում ըստ տեղի (լեզվի յետին մասից փոխադրվելով առաջին մասը), այն է, այդ «ա»-ն դառնում «ե», մոտենալով «յ»-ին և հետո միասնանալով մի հնչյունի մեջ (այ > էյ > է): Իսկ այնտեղ, ուր իշխել է այդ այ դիֆտոնգի առաջին մոմենտը («ա» տարրը), այդտեղ յերկրորդ «յ» տարրը, վոր շատ թույլ էլ է հընչվել (և հատկապես այդ տիպի բարբառներում), սկսել է անհետանալ և դիֆտոնգը վեր է ածվել պարզ «ա»-յի, ինչպես արեւմտահայկական շատ բարբառներում (աս, ասիկա, մար, ձան, հար...):

Գրական լեզվի տարածման և ազդեցության հետեւանքով այժմյան վերոհիշյալ բարբառային bherel, dhanak... կամ xuot' fuogi... կամ her, mer... (har, mar...) և այլն և այլն ձևերը փոխառվում են (և վոչ թե փոխակերպվում) նոր գրական արտասանությամբ: Մինչև իսկ բառամեջ հաճախ կարելի յե լսել «նուրբ» («բ» հնչմամբ և վոչ «փ»), «ընդհանուր» (հնչվում է ընդհանուր և վոչ ընթանուր, ինչպես սովորականն է) և նման այլ դեպքեր:

Ինչպես տեսանք, ընդհանուր հնչյունափոխության այս որինաչափությունը* պայմանավորվում է հնչյունի սեփական արտիկուլացիայի փոփոխման մեջ առաջ յեկած ինչ-ինչ պատճառներով (անմիջապես՝ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական թե հոգեկան), ունի ընդհանուր տեղեկաց իրականացման համար և անխորտակելի

* Խուսերենում մասնանշենք այդպիսի փոփոխության հետեւալ դեպքեր. հին «մեծ յուս» և «փոքր յուս» տառերը (վորոնց հնչյունն էր օ և Է, ընդհանրիւն օ և Է) հետագայում դառնում են у (ю) և я (а), ինչպես зуб, дуб, читаю, пять, счастье, святой... բառերի մեջ: Համեմատիր թերեւ իբրեւ այդպիսի պատմական որինաչափություն հին Է ձայնավորի վեր ածվել օ (о)-յի շեշտի տակ—земля բայց черноземъ, ведро-вёдра... ուր դեր էր խաղում հետեւյալ վանկի «փափուկ» կամ «կոշտ» ձայնավորի դիրքը:

ձգտում, յեթե իհարկե խոչընդոտի չի հանդիպում այդ բարբառի կամ լեզվի արտաքին լեզվական հարաբերություններին՝ կողմից, իսկ բուն լեզվում (բարբառում), այլ և այլ ֆոնետիկական յերևույթների միջամուխ լինելուց (անալոգիայի ազդեցություն, փոխառություն և այլն):

* * *

Հնչյունական փոփոխությունների իրականացման տեմպի մեջ զգացվում է կամ անմիջականություն կամ տեական աննկատելի պրոցես: Յեթե իրականացման ժամանակի տեսակետից վորոշ հնչյունափոխական յերևույթների մեջ (շեշտի ազդեցություն, ասսիմիլացիա-դիսսիմիլացիա...) այդ փոփոխությունների «հասարակագիտական», ինչպես մասամբ և ֆիզիոլոգիական վարակավորումը մեզ յերբեմն պարզ չի լինում,— խոսքս հատկապես վերաբերում է «լնդհանուր պատմական հնչյունափոխություն», — ապա այդ պիտի բացատրել նրանով, վոր տվյալ լեզվում, յուր պատմահասարակական զարգացման սպեցիֆիկայի պայմաններում, հընչյունի անընդհատ և ականջով անըմբռնելի հարատև փոփոխվածությունը, նրա քանակական (վոչ ֆիզիոլոգիական առումով) աճի հետեանքը կամ չի տվել այդ հնչյունի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան և հասարակական-լեզվական նոր վորակ, կամ յեթե ֆիզիոլոգիական-հոգեկան տեսակետից տվել է, ապա լեզվա-հասարակայնորեն, իբրև պատմականորեն անհրաժեշտ յուրացված կատեգորիա, այդ վորակը դեռ չկա: Խոսենք որինակներով: Հայոց հին «ո»-ն (= յեվրոպական o հնչումը) աստիճանական փոփոխումներով սկզբից ստանում է շրթունքների ավելի մոտ հպում, դառնալով հետագայում «ոփ», բայց սա դեռ բավական չի լեզվի պարտադիր նոր գործոնը համարվելու: Կարող եր պատահել, վոր միևնույն լեզվում կամ նրա բարբառում յերկու մոտավոր հնչումներն ել գործածվելին (խոտ և խուտ, որդի և ուորդի...), ինչպես տեսնում ենք լեթերներում, ուր ձայնեղ և խուլ պայթականները լեզվի միևնույն շրջանում համահավասար գործածություն ունենին (karp- || garb- «գերբի», tagh(a)- || dagn(a)— «յատակ» և այլն և այլն). բայց ինչպես տեսնում ենք, յեթե բեռագիր դրա գրությունը մեզ չի խաբում, այդ փոխանցումը անցման շրջանում է գտնվելիս յեղև, չի ստացել հասարակայնորեն գիտակցված վորոշ վորակ. կար հնչյունների այդ ֆիզիոլոգիական տարրորոշ (t և d, k և g, p և g) ձևերը, բայց չկար լեզվի պատմահասարակայնորեն գիտակցության և յուրացման մեջ մի պարտադիր ըմբռնում, ձևավորված մի տիպ, մի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան, բայց և հասարակական-լեզվական ժոնգլա: Մոտավորապես նույն շփոթությունն եր տիրում գրաբարում, յերբ հին «ը» հնչյունը «ն» բաղաձայնից առաջ դառնում եր «ո» (*dhur-n > դուն, բայց դրան, դրունք..., *ar— «աներ» > առնեմ, բայց արարի...)*, և յերբ հարևան «ն» բաղաձայնից առաջ (նրա ազդեցությամբ) ֆիզիոլոգիական փոխված նոր «ո» բաղաձայնը համագոյակից եր նախկին «ը»-ին: Սակայն հետագայում ուղղականի «ո»-ն վանում է թեք հոլովների նախկին «ը»-ն, և այժմ ասում ենք՝ ամառ, դուռ լեռ... իբրև միակ հնարավոր հնչումը և պարտադիրը բոլոր հոլովների համար ել (դառն, ամառվա...)*:

Առաջին անգամ, վորքան մեզ հայտնի յե, հնչյունի քանակական աճման հետ նրա նոր ֆիզիոլոգիական վորակ մատնանշողը յեղել է պրոֆ. Բորոգին դը-Կուրտենեն. սակայն այս միայն հնչյունի «ներքին» (արտիկուլացիոն, ֆիզիոլոգիական-արտաբերական) կողմն է, ինչպես ցույց տվինք: Ավելի կարևորն է հնչյունի «արտաքին» կողմը, նրա հասարակական արժեքավորումը. վորովհետև յեթե дань, дно... և день, д'ня և նմանների «д» բաղաձայնը ֆիզիոլոգիական տարբերություն ունի (յերկրորդները— день, дня... պալատալիզացիայի յենթարկված), սակայն ընդհանուր լեզվական կամ լեզվի ընդհանուր ըմբռնման տեսակետից այդտեղ դեռ նոր վորակ չի ստացվել (բայց լեհերենում, որինակ, այդ ստացվել է, յերբ պարտադիր է «дзень» և նմանները նոր «дз»-ով):

Յերբեմն պատահում է, վոր հնչյունի ֆիզիոլոգիական մոմենտների փոխանցումներն ևս աննկատելի յեն, և կարծես թե հանկարծակի կամ անմիջապես է կատարվում այդ փոխանցման թուխքը, ինչպես ասենք p > k, g > b և նմանները (համեմատիր մեր բարբառների պատուր > կատուր, պորինջան > կորինջան..., կամ վոզնի > կոզնի, վոստո > կոստո...): Բայց այս յերևույթի կամ ներքին ֆիզիոլոգիական մոմենտները մեզ անըմբռնելի յեն կամ դրա հանկարծակի փոխանցման ներքին (իմմանենտ) հոգեկան կողմը տեական պատրաստություն հող պետք է ունենցած

* Այդպես է և մեր տիպիան «յ» բաղաձայնի պատմական իրականացման խնդիրը «կարելի յե», «սա յեր», «էյական» և նման գրությունների մեջ: Այդտեղ յոտայի ֆիզիոլոգիական գոյացությունը շատ ու շատ թույլ է (30 տոկոս թերեւ) և հասարակայնորեն վոչ պարտադիր և յուրացված (կարելի յե այդ գեպերում է «յ» չհնչել): Մեր սխալ ուղղագրությունը նպաստում է դրա եացմանը:

լինելը: Այս «անմիջական» կամ հակադիր որգանների հնչյուններ (առաջնալեզվային $\cong$ յեանալեզվային) փոխանցումը շատ ուռւ լեզվաբաններ կոչում են «перебои», վորը, սակայն, այժմ չի ընդունվում, վորպես մի «առանձին» հնչյունափոխական յե-րևույթ, և կարելի էլ չկա առանձնացնելու:

Նմանապես անընդունելի հնչյունափոխական տերմիններ են «անկում» (падение) — «բարձրացում» (под'ем), վոր դործ են ածում վոմանք (որինակ Մաուր): Հնչյունի ֆիզիոլոգիայի մեջ կան վորակական փոխանցումներ (տ > ծ > ս, դ > ձ > զ...), բայց վոչ անկումներ — բարձրացումներ և այլն:

Վորոշ առումով ընդունելի յե «ալտերնացիա» (чередование) տերմինը, յերբ հին կամ ավելի ճիշտ սկզբնական հնչյունը տեղի յե տալիս նորանոր փոխակերպումների, իբրև համադրյա-կից, լեզվի արսենալի մեջ միասնապես հանդես յեկող հնչյուն-ների, ինչպես ուռւաց $к > ч$ կամ $ц$ (лик — лиц-о, лич-ный), $г > ж, з$, (друг — друзья, дружба) և այլն, և յերբ նախնական և հետագա փոխակերպումների հաջորդականությունը դժվար է հա-տառվում, որինակ, ուռւաց бер — (беру) || бор — (сбор) || бр — (братъ) || бир — (собрать) և նմանները: Հնդեվրոպական լեզու-ներում սիրելի յեր $e || o$ — (zero) յերբեակ արտերնացիան:

Ընդհանրապես ընդունված է գործածել հնչյունի փոփոխու-թյուն, հնչյունական փոփոխություն կամ հնչյունափոխու-թյուն տերմինը, թեպետ գերմանացի գիտնականները ունեյին «հնչյունի փոփոխություն» (Lautwandel) և «հնչյունի փոխարի-նում» (Lautwechsel) տարբեր տերմինները*:

Ի վերջո, ընդհանրապես պիտի ասել, վոր լեզվի հնչյունա-կան փոփոխությունները միշտ պարզ ու մեկին չեն լինում, վոր մեծ մասամբ յուրաքանչյուր բառապատկերի հնչյունական փո-

* Այդ կարծիքին է և Ա. Տոմսոնը, վորն ասում է (տե՛ս նրա Общее языковедение, էջ 245—246). „Нужно строго различать между изменением звука (Lautwandel) и заменой звука (Lautwechsel)... Однако те и другие называются звуковыми изменениями языка или изменениями языка в звуковом отношении. Но замену звука не следует называть изменением звука, как нередко делают. Изменение звука происходит исключительно фонетическим путем, между тем как замена звука может произойти и при содействии значений, напр. вследствие „новообразования по аналогии“, „народной этимологии“ и пр[13].

փոխումն անգամ բարդ է, հաճախ խֆ զված բաղմապիսի և բաղ-մաքանակ յերևույթներով: Ել չենք խոսում «ընդհանուր հնչյու-նափոխության» մեջ յի հայտ յեկող հնչյունի արտիկուլացիոն ներքին ունակությունների փոփոխման դրդապատճառների մա-սին, վոր այնքան կարծիքներ է հարուցել:

Հնչյունական փոփոխությունների ուսումնասիրության խըն-դրում միշտ պիտի լինել կոնկրետ, վերցնելով տվյալ լեզվի բա-ուր յուր կրողների ճիշտ պատմականության մեջ, ըստ կոնկրետ պայմանների և դարաշրջանների՝ իրենց հասարակական լեզվա-հարաբերությունների ճշգրիտ ըմբռնումով: Որինակ, վերցնենք մեր ժողովրդական «խպեր» բառաձևը յուր հնչյունական այժ-մյան այդ դրությամբ: Վոչ մի կասկած, վոր այդ բառը պիտի կապակցել՝ համեմատելով ելի հայկական և բարբառային «եղ-բայր» հին բառի հետ, վորը հնչվել է e[bayr] (! կոշտ l հնչյուն է): Այստեղ ակամայից աչքի յե զարնվում սկզբի «ե» և «ա» ձայ-նավորների հակադրությունը, վորն անշուշտ տարբեր բարբառ-խմբերի ներդրումն է (համեմատիր—Արաքս || Երասխ, արագ || երագ, աղտիւր || եղտիւր, աղինջ || եղիճ, արաստոյ || երաստոյ, արագագ || երագագ և այլն): Իսկ այդ «ա» կամ «ե» ձայնավոր-ների նախադիր («պրոթեսիլ») լինելու տարբերացումը անշուշտ կախված է յեղել նաև այդ բարբառների պատմական կազմավո-րության տարբեր եթնա-ցեղային ֆերմենտների կամ սուբստ-րատների հետ, վորն այժմ և դժվար է ճիշտ պարզել*: Այդ «ա» կամ «ե» հավելումը պարտադիր կերպով ծառացել է հայերի հա-մար, քանի վոր նրանք այդ ժամանակ (և հիմա) յուրացրած ունեյին այն ազգային յուրորինակությունը, վոր այլևս չեյին կարողանում բառասկիզբը յերկու բաղաձայնով հնչել, յերբ մա-նավանդ դա սկսվում եր $р$ ($п$) կամ $г$ ($=$ կոշտ $л$) բաղաձայնով: Մնում է մինչ այդ ստացած «ղբայր» բառամասը, վորն ավելի հին ժամանակ յեղել է պարզ «լբայր», ուր «լբ» մասը հայերին հատուկ «բաղաձայն + $г$ (կամ $л$)» > « $г$ ($л$) + բաղաձ.» յետևա-ռաջության (մետաթեզիսի) պատճառով ստացվել է «բլ» սկզբնա-կանից, նման (ա)-ղբեր < րղեր < բբեր = հուն. փրե(λ)ար, քրքար (նույն իմաստով): Հաստատ կարելի յե ասել, վոր նախա-

* Հավանորեն բառի «ա» նախադրությամբ (հավելմամբ) պիտի կազմեյին Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան մարզերը: Այս մասին մեք առիթ կունենանք խոսել առանձին:

կան *բլայր բառը դիսսիմիլացիայի արդյունք է ավելի նախկին *բրայր (*brayr) ձևի, վորը յուր «բ» (<bh) և «այ» (<atr) մասերով պատմական փոփոխությունն է հնագույն bhrat(e)r բառի: Դիսսիմիլացիան կարող էր լինել և մետաթեզիսից յետո, այսինքն՝ brayr > rbayr > lbayr, վորի ձգբրտման համար տվյալ դեռ չկա. բայց դա կարևոր չէ մեր այս պատմական վերլուծման համար, քանի վոր յերկրորդական նշանակություն ունի: Կարևորն է մետաթեզիսի և դիսսիմիլացիայի ֆակտորությունը, վորոնք ի հայտ են յեկել այս բառի մեջ: Իսկ ի՞նչ է կատարվել «աղբայր» բառաձևի հետ հետագայում: Նախ «բ»-ն բառամիջում դարձել է «փ» (ինչպես՝ խաբել > խափել, գուբ > գուփ և այլն), և ստացվել է «աղփայր». խուլ «փ»-ն աղղելով ձայնեղ «ղ»-ի վրա դարձրել է նրան խուլ «խ», և ստացվում է «ախփայր», ուր սակայն «փ» ասպիրատի «հ» մոմենտը լինելով «խ»-յի մեջ, կլանվում է վերջինիս կողմից և «փ»-ն դառնում է պարզ «պ»: Այս պրոցեսի հետ զուգահեռ տեղի յե ունեցել ընդհանուր պատմական փոփոխությունն այ > է (ե), վորի մասին մենք ասել ենք: Հետևապես հրնագույն bhrātēr բառի վերածվելը brayr (> rbayr) > blayr > lbayr միջոցակով «աղբայր» (|| ե-ղբայր) հինգերորդ դարի արտասանության մեզ տալիս է մի շարք «որինաչափություններ» — ազգային արտիկուլացիոն «բաղա», դիսսիմիլացիա, մետաթեզիս, պատմական հնչյունափոխություն, ասսիմիլացիա-դիսսիմիլացիա...*:

Այս որինակի վրա մենք տեսնում ենք, թե հաճախ վորքան բարդ և ներխճողված է լինում մի բառի պատմական զարգացումը յուր հնչյունական արտաքինի մեջ անգամ: Այսպես են, իհարկե, և լեզվի մյուս «իրակությունները» (ֆակտուրան): Յեթե «աղբայր» կամ նման բառերի պատմական զարգացման այս ետապները և

* Այս բոլորից յետո, վորքան տարրինակ և հակադրական է յերևում այն լեզվաբանների վերաբերմունքը, յերբ այժմյան հնչյունատեսքով բառերը, կարելի յե ասել, ֆետիշացման և քարացման են յենթադրում, կարծես թե տասնյակ հազարավոր տարիներում հնչյունները վնչ փոխվել են, վնչ ավելացել կամ գուրս ընկել, վնչ իրենց դիրքերն են փոխել և այլն և այլն: Բուպլի, Գրիմի, Դիցի, Պոտտի և այլոց մեծությունը հենց նրանումն է, վոր նրանք, ինչպես և Ենգելսն է մատնանում «Անտիկյուրինգում», կանգնեցին լեզվի զարգացման պատմական հողի վրա: Ն. Մաուր յուր էրեմեաներով, վիվիսեքցիա կատարելով իրեն կողմից ֆետիշացրած այժմյան բառային հնչյունակազմակերպի մեջ, յետ է գնում բուրժուական լեզվաբանության պրոգրեսիվ ետապից անգամ:

հնչյունափոխական յերևույթները մենք հեշտությամբ կարողացանք տալ, յեղնելով հնդեվրոպական կոչված bhrater հին ձևից (մեր մյուս patronomica — ազգակցական տերմիններն ևս գերիշխող մասով հնդեվրոպական են*), ապա համեմատական այս մեթոդով այլ դեպքերում շատ հեռուն չենք կարող գնալ, չունենալով թե այլ տվյալներ համեմատելու համար և թե լեզվի հասարակական զարգացման կոնկրետ պատմական ըմբռնումները, ուր չոր ու ցամաք կոմպարատիվիզմը հանգում է ֆորմալիզմին:

Այս տեսակետից ավելորդ չենք համարում նորից անդրադառնալ «հնչյունափոխական որենքներին» (фонетический закон), յերբ գոյություն ունի այդ որենքների հարաբերական անընդհատության և դրսևվորման (գործոնականություն) առկայությունը: Հիմնական յերևույթը սկսվում է հնչյունի իրեն մեջ փոփոխվելով, նրա արտիկուլացիայի այլ ձևակերպումով: Յեվ ֆոնետիկական որենք կամ որինաչափություն կկոչենք, յեթե հավաստենք և ձևակերպենք, վոր այսինչ հնչյունը յուր լեզվի վորոշ դարաշրջանում և պայմաններում ստացել է տվյալ փոփոխավիճակ*: Ինչպես արդեն ասվել է այդ «որենքները» (= որինաչափությունները) մշտնջենական չեն, և յեթե պայմանավորված չեն տվյալ բառի արտաքին տեսքով, այլ ամեն բառի ել վերաբերվում են, այնուամենայնիվ երեսց անհրաժեշտության մեջ դեմ կարող են առնել շատ ու շատ հակընթաց «պատահականություններին», ինչպիսիք են, մասնավորապես անալոգիայի (ձևաբանական ասսիմիլացիայի) աղղեցությունը, բառային հնչադրության նոր պայմանները, փոխառությունը այլ լեզվից (կամ բարբառից) և այլն:

Ազգակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ ևս գոյություն ունի «հնչյունական որենք», վորը վոչ այլ ինչ է, քան յեթե այդ լեզուների մեջ յեղած հնչյունական համապատասխանությունների (звуковые корреспонденции) վո-

* Բացի զոքանչ բառից, վորը կովկասյան է: Հնդեվրոպական են — բոյր, մայր, եղբայր, հայր, սկեսուր, դուստր (վորից՝ ուստր), տալ, տալգը, անիւ...

** Ա. Մեյյեն հետեյալ կերպով է ասում, «Այն կանոնները, վորոնցով պահվում են հին արտիկուլացիաները և մուծվում նորերը, կոչվում են ֆոնետիկական որենքներ» (տես նրա «Введение в сравнительную грамм. индоевр. языков», Юрьев 1911, էջ 26):

լող ձևակերպումը՝ ֆորմուլիրովկան: Այդպիսի «որենք» ե, որին նակ, ֆրանսերեն *e* ձայնավորի համապատասխան լինելը լատինական շեշտավոր *a*-յին, ինչպես լատ. *pater* («հայր») ~ ֆր. *père*, լատ. *amatum* («սիրած») ~ ֆր. *aimé* և այլն, կամ, որինակ, հուն. φ -սանակ. *bh*, գերմ. և հայկ. *b* և այլն (φ թա, սանս. *bhārami*, գոթերեն *baira*, հայոց *berem*...):

Հնչյունափոխական այս ընդհանուր «որենքը», լինելով թե մի լեզվի տարբեր շրջանների նկատմամբ և կամ մի քանի լեզուների մեջ, ձևակերպված է հանդես գալիս միայն հետագայում, իբրև եմպիրիկ մի դիտում մեր կողմից. հետևապես այդ «որենքը» նախապես չի կարող մեղ ասել, թե ինչ կարող է լինել հետագայում այս ինչ պայմաններում: «Որենք» տերմինը դուռ պայմանական է, և վոչ ել հարմար. պահվում է լեզվաբանության պատմագրագիտական տրադիցիայով և բնավ այն չէ, ինչպես, որինակ, մի ֆիզիկայում կամ քիմիայում: Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ֆոնետիկայի մի շարք հայտնաբերումներից հետո, յերբ Բոպպի, Գրիմմի և Պոտտի խիստ կարևոր աշխատությունների հետևանքով դեռ շատ բացեր ու անհետադուրություններ եյին մնում, միայն 1875 թվին Վիլհելմ Շեյբերը, իսկ մասնավորապես 1876 թվին Ավգուստ Լեկիյը (ավելի վոլող) ճիշտ ձևակերպեցին «հնչյունական որենքը», վոր դրանք լատինքյան բացառություններ չեն հանդուրժում, ցորչափ այդ որենքների գործունեությունը չի խախտվում այլ որենքների գործողությամբ: Այդ «այլ որենքների» տակ, ինչպես տեսել ենք, հասկացվում էր հոգեկան ասոցիացիան (անալոգիան), փոխառությունը և այլն: Գործնականում յերբեմն և դժվար է լինում ճշտել ձևակերպել այդ «որենքը», քանի վոր դրա հանդեպ լինում են անբացատրելի այլ հանգամանքներ կամ յերևույթներ, մասնավորապես վոր գոյություն չի ունենում ավյալ լեզվի պատմական գրավոր գոյումնատացիայի անընդհատությունը և այն պայմանների ըմբռնումը, վորոնք ազդել են այդ լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխության վրա:

Ընդհանուր հնչյունափոխությունը, ինչպես պետենք, կապված է հնչյունի արտիկուլացիոն հանգամանքների փոփոխման հետ, պայմանավորված է անմիջապես իրեն ներքին ֆիզիոլոգիական փոփոխմամբ, և յեթե խոչընդոտի չի հանդիպում, ապա պատմական վոլող ժամանակաշրջանում տարածվում է բոլոր բաների վրա, քանի վոր նա կոնկրետ բառական հանգամանքից չի

կախված, այլ իրենով է պայմանավորված, իմանենա է: Բայց այստեղ ընդհանրապես հարց պիտի ծագի, թե ինչպես յե այդ հնչյունափոխությունը կատարվում, վորոնք են դրա հիմնական դրդապատճառները:

Կար տեսակետ, վոր ուսայի մեջ են կանխավ դրված այն տրամադրությունները, վորոնք նախորոք գծում են հնչյունական փոփոխությունների ընթացքը*: Այս տեսակետը իհարկե քննադատության չի դիմանում և մերժվում է բուրժուական լեզվաբանների կողմից անգամ (Wundt, de-Saussure և այլն):

Մեջ եյին բերում նաև բարեհնչյունության կամ հեշտությունից սկզբունքը, վորով իբր թե ընդհանրապես կարող են պայմանավորված լինել հնչյունական փոփոխությունները: Նախ «բարեհնչյունությունը» շատ սուբյեկտիվ ըմբռնողություն է և այն ել պայմանական, վորովհետև այն ինչ մի լեզվում գեղեցիկ և հեշտ է (իբր թե), մի այլ լեզվի (կամ նույն լեզվի այլ շրջանի) համար հակառակն է լինում. մեր ծ, ճ, կամ վրաց *ჭ*, արաբական «*այն*» և այլն, շատ նորմալ են իրենց համար: Հաճախ մեր սովորական «ա», «ե», «ո» և նմանները մեծ դժվարություն են հարուցում կուլտուրապես հետամնաց ցեղերի համար իրենց ներծծվող հնչյուններով անգամ: Այն, ինչ վոր հայի համար (խաղաղություն, ճիճու...) հեշտ և գեղեցիկ է, ուսու ժողովրդի համար անտանելի յե (նրա համար «խաղաղությունը» — հնչական պատերազմ է): Վերջապես բարեհնչյունության հիպոտեզը նրանում է մեղանչում, վոր մարդ յուր ամենորյա կյանքում, յուր նորմալ պայմաններում գիտակցական վերաբերմունք չի ցույց տալիս հնչյունաարտադրման և փոփոխման խնդրում: Իսկ յե-

* Այդ տեսակետն տեսակետը պաշտպանողներն են յեղել լատ. Մ. Լոտեի հետևյալ լեզվաբանները—Lotze (Mikrokosmos, 1858), Merkel (Physiologie der menschlichen Stimme, 1867), Scherer (Zur Geschichte der deut. Sprache, 1868), Bentley (1876) յերիտասարդ քերականներից—Osthoff (Das physiologische und das psychologische Moment der Sprachlichen Formenbildung, 1879): Բոլորն ել ի նկատի յեն առել խոսելու մեր որդանի անատոմիական կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Ռուսաստանում այժմ նման տեսակետ ունի С. Погосин (О звук. изменениях речи, 1927; Об изм. звуков и органов речи 1929): Նույն տեսակետի այլ արտահայտություն է, յերբ հնչափոխությունները պայմանավորում են կենտրոնական ներվային սխեմայի հատկություններով, ինչպես տեսնում ենք Rousselot-ի մոտ («Etude sur le patois»): Մ. Շոբի այս ծանոթությունը մենք վերցրել ենք՝ Ф. де-Соссюр, Курс общ. лингвистики, ОГИЗ, 1933, էջ 243:

Թե հեշտությունն են մատնանշում, ապա մարդ յուր սովորական խոսակցության ժամանակ դժվարություն չի կրում, իսկ պատմությունն ել մեղ վկայում է նաև հակառակը, այն է՝ պարզ և առաջնալեզվային հնչյունների հաճախակի բարդացումը կամ փոխարինումը յետնալեզվայիններով, վորոնց (բարդերի և յետնալեզվայինների) արտաբերումը ավելի ենթադրա յե պահանջում: Պակաս չե մեղանշում մարքսիզմի դեմ և Ն. Մառի տեսակետը, թե բարդ (դիֆֆուզոյիդ) հնչյունները նորաստադիալ լեզուներում ստացվել և պահվել են հին ստադիալ վիճակներից («հարեթական» և նախորդ ստադիաներից), իբրև այդ նախորդ ստադիաների հատկանշներից մեկը: Այստեղ ել ֆետիշացում և արխայիզացիա յե կատարվում այդ հնչյունների նկատմամբ նրանով, վոր բարդերը վերադրվում են միայն հին դարաշրջաններին (կամ ավելի ճիշտ «լեզվաշրջաններին») և վոր նրանք վորոշ տրանսֆորմացիայով (ձևափոխումով) անցնում են հետագա շրջաններին: Հետևապես դուրս է գալիս, վոր հետագա այդ լեզվաշրջանները (կամ լեզվավիճակները) կամ նոր բարդ հնչյուններ չեն առաջացնում, թեպետ ունենք իտալացոց նոր յ, չ կամ լեհերի $r > r\check{z}$, $d > dz$ (որինակ день > дзень) կամ մեր բարբառների ք'եռի > «չեռի», բարդ «չ»-յով, կամ յեթե ունեն ել, ապա դրանք պիտի հնագույն շրջանի անփոփոխ մնացած ստեղծագործությունը լինեն և հետագայում չեյին կարող գոյանալ*: Բարդության վորակն ել մարդու կիսակենդանական լեզվում այլ կարող եր լինել, քան հետագա ասպիրատներն ու աֆֆրիկատները: Բայց սրա հետ միասին չպիտի ժխտել մեր արտասանական ապաւարատի աստիճանական հարմարվելը մեր հընչման, նրա բովի յետևից (կոկորդից) ավելի առաջ գալը՝ դեպի բերանային խոռոչի մեջը և սկիզբը, մեծ ենթադրա պահանջող և

* И. Мещанинов-ը յուր „Проблема классификации языков в свете нового учения о языке“ (1935) գրքում տալով Ն. Մառի տեսությունը, ի միջի այլոց ասում է. „Пережиточно сохраняющиеся нормы предшествующей стадии, выраженной в языках яфетических систем, должны проследиваться и в следующем их уже „индо-европейском“, оформлении. Если мы с этой стороны подойдем к „индоевропейским“ языкам, то увидим, что сложных заднеязычных звуков в языках „ин.-евр.“ системы не сохранилось; правда, сложные звуки переднеязычного ряда имеются налицо, но все же в значительно меньшем количестве, чем в яфетических, например, русские „ц“ и „ч“ (Տես եջ 58—59) [14] Դուրս է գալիս, վոր ռուսաց ц, ч միայն ստադիալ փոխանցումով են ստացվել, նոր չեյին կարող լինել (k—t-ից):

խիստ բարդ (նման աբխազականին) հնագույն («կիսակենդանական») դիֆֆուզոյիդ հնչյունների փոխանցումը նոր վորակի թե բարդ և թե պարզ հնչյուններին:

Մատնանշում են նաև մարդու ֆիզիկական շրջապատի և վերջերս նաև կուլտուրական պայմանների ազդեցությունը լեզվի հնչյունական կազմի, հետևապես և փոփոխության վրա: Այստեղ դժվար է լինում կոնկրետ կերպով մատնանշել այդ կապակցությունը: Ըստ Վունդտի, լեզվի հնչյունական կոդի ֆոնետիկական փոփոխությունները հետևանք են բարդ հոգեֆիզիկական ակտի, վորը առաջանում է պատճառների համակցությունից՝ կոմպլիկացիայից. բայց գլխավոր տեղը նա ելի հատկացնում է ընդհանուր կուլտուրական պայմաններին: Լեզվաբան Վ. Պորթենդինսկին այս առթիվ տալիս է հետևյալ ճիշտ առարկությունը և մեկնումը. «Այդպես, յես կարծում եմ, վոր ընդհանրապես չի կարելի ժխտել մարդու շրջապատող ֆիզիկական և կուլտուրական պայմանների ազդեցությունը ի միջի այլոց և լեզվի հընչյունական կոդի փոփոխության վրա, բայց անմիջապես դժուր սեվորել (обнаружить) այդ ազդեցությունը մենք տակավին ի վիճակի չենք, վորովհետև նա (=ազդեցությունը) շատ ինստանցիաների և միջնորդավորող աստիճանների միջոցով է անցնում, մինչև վոր անդրադառնում է այս կամ այն կերպ այն հոգեֆիզիկական պրոցեսների վրա, վորոնք վերաբերում են խոսքին» (տես նրա „Введ. в языковедение“, Москва, 1913. եջ 141)*:

Մատնանշվում է հնչյունական վիճակի և փոփոխության նկատմամբ նաև լեզվին նախորդող և նրա մեջ մերված այլ լեզվական սուբստրատի դերը, այսինքն, յերբ այլալեզու (կամ այլաբարբառ) մի հասարակություն յուրացնում է մի նոր լեզու (կամ բարբառ), խառնվելով նոր ժողովրդի հետ: Ըստ Ա. Տոմսոնի, «դժվար է ցույց տալ աշխարհագրական կամ եթնոգրաֆիկական մի վայր, ուր յեղած չլինի լեզուների կամ առնվազն բարբառների խառնում» (Общ. яз., 259) կամ թե «լեզուների խառնվելու ժամանակ ընդհանրապես միաժամանակ առաջանում

* Հնչյունական փոփոխությունների հարմարվելը հողին (=տեղին) և կլիմային (почва и климат) պաշտպանել են, որինակ Lotze (Mikrokosmos, 1858), Osthoff (Das. phys. und psych. Moment, 1879), H. Meyer (Zeitschrift für d. Altertum, 45), Schrijnen (Einführung in das Studium, 1921): Բայց լեզվաբանների մեծ մասը այդ թեորիան համարում է անապացուցելի (տես Ռ. Շորի ծանոթ. հիշվ. գրքում, եջ 244):

ե հոծ թվով մարդկանց մեջ յերկրեղվություն... լեզուների խառնվելու հետևանքով կարող են ի հայտ գալ փոփոխվող լեզվի մեջ վոչ միայն այն հնչյունները, վոր կան փոփոխող լեզվի մեջ, այլև միանգամայն նոր հնչյուններ...» (եջ 260) կամ թե «լեզուների խառնվելով ե բացատրվում կելտերենի, հայերենի, անգլերենի և այլոց խիստ փոխվելը» (եջ 261): Լեզվական խառնուրդ գոյացումը, վորպես հիմնական լեզվասուբստրատ, հատկապես մասնանշվում ե ումանական կոչվող (ֆրանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, իտալերեն, ոււմաներեն) լեզուների վերաբերյալ*, ուր կազմարար միավորները յեղել են ժողովրդական լատիներենը մի կողմից (իբրև գլխավորը) և կելտերենը, իբրերենը, գալերենը և այլն* մյուս կողմից: Ըստ Ռ. Շորի (де Сосюр, Курс общ. линг. 245) „Теория субстрата, выдвинутая Асколи и другими романистами для об’яснения различий романских языков, пользуется широким признанием в лингвистике конца XIX—начала XX веков (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) Теорией субстрата оперирует и яфетидология до момента введения понятия стадильности (1924 г.),—ср. Н. Марр, Яфет. Кавказ и третий этнич. элемент в созидании средиземноморской культуры“ [15]: Ժխտել լեզվական սուբստրատի դերը ժողովրդների խառնվելու (Völkermischung) ժամանակ չի կարելի, քանի վոր դա կարելի չե ապացուցել բազմաթիվ փաստերով: Բայց այդ ազդակը լինում ե լեզվի գոյացման և ընթացքի սկզբնական շրջանում. իսկ յետո, այլևս չի կարելի հնչյունափոխական կամ այլ լեզվական նոր յերվուլթները բացատրել այդ գոյացման լեզվաֆորմատիվներով. լեզուն դառնում ե նոր սխտեմ, և նախկին որինաչափուլթյունները մշտնջենական չեն: Այս նույնը պիտի ասել և ապագայում

* Տոմսոնը բերում է և հետևյալ որինակները. «Հապովիայում ապրող բնիկ գերմանացիների արտասանության մեջ կարելի չե լսել կոշտ (վերաբ) և, ինչպես Wald բառի մեջ, վոր կա և լատիշերենում: Կովկասյան k, t, p, և այլ «ամուր հարվածով» [հնչյունները] անցել են վրացերենից հայերենին, հարևան շրջաններում յեղած յերկրեզվության պատճառով, և տարածվել դեպի արևմուտք... (եջ 259—260) կամ Թե «Պրուսսիայի գերմաներենի հնչյունական առանձնահատկությունները բացատրվում են նրանով, վոր պրուսականը մեծ մասամբ բաղկիկական (= հին պրուսներ) և սլավոնական ծագումով են» (եջ 261): Մատնանշեմք մեր կողմից, Թե վորքան պահպանողական և զավառական շեշտը յերբ այժմ մեր խորհրդային լավագույն ինտելիգենտները, բայժ տիրապետելով գրական լեզվին, այնուամենայնիվ պահում են տեղական շեշտը:

խառնուրդ ձևով գոյանալիք համամարդկային մի լեզվի նկատմամբ:

Ամենաընդունված կարծիքը հնչյունական փոփոխությունների նկատմամբ այն է, վոր նոր սերունդները իրենց փոխանորդության (գեներացիայի) հետեանքով ակամայից և անգիտակցորեն աստիճանական փոփոխություն են յենթարկում հնչյունները: Ինչպես Դ. Ուշակովից է ասում—«Լեզու յուրացնողները—յերեխաները կամ ոտարազգիները—աշխատում են վերաբաղել այն հնչյունները, վորոնք լսում են, ընտրելով, այսպես ասած, շուշափմամբ այս կամ այն արտիկուլացիան, ընդվորում կոնտրալորը հանդիսանում է ականջը: Բայց ինչքան էլ շատ լինի նրա ջկողական (ընտրողական) ունակությունը, այնուամենայնիվ զառահմանափակ է, և չնչին տարբերությունները նրա (ականջի) կողմից կարող են և չնկատվել. իսկ այդ չնչին ներբությունները հետեանք են, արտիկուլացիայում յեղած թեկուղ չնչին տարբերությունների: Մյուս սերունդի ժամանակ կարող է լինել լի չնչին թեքում (շեղում), և հետեանքը լինում է, յերբեմն յերկարատև պրոցեսի, արդեն այլ հնչյուն» (տես նրա Краткое введение в науку о языке, 1922 г., էջ 120): Այս նույնը ձևակերպում է Վ. Պորթեղինսկին (էջ 140) այսպես. «Կա և այնպիսի կարծիք, վոր լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխությունը խոսքի պրոցեսի հետ կապված լեզվի սոսկական գոյություն անհրաժեշտ հետեանքն է, ուր (խոսքի պրոցեսում) արտասանության ժամանակ սկզբում լինում են ամենափոքր շեղումներ (минимальные уклонения), վորոնք մասամբ ուղղվում են, մասամբ էլ կուտակվում են վորոշ ուղղությամբ [ընդգծումը մերն է, Գ, Զ.] և տալիս են վերջիվերջո արդեն զգալի հետեանքներ»: Այս մեր մատնանշած «սերունդների տեսություն» («теория поколений») կողմակիցները յեղել են Bremer, Pipping, Oertel, Paul և այլն*: Ռուսաց լեզվաբաններն ևս այդ կարծիքին են (Տոմսոն, Ֆորտունատով, Պորթեղինսկի, Ուշակով, Կնաուեր և այլն), իսկ հայերիս մոտ այդ գիծը ուժեղ կերպով պաշտպանել է Մ. Աբեղյանը յուր «Հայոց լեզվի տեսություն» մեջ: Նման տեսակետի եր և սոցիոլոգիական դպրոցի կարկառուն ներկայացուցիչ՝ հայտնի լեզվաբան А. Meillet (Մեյլետ, վոր և հայտնի հայագետ եր): Խո-

* Համեկատես մեծ դեր խաղաց այդ կողմից գերմանացի Paul-ը յուր Prinzipien der Sprachgeschichte գրքով: Տես նաև դը Սոսսյուրի («Լինգւ. լեզվաբանության կուրս») գիրքը, էջ 141 և Թ. Շորի ծանոթությունը (էջ 244):

սերով «լեզվի եվոլյուցիայի նորմալ տիպի» մասին, նա ասում է, վոր անհատի տեսակետից այդ լեզուն իր գործառնություն մեջ հանդես է գալիս վորպես անգիտակից աստղագիտական մի բարդ սխեմա՝ արտադրող որգանների շարժումների և զգացումների մեջ, վորը (սխեմամբ) թեպետ նույնություն ունի շնորհիվ մոտ չկա, բայց նմանը գտնում ենք և ուրիշների մոտ, և յուր նորմալ տիպով պարտադրվում է բոլորին. հետևապես լեզուն թե ֆիզիոլոգիական և հոգեկան յերևույթ է և թե սոցիալական: Բայց քանի վոր աստղագիտականների այդ սխեման անմիջապես չի կարելի փոխանցել մեկից մյուսին, վորովհետև լեզուն իր չե, այլ գործունեություն («язык не вещь, "свой, а деятельность, "своеобразие»*), ապա յերեխան խոսելու սկզբնաշրջանում մեծ լարվածությամբ և դժվարությամբ է ջանում վերարտադրել մեծերի այդ բարդ սխեման, բայց ամենայն ճշտությամբ այդ նրան չի հաջողվում. «արտասանության վորոշ դետալներ («ներբանականություններ») չեն ըմբռնվում նրա լսողությամբ, բառափոխությունների վորոշ առանձնահատկություններ վրիպում են նրա ուղղորդությունից, և ընդհանրապես այն սխեման, վոր նա իրեն համար հաստատեց, միայն մասամբ է համընկնում մեծերի սխեմաների հետ. ամեն անգամ, յերբ յերեխան սովորում է խոսել, նա մոծում է լեզվի մեջ վորոշ նորություններ» (տես նրա «Ներածություն»-ը ուսացթարգմ., էջ 20—22): Ինչպես տեսնում ենք, Մեյյեն ևս մեծ դեր է հատկացնում սերունդների փոխանորդության: Մասնանշնով հին 1 mouillée («1 փափուկ») հնչյունի փոխակերպվելը հյուսիսային Ֆրանսիայում նոր y (= հայոց j) սոնանտի, և այն էլ ըստ տարիքների (1850—1855 թվերի ծնվածները գործ էյին ածում 1 mouillée, իսկ 1855—1860 թվականների ծնվածները «l»-ն փոխել էյին «y»), Հունաստանում այլևայլ ժամանակաշրջաններում և բարբառներում մինչև 328 թ. Քր. առաջ յերկակի թվի անհետացումը**, և տալով այդ յերևույթների անընդհատությունը և աննկատելի կոտակումը նոր սերունդների միջոցով, Մեյյեն այնուամենայնիվ վերջացնում է. «Այդ փոփոխություն»

* Այս ասույթը պատկանում է Վիլհելմ ֆոն Հոլմբորգին:

** «Двойственное число сохранилось в Аттике до конца V столетия до Р. Хр., но около 410 г. в надписях замечается небрежное его употребление...» [16], հետո գործ է ածվում Ուղ. և Հայց. հոլովներում, իսկ 329 թ. անհետանում:

ների պատճառները ընդհանրապես անհայտ են, հատուկ են վոչ թե մի տեղի, այլ գործում են ընդարձակ տարածությունների վրա» (էջ 22): Կարևոր է շեշտել, վոր Մեյյեն Սոսյուրի և կըրտսեր «յերիտքերականների (Loewe, Brugmann) նման ընդգծում է հնչյունափոխությունների ժամանակագրությունը: Սոսյուրն այդ առթիվ ասում էր. «Ժանրագույն մեթոդաբանական սխալ... կայանում է նրանում, վոր ձևակերպում են հնչյունական որենքը ներկայումս, վորպես թե նրանով հավաստող փաստերը գոյություն ունենային մի անգամ ընդ միշտ. այնինչ իրոք նրանք գոյանում և անհետանում են ժամանակի վորոշ հատվածներում» (Ф. де-Соссюр, Курс общ. лингв., 139):

Ամենամեծ առարկությունը սերունդների գեներացիայի ֆակտորի դեմ բերում են այն, թե ինչո՞ւ յերեխաները փոփոխում են միայն վորոշ ուղղությամբ, ինչո՞ւ արտասանական մեր որգանների աշխատանքի մեջ չեն շնչին շեղումները կոտակվում են միայն այսինչ ուղղությամբ. և յետո, ինչո՞ւ լեզվի ամեն մի հաջորդական փոխանցում հայրերից յերեխաներին տանում է դեպի այս և վոչ այլ փոփոխումներին, վորքան էլ չեն լինեն դրանք. իսկ յեթե հնչյունափոխումը միանգամից է լինում, ապա այդ բացատրում են կրկնվող սխալումներով (ավելացնելով դրանց մեջ обмолвка-ներ, ослышка-ներ*), բայց բնավ չեն ասում թե ինչո՞ւ ամեն մի տվյալ դեպքում վորոշ ուղղությամբ է այդ սրլալը կատարվում (Порж. Введ. в яз., 142): Սոսյուրը հետևյալ ձևով է առարկում գեներացիայի հնչյունական գործունեություն. «В самом деле, нельзя понять, почему данное поколение удерживает одни из усвоенных в детстве неточностей, а не другие, в одинаковой мере естественные; действительно, выбор ошибочных произношений представляется чисто произвольным, рационально не обоснованным. Далее, почему данное явление распространилось именно в данную эпоху, а не в другую?» («Курс» 141—142) [17]: Յե՞վ այս բոլորի հետևանքը այն է, վոր հնչյունական փոփոխությունների պատճառների պարզումը, ինչպես Սոսյուրն է ասում,

* Обмолвка-ն այն է, վոր լավ չի արտասանված, կիսատ-պատ է դուրս բերվում, իսկ Ослышка-ն վատ լսելու հետևանքով՝ սխալ արտասանելն է յուրացնողի մոտ:

հանդիսանում է լեզվաբանության ամենադժվար խնդիրներից մեկը*:

Կասկած չկա, վոր ընդհանուր հնչյունափոխության յերեւ-
փույթը սկսվում է մասնավոր դեպքից և անալոգիայի ազդեցու-
թյամբ «կույր» բնական ուժով** տարածվում է և բոլոր նման
դեպքերի վրա, ստանալով կանոնավոր որինաչափական արտա-
հայտութիւն. իսկ մենք միշտ կամ կատարված վերջնական կամ
քիչ թե լավ ձևակերպած փաստն ենք արձանագրում, ինչպես
հայոց ո > ուո (>վե), հայոց ե > յե, բ, գ, գ, ջ, ձ > բ', գ', գ',
ջ', ձ' կամ փ, թ, ք, չ, ց (նայած բառադիրքին և բարբառին)
կամ թե գերմաներեն բոլոր i (i յերկարը) դարձել է ei և հե-
տո՝ ai (wīn > Wein «գինի», trieben > treiben, «հալածել, քշել»,
zit > Zeit «ժամանակ», lihen > leihen «շնորհել»...*** կամ գերմ.
յերկար ū դառնում է au (hūs > Haus «տուն», zūn «ցանկապատ»
> Zaun, rūch «մուխ» > Rauch...) կամ յերկձայն ie դարձել է
յերկար ī, պահելով ուղղագրութիւնը (biegen «ձկել», lieb «սի-
րել», Tier «գազան»), կամ յերկու ձայնավորների միջև «ի»-ն
դուրս է ընկնում (sehen > seen, leihen > leien.), ֆրանս. l փա-
փուկը > y (յոտա), լատ. միջաձայնավոր s > r (*genesis > gene-
ris, *asena > arena...) և այլն և այլն:

Այդ «որինաչափութիւնը» բացարձակ և մշտնջենական չի
համարվում. սկսվելով մասնավորից նա տեսնենք և ստանում
ընդգրկել բոլոր նման դեպքերը, սակայն հանդիպելով խոշըն-
դոտների՝ նա կամ կիսաձայնապարհին և կանգնում կամ ընդհան-
րապես դադարում է. և այդ լինում է վոչ միայն լեզվի տարե-
րայնորեն դարգանալիս, այլ և գիտակցական կանոնավորման ժա-
մանակ (զպրոցի, գրական լեզվի աղեցությամբ և այլն): Բառե-
րի հնչյունական փոփոխումները միշտ ել լինելու յեն, և մարդ-
կային գիտակցութիւնն ու կամքը այստեղ դեր չեն խաղում: Կու-

* Выяснение причин этих изменений [ընդհանուր հնչյունափոխու-
թյունների մասին է] является одним из труднейших вопросов лингвисти-
ки („Kurs“, 139).

** Յերիտասարդ քերականները այդպես էլին ձևակերպում այդ «որեն-
քը»—«Die Lautgesetze wirken mit blinder Naturgewalt» («Հնչյունական ո-
րենքները գործում են կույր բնական ուժով»):

*** Համեմատել գոկերի կամ զարաբաղյիների նույն որենքը (i > ai),
կնիկ > կնայգ, ծիծաղ > ծայծաղ...

լեկտիվի յուրացման տեսակետից ել սկզբից միայն վորոշ քանակն
և սկսում փոփոխված ձևով արտասանել, իսկ այս կարող է կամ
հող ունենալով տարածվել վողջ մասսաների մեջ կամ ել չզարգա-
նալ և անհետանալ. այդ վերջին դեպքում այդ փոքրաթիվ խմբա-
կի և խմբակների (հատկապես բարբառներում*) նոր արտասանու-
թյունը յերբեմն ծաղրանքի առարկա չէ դառնում, վորը ցույց է
տալիս հնչյունական յերևույթի (ֆենոմենի) սահմանափակ լինելը
և մասսաներից մերժվելը: Իսկ յեթե բարենպաստ ընդհանուր հող
կա, ապա այդ հնչյունական ֆենոմենը տարածվում է անարգել և
կանոնավոր, իհարկե պատմական սահմանափակ շրջանում: «Բա-
րենպաստ հողի» տեսակետից մինչև իսկ անհատները, մասնավորա-
պաշարական հայտնի ճարտասաններ կամ գործիչներ, ինչպես և
հայտնի գերասաններ կամ գրողներ, կարող են յերբեմն ուժեղ ար-
տասանական տպավորութիւն թողնել իրենց խոսքի ինդիվիդուալ
առանձնահատկությամբ:

Ապա լին յեղրակացության ենք գալիս լեզվի հնչյունական
փոփոխութիւնների պատճառները հայտնաբերելիս, թեպետ այդ՝
ըստ Սոսյուրի, «լինգվիստիկայի դժվարագույն խնդիրներից մեկն
է»: Վճիռը պիտի լինի այս խնդրում այն նորը, վոր տալու չէ
լեզվի մասերի իստական ըմբռնումը յուր պատմական զարգաց-
ման մեջ: Չպիտի խուսափել այստեղ ևս վորոշ մոտեցում ցուցա-
բերել, թեպետ այդ առ այժմ փորձի և պրոբլեմի դրվածքով միայն
կարող է լինել, հավակնութիւն չունենալով միանգամայն ճիշտ և
վերլուծված համարել:

Ճիշտ պիտի համարել, վոր լեզվի հնչյունական դրութիւնը և
փոփոխութիւնները ֆիկսացիայի յեն յենթարկվում լեզվի յու-
րացման ժամանակ, թե նորմալ ժամանակ (սերունդների կողմից)
և թե լեզվախաչավորման ժամանակ (այլազգիների կողմից): Վեր-
ջին (խառնվելու) դեպքում վորոշ որինաչափութիւնների և հըն-

* Իմ հայրենի Աշտարակ գյուղում ինչ-ինչ պատճառներից, շատերը
սկսում են արտասանել «մոնց» (= վոնց), «տվորել» փոխանակ սովորական տը-
րորել (գիտվորել) զարձել է «տվորել», կամ «չեռի» «ճեր», «ժիչի», (=
քեռի, կէր, իգի = ալգի), բայց գյուղի մեծամասնութիւնը այդ մերժում է:
Նույնը և ձևաբանական տեսակետից—գրուց, արուց, բերուց... և դրեց, արեց,
բերեց..., ուր վերջինը հաղթանակում է, թերևս նաև գրական լեզվի աղեցու-
թյամբ:

չյուններն ժառանգականության և ստացականության (ստացովի լինելու) ժամանակավոր գործունեությունն են միայն հանդես գալիս:

Իսկ յեթե վերցնենք լեզվի «նորմալ» ընթացքը, ուր չկան խաչավորություն, դրի (գրական լեզվի) և այլ ֆակտորների ազդեցությունը,— թեպետ այդ նորմալը ևս հարաբերական հասկացողությունն է,— ապա լեզվի վերաբարձրվելը, կապված գլխավորապես սերունդների գեներացիայի հետ, աննկատելի կերպով վորոշ հնչյունների շեղումն է առաջ բերում յուր նախկին վորակից: Մենք այդ պատճառ չենք համարում, դա լեզվի «կեցություն» միակ ձևն է՝ փոխանորդությամբ և ձևափոխությամբ: Այստեղ սերունդները, վորոշ ալելի քիչ են նախապաշարված դեպի հին հնչյունապատկերները, ինչպես և լեզվի բոլոր կրողները, սոսկ կատարողների կամ գրեթե բոլոր մեդիումների (medium) դեր են խաղում: Հնչյունի արտիկուլացիայի փոփոխումը կամա թե ակամա պետք է տեղի ունենա. արտասանական ավանդախախտման կուտակումը վոր գիտակցորեն է մի ուղղությամբ ընթանում և վոր էլ նախապես տրրված է յեղել նրա արտասանական ունակությունների տվյալ մոմենտում: Այստեղ չկա մի ուղղության խնդիր. հնչյունի տվյալ ժամանակի «նորմալ» արտիկուլացիայի խախտումը մի քանի ուղղությամբ է սկսում, դրանք իրար չեն հավասարակշռում, այլ լրացնում են և ի վերջո ի մի հայտարարի գալիս: Բավական է, վոր արտաբերման խախտումը սկսվեց, այլևս այդ հնչյունի նախկին մտապատկերը թուլանում և տեղի յե տալիս նորի: Այստեղ ևս պրիմատը հնչյունի պրակտիկան է:

Սակայն վորն է բուն պատճառը այդ փոփոխություն: Յեթե ասենք սերունդները, դրանով վորչինչ չի բացատրվում, ինչպես ասվեց վերևում: Հոգեֆիզիկական կոմբինատոր ազդակները (ըստ Վունդտի) առաջ են գալիս մեր կարծիքով հնչյունի անգիտակցորեն փոփոխվելու հետևանքով և այդ փոփոխման հետ միասին, միայն դրա ընթացքում դառնում են արդեն և անհրաժեշտ ազդակներ: Իսկ հնչյունափոխություն բուն ազդակը, կապված լեզվական իրակությունների (հնչյուններ, ձևեր, բառեր, իմաստներ) ընդհանրապես փոփոխելիության անհրաժեշտություն և բնականությունն են, մենք համարում ենք *ursus* և *srus* անալոգիաներ, վորը իբրեւ *անհրաժեշտություն* ի հայտ է գալիս հասարակայնորեն, և այն էլ՝ լեզվի կոնկրետ մոմենտում, ամփոփում յուր կազմավորման մեջ թե լեզվական իմաստները, սպեցիֆիկ արտահայտությունը, և թե լեզվի պատմա-հասարակական զարգացման իմպերատիվը, կապված

հասարակական մտայնություն և լեզվի զարգացման պահանջի միասնականության հետ: Կոնկրետ փոփոխման ձևերը, ըստ այդմ, լինում են պատահական, թեպետև իրենց արտահայտություն յեղանակով պայմանավորված են յուրաքանչյուր լեզվի այս կամ այն լեզվավորակի հետ, նրա սպեցիֆիկ տվյալների հետ: Այդ կոնկրետ փոփոխման ձևերը, սկսվելով կարծես թե տարեբայնորեն, հոգեֆիզիկական զուտ լեզվական ներքին ազդակներով (վորոնք թե ընդհանուր են և թե ձևավորվում կոնկրետ դեպքերի հետ), դրանք (փոփոխման ձևերը) հետզհետե նորմավորման են յենթարկվում, ընդգրկելով ձևաբանական ասիմիլացիայի հետևանքով նորանոր բառեր: Հոգեֆիզիկական այդ յերկրորդական ազդակները արդեն արտաքուստ գերիշխում են, անհրաժեշտորեն պայմանավորում են և յերևույթը դարձնում «որինաչափություն», իբրև լեզվի ներքին գործոն: Իսկ բուն պատճառը, արտասանական նոր տրամադրությունը, այլևս մթագնված է լինում: Արտասանական այդ նոր տրամադրությունը, կենսագործվելով լեզվի, այսպես կոչված, (ըստ Բոդենի) «լեզվական մտածողություն» մեջ, իրեն գոյացմամբ կարծես թե իրականացնում է կամ, ավելի լավ՝ ասած իրացնում է լեզվահասարակայնության ընդհանուր «սոցիալական պատվերը»: Սակայն հնչունական փոփոխություններ առաջացնող մեր այս «արտասանական նոր տրամադրությունը» անմիջապես չի արտացոլում հասարակական մտայնություն տեղատվություններն ու մակընթացությունները: Լեզվի հնչյունական կատեգորիան թե շատ ինքնահատուկ է և թե յուրահատուկ ձևով է արձագանգում հասարակական նոր տրամադրության, բացի այն վոր լեզվի հնչա-ձևաբանական մասը շատ պահպանողական է, հակառակ լեզվի իմաստական և լեքսիկական մասերի պատմա-հասարակական դյուրափոխման*:

Մարքսիզմի հիմնադիրներից հնչյունների փոփոխման պատմա-հասարակագիտական ճիշտ արժեքավորումը տվել է առաջին անգամ Ֆր. Ենգելսը՝ Բլոխի գրած յուր նամակի մեջ, վորտեղ նրա ասելով առնվազն ծիծաղելի պիտի համարենք նրանց, ովքեր

* Հնչյունների, ինչպես մասամբ այլ լեզվական կատեգորիաների այդ ինքնահատուկ դերի մասին խոսելիս, պետք է հիշել Կ. Մարքսի հետևյալ խոսքերը— «На „духе“ заранее тяготеет проклятие „отягощения“ его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, в виде звуков, коротко говоря, в виде языка» (Архив Маркса и Энгельса, кн. I, стр. 220)[18]:

հնչյունափոխությունը անմիջապես կապում են եկոնոմիկայի հետ, ընդգծելով, վոր գերմանական բարբառների տարբերացման մեջ դեր է խաղացել նաև Սուդիտ—Ճառնուս լեռնաշղթան*։ Ենթելալ սրանով ուղղում է զգուշացնել գեոհիկ մատերիալիզմից («եկոնոմիզմից»), վոր կարող են մտցնել նաև լեզվական բնագավառը**, բայց սրանով իհարկե չի բացատրում լեզվական յերևույթները, մինչև իսկ հնչյունական վորոշ փոփոխությունների, հետին կապը հասարակական-արտադրական սուբստրատի հետ, իբրև պայմանավորող, հեռավոր, բայց հիմնական, գործոնի հետ։ Միջնորդավորող անցումները մեզ դեռ վորոշ չեն։ Պարզականացումը (упрощенство) և մեխանիստական անմիջական վերածումը (сведение) գործին իրական պատմական բացատրություն չեն տալիս։ Իսկ հնչյունական փոփոխման բնագավառն ալիքի բարդ է, ալիքի հեռու հասարակական զարգացման արտադրական բաղիսից, թող թե, վոր այդ հնչյունական ֆենոմենը կրում է յուր մեջ նաև ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական բնական մաս (կամ կողմ)։

* Едва ли удастся кому-нибудь, не сделавшись смешным, объяснить экономически существование каждого маленького немецкого государства в прошлом и в настоящее время, или объяснить экономически происхождение верхненемецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отношении диалекта) на две половины, что усиливается еще географически цепью гор от Судетов до Таунуса». К. Маркс и Ф. Энгельс «Письма», изд. 3-е, перев., ред. и прим. В. Адоратского, Москва — Ленинград, 1928 [19].

* Այս գոհեղիկ ստեղծողի մասամբ հարկ է տալիս Ն. Մառը յուր «Яфетическая теория» (Баку, 1928, էջ 73) գրքում, ուր ի միջի ալյոց $i \rightarrow d \rightarrow 0$ համարվում են սխալ կերպով յերեք աստիճանի ձայնեղացում:

Պրոլետարիատը վերցնում է անցյալի զարգացած ժառանգությունը, թեկուզ և շահագործող նախկին դասակարգերի, և տեղի չէ տալիս յուր բարբառամուծություններով: Այդ ժառանգությունն է հարկե բարձրացվում է, հարստացվում է, նոր պահանջներն է հարմարեցվում, կրելով ըստ այդմ վորոշ փոփոխություններ: Լեզուն ևս յուր հնչյունական կողմով այդ տեսակետից բացառություն չէ:

Այսպես համամարդկային միասնական լեզուն եղա՞նք և կազմվելու
յե գերազանցորեն պատմա-հասարակական ֆակտորների ազ-
դակներով, ինչպես վերևն ասվեց, այսինքն դեր են խաղա-
լու լեզվի միացման տեսակետից միայն այն լեզուները, վորոնց
միջոցով պրոլետարական հեղափոխությունն ու կուլտուրան տա-
րածվելու յեն (ռուսաց, գերմանական, անգլիական, ռոմանական).
այստեղ ևս մեխանիկական կցկցում կամ սինթեզ թուր լեզուներ
չի կարող լինել, վորովհետև վճռողը քաղաքական և պատմա-կուլ-
տուրական ընթացքն է, ֆակտորներն են*։ Մինչև իսկ գլխավոր
«կուլտուրական» նշածս լեզուների սիստեմների մեխանիկական
կարող չի կարող լինել, այսինքն՝ տարերայնությունը, վոր հը-
նում լեզվախառնման ժամանակ ավելի ուժեղ եր (թեպետ այդտեղ
ևս միշտ իշխել է պատմա-կուլտուրականը), այժմ ավելի յե պակա-
սելու. և ժարդկության միջամտությունը (վերևից) նորմավորման
կարող է յենթարկել այդ պատմական—տարերայինը։ Հաստատ
կարելի յե ասել, վոր ապագա միասնական համամարդկային լեզ-
վում հնչյունափոխական տարերայնությունը ևս թուլանալու յե։
Ժիշտ է, լեզվի հնչյունական փոփոխություն միշտ կլինի, մասնա-

* Յեթի ե այս պատմա-հասարակական մատերիյէլ ասպեկտով մոտենանք, ապա Դը- Սուսյուրի պնդումը, թէ «վոչ մի տվյալ չունենք պնդելու, վոր ազգային պատմութեան բուռն դարաշրջաններին համապատասխանում են լեզվի հնչյունների մեջ սուր փոփոխութիւններ» («Крыс» 142), ճշմարտութեան չի համապատասխանի, ինչպէս ճիշտ դիտում է և կոմմենտատոր Ռ. Շորը: Վերջինս ասում է. «Դը-Սուսյուրի այս առարկութիւնը իմաստ կարող է ունենալ այն դեպքում, յերբ նա ուղղված է հնչյունական փոփոխութիւնները անմիջապէս հասարակա-տնտեսականից և պատմականից հանելու դեմ: Բայց լեզուների հասարակա-տնտեսականից և պատմականից հանելու դեմ: Բայց լեզուների պատմութիւնը յուր տրամադրութեան տակ ունի ամենահարուստ մատերիալ-պատմութիւնը յուր տրամադրութեան տակ ունի ամենահարուստ մատերիալ-ները ապացուցելու համար այստեղ միջնորդաւորող աղբրսակցութիւնների առկայութիւնը, յերբ առաջ է նետվում նոր տեղային կամ սոցիալական մի բարբառ իշխող դասակարգի լեզվի դերով, յերբ զբաղւած լեզվի տրամադրիչին

վանդ խառնվելուց հետո, ուր տարբեր լեզուների հնչական մի-
տուժները կարող են դեռ իրենց զգալ տալ, պատմությունը մեզ
այդ է վկայում: Սակայն փոփոխման վորակն ու քանակը այլ
կարող են լինել, քանի վոր որթոնեպիան (ուղիղ հնչելը) ավելի յե
կազմավորվելու, ազգային կամ դասակարգային տարբերացնող
(հեռացնող) մոմենտներ չեն լինելու, տարբերայնությունը թուլա-
նալու յե, հասարակայնությունն ավելի յե զգացվելու յուր կուլ-
տուրական միջամտությամբ և այլն: Հնչյունական փոփոխու-
թյունների (վորակով, քանակով, դիրքով—գիսպողիցիայով) ար-
ժեքը, վորպես լեզվի ձևաբանական տեխնիկական սուբստրատ,
միշտ էլ կմնա: Հենց այդ է յեղել հնչյունափոխության գլխավոր և
պատմա-հասարակական դերը՝ ի սպաս լինել լեզվի ստրուկտուր
մասին, լեզվի շինարարությանը, լեզվի առաջընթացին:

Բացի հնչյունափոխական այս լեզվահասարակական շինա-
րարության մոմենտից, ֆոնետիկայի սոցիալական արժեքն է
նաև այն, վոր հենց իրենք հնչյուններն են սոցիալական պրո-
դուկցիայի հակադրություն կենդանական գիֆֆուզոյիդ ադմկաար-
տաբերումներին: Կոլլեկտիվի մշակվածությունը լինելով հնչյուն-
ները մինչև իսկ սուր դասակարգային պայքարի մոմենտներում
ոգտագործվել կարող են և այդ պայքարի տեսակետից. յեթե
Ֆրանսիական կամ գերմանական բուրժուան յուր ՝ հնչյունը
դարձնելով յետնալեզվային ՝ (картавое г), մոտ հայոց «գ»-ին,
դրանով յուր արտասանության մեջ զատվել է տենչում ժողովրդա-

նորմաներն են խախտվում և այլն: Այդ ասպեկտով յուրաքանչյուր լեզվի
պատմությունը տալիս է յուր փաստերով դրա հավաստումը. այդպես է, որի-
նակ, անգլո-նորմանդական բարբառի դուրս վանվելը միջին անգլերենով անգ-
լիական լեզվի պատմության մեջ, կամ ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից
հետո՝ de la petit bourgeoisie parisienne արտասանության որթոնեպիկ կողմի
ամրապնդվելը» (նույն գրքում, էջ 244): Այս նույնպես մասամբ է արդարաց-
վում. այժմյան ռուսական կամ հայկական արտասանությունը հոկտեմբերյան
հեղափոխությունից հետո չի փոխվել: Վոչ միայն պատմության բուռն շրջան-
ներում նոր դասակարգի կամ խավի բարբառը կամ հնչյունական նրբությունը
կարող է փոխարինել կամ մասամբ փոխել նախկին տիրողներին, վոր սուաջ,
մինչ կապիտալիզմն, ավելի յեր հայտնագործվում, այլ և կարող է լինել իշխող-
ների լեզվի և արտասանության անցումը նոր դասակարգերին (պրոլետարիա-
տին), մասնավանդ ընդհանուր կուլտուրական այս նոր բարձր շրջանում: Հար-
ցին պիտի մոտենալ կոնկրետ և գիտելիակորեն:

կան խավերից, ապա այդ հասարակական յերևույթը ստանում է և
դասակարգային մասնավոր բնույթ, թեպետ պիտի ասել, վոր
դեմոսն ևս, ինչպես շատ այլ կուլտուրական բնագավառներում,
նաև այստեղ հետևում է այդ արտասանությանը և յուրացնում.
բուրժուական ծագում ունեցող այդ ՝ հնչյունի արտասանությու-
նը այդ դեպքում դառնում է ընդհանրական:

Հնչյունի փոփոխման հասարակական սուբստրատի մասին
մենք արդեն վերևում ասել ենք, ի հակադրություն վորոշ դպրոց-
ների սոսկ անհատական փոփոխման ֆակտորի, իսկ այդ փոփոխ-
ման լեզվաշինարարական, այն է՝ ձևաբանական արժեքի մասին,
մենք կխոսենք «Ձևաբանություն» հատվածի մեջ:

**ԳՐՔԻ ՄԵՁ ՀԻՇՎԱԾ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՏԵԿՍՏԵՐԻ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ***

[1] Եջ 6.— Հարկ հկա ասելու, որինակ, վոր լեզվի այն ուսուցիչը, վոր հիմնովին չի ուսումնասիրել լեզվաբանության վորոշ բաժինները, կկարողանա դասավանդել միայն այնպես, ինչպես կկարողանա բժշկել այն հեքիմը, վորը չի ուսումնասիրել կազմախոսություն, բնախոսություն կամ դեղախոսություն (анатомия, физиология и фармакология: (Տես. А. Томсон. Общее языковедение Одесса 1910. էջ 3):

[2] Եջ 12.— Պարոն Դյուրինգը, արտաքսելով իր ուսումնական ծրագրից ամբողջ ժամանակակից պատմական քերականությունը, թողնում է իր գլխուցում լեզուներ սովորելու համար միայն հնագրային դասական բանասիրություն վոճով ձևած հնատարաղ տեխնիկական քերականությունը, իր ամբողջ գիտվածաբանությամբ (կազուխատիկայով) և կամայականությամբ, վորոնք ծընունդ են նրա պատմական հիմքի բացակայությանը... Ակներև է, վոր մենք գործ ունենք մի բանասերի հետ, վորը յերբեք չի լսել վերջին 60 տարվա ընթացքում այնպես ուժեղ լիվ աղյուսակից զարգացած պատմական լեզվաբանության մասին, և վորը, այդ պատճառով, վորոնում է լեզվաբանության «ժամանակակից, վեհ կրթական տարրերը», վնչ թե Բոսպոլի, Գրեմմի և Դիցի, այլ լուսահոգի Հեյդեյի և Բեկկերի մոտ» (Տես Փ. Энгельс. Антидюинг, Москва 1932 էջ 233): Ընդգծումը մերն է. Գ. Ղ.:

[3] Եջ 18.— Բոլոր լեզուները և խոսվածքները, նույնիսկ ամենավաղերն էլ և անկուտուրական ժողովուրդներինը, գիտության համար ունեն հավասար արժեք. վերջինները, համենայն դեպս, ավելի հարմար նյութ են գիտական ուսումնասիրության համար, քան կրթված ժողովուրդների գրական լեզուները, վորոնք լեզվաբանի համար նույնն են, ինչ վոր ջերմոցային բույսերը՝ բուսաբանի համար: (Տես. А. Томсон—Общее языковедение, Одесса 1910 էջ 4):

[4] Եջ 20.— Առանց գերազանատելու մեր այն միջոցները, վոր ունենք ընդհանրապես կենդանիների ներքին աշխարհը ուսումնասիրելու գործում, մենք պետք է ընդունենք, վոր մարդկային լեզվի պատմության, նրա ծագման վերաբերող մի քանի հարցեր իրենց լուծման համար կարևոր ցուցմունքներ պետք է ստանան կենդանիների լեզվի ուսումնասիրությունից: Այստեղ իսկ նշեմ, վոր վերջինիս եյական տարբերությունը մարդկային լեզվից ներքին ապրումների արտահայտության բաժանվածության բացակայության մեջն է. հնչյունը կամ հնչյունների զուգորդությունը կենդանիների մոտ արտահայտում է նրանց հնչյունները, իբրեվ մասերի չբաժանված մի ամբողջություն: Ինքն ըստ ինքյան հասկարալի յե, վոր լեզու՝ այս բառիս նեղ իմաստով, չենք անվանի ակամա հնչյունական բեֆլեքսները, վոր այնքան բազմաթիվ են կենդանիների մոտ: (Տես. В. Поржезинский, Введение в языковедение Москва 1913 г. էջ 4-5). Ընդգծումները մերն են Գ. Ղ.:

* Թարգմանությունը կատարել է Մ. Քարամյանը:

[5] Եջ 22.— Ամեն մի լեզու իր խոսակցական, իսկ զրավորը նաև գրական ձևով, սոցիալական միջավայրի գործունեությունն արդյունք է. միջավայրի՝ փոխադարձաբար ազդող անհատների, վնչ միայն տվյալ ժամանակի, այլև նախորդ շրջանների։ Սոցիալական բնույթ ունեցող ուրիշ յերևույթների՝ բարքերի, սովորությունների և այլնի հետ լեզուն յուրացվելով մանկությունից՝ դառնում է տվյալ ժամանակի կողմնակալի անդամների խելքից ու պատկերացումից։ Իր զարգացման մեջ նա արտացոլում է հասարակության տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և մտավոր ապրումները։ (Տես՝ Проф. Богородицкий, Общий Курс русской грамматики 1935).

[6] Եջ 25.— «Homo sapiens»-ի ընտանիքի յերևույց առաջ կենդանին շրջապատող աշխարհի հետ հաղորդակցության մեջ եր այդ աշխարհի ազնուներից ստացած անմիջական տպավորությունների միջոցով միայն, ազնուներից, վորոնք ազդում էին կենդանիների զանազան ընդունիչ գործիքների վրա, և տարվում էին դեպի կենդանական ջղային սխտեմի համապատասխան բջիջները։ Այս տպավորությունները արտաքին որյեկտներին միակ ազդանշաններն էին։ Ապագա մարդու մոտ յերևան յեկտն, զարգացան ու չափազանց կատարելագործվեցին յերկրորդ աստիճանի ազդանշանները, այդ նախնական ազդանշանների ազդանշանները՝ օրասասնելի, լսելի և տեսանելի բառերի ձևով։ Այդ նոր ազդանշանները, վերջի վերջո սկսեցին նշանակել այն բոլորը, ինչ վոր մարդիկ անմիջականորեն ընդունում էին, թե արտաքին և թե իր ներքին աշխարհից, և գործածվում էին նրանց կողմից վոչ միայն փոխադարձ հաղորդակցության ժամանակ, այլև յերբ մարդը մենակ եր՝ ինքն իրեն հետ։ Ի հարկե, բառի հսկայական կարևորությունն եր, վոր պայմանավորեց նոր ազդանշաններին այդպիսի գերակշռումը, թեև բառերն իրականության յերկրորդական ազդանշաններն էին միայն ու այդպես ել մնացին...։ Շնորհիվ յերկու ազդանշանների գորություն մարդկային զանգվածը բաժանվեց գեղարվեստական, մտածող ու միջակ տիպերի։ Վերջինը պատշաճ չափով միացնում է յերկու սխտեմների աշխատանքն եր։ Այս բաժանումը իրեն զգալ և տալիս թե անջատ մարդկանց և թե ամբողջ ազգերի վերաբերմամբ։ (Տես. „Известия“ № 177 30-VII-35).

[7] Եջ 29.— [Երբար մի բան ասելու] պահանջը ստեղծեց իր համար մի որդան. կապիկ չզարգացած կոկորդը շնորհիվ աստիճանաբար ուժեղացող յերկվեջների զանազա, բայց անշեղորեն կերպարանափոխվում եր, և բերնի որդաններն աստիճանաբար սովորեցին իրար հետևից արտասանել հոդորոշ հնչյուններ։ (Տես. Ф. Энгельс. Диалектика природы 1929 г. էջ 65):

[8] Եջ 70.— «Բաղաձայն տարբը պարզ լինի թե բարդ, վանկը հնչյունների տվյալ շարքում բացվելու և գոցվելու շարժումների վերջին սահմաններում գտնվող հատվածն է»։ (Տես А. Мейе. Введение в сравнит. грамм. индоевропейских языков. Юрьев 1911. էջ 103-104, Թարգմանություն Պրոֆ. Դ. Կուզրյավսկու)։

[9] Եջ 70 և 138.— «Հաղիվ թե մեկը, առանց ծիծաղելի դառնալու, կա

րողանա անտեսապես բացատրել գերմանական ամեն մի Թագավորության գոթությունը անցյալում և ներկայում կամ անտեսապես բացատրել ձայնավորների վերին-գերմանական փոփոխությունների ծագումը, [փոփոխությունների] վորոնք բաժանում են Գերմանիան (ախալեկտի վերաբերմամբ) յերկու կեսի, մի հանգամանք, վոր ավելի ուժեղացնում է ախալեկտականության Սուպերնից միմեկ Տառնուս յերկարաձգվող լեռնաշղթայով»։ (К. Маркс и Ф. Энгельс, „Письма“ изд 3-е перев. ред. и прим. В. Адоратского, Москва-Ленинград, 1928. տես Ենգելսի նամակը գրած Յ. Բլոխին)։

[10] Եջ 85.— «Ռուսերենում»՝ Փրանսերենից տարբեր—ընդհանուր առմամբ լեզուն արտասանում է ավելի յետին մասերով, յեթե հաշվի չառնել ուսուցանում հաճախ պատահող բաղաձայնների քիմքայնացումը։ Յերբ՝ խոսելու ժամանակ, ռուսերենը փոխում ենք Փրանսերենի, լեզուն առաջ է ընկնում և շարժիչ ուժը կարծես թե տեղափոխվում է լեզվի առաջին մասերի վրա»։ (Տես, А. Томсон, Общее языковедение, էջեր 216-217):

[11] Եջ 90.— «Անգլերենում և հնչյունի սղումը (опущение) հակառակ, վոր բավական տարածված է, համարվում է մի գոհեկաբանություն, վորին պետք չէ հետևել։ Որինակ, Թեքկերեյը հիշում է այն հայացքը, վորի համաձայն անկարելի յե, վոր մի ջնհարմեն ամուսնանա մի աղջկա հետ, վորը drops her h's (սղում է իր h-ը)։ Հետաքրքրական է, վոր այն անձնավորությունները, վորոնց խոսվածքին հատուկ է h-ի այդ սղումը, յերբ խոսելու ժամանակ փորձում են կոռեկտ լինել, այդ հնչյունը մոցնում են այնպեղ, ուր պետք չէ»։ (Տես՝ Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей фонетике. Берлин 1923 էջեր 25—26):

[12] Եջ 95.— «Մի շարք լեզուներում ձգտում կա բառավերջում չարտասանել ձայնեղ բաղաձայնները։ Այդ ձգտումը բացատրվում է ձայնալարերի աշխատանքը չլրացնելու հակամիտությունը, յերբ նրանք պետք է անցնեն հանգիստ վիճակի»։

...«Երբ այլ զեղբերում, բացի բառավերջից, ռուսերը ընդհանրապես ճիշտ են տարբերում Փրանսական և անգլիական ձայնեղները համապատասխան խուլերից, բայց նույնը դժվար է հաջողվում գերմանացիներից վոմանց (նայած իրենց բարբառին)»։ (Տես՝ Э. Поливанов, Лекции по введ. в языков. и общ. фонетике, էջ 29):

[13] Եջ 122.— «Պետք է խիստ տարբերել հնչյունի փոփոխությունը (Lautwandel) հնչյունի փոխարինումից (Lautwechsel)։ Սակայն թե մեկը, թե մյուսը կոչվում են լեզվի հնչյունափոխություններ, կամ լեզվի փոփոխություններ բառ հնչյունների։ Բայց հնչյունի փոխարինումը պետք չէ անվանել հնչյունի փոփոխություն, ինչպես յերբեմն անում են։ Հնչյունի փոփոխությունը տեղի յե ունենում բացառապես ժողովրդական, մինչ հնչյունի փոխարինումը կարող է տեղի ունենալ նաև նշանակությունների ոժանդակությամբ, որինակ Շուրաբանությունները ըստ նմանության, «ժողովրդական ետիմոլոգիայի» կային»։ (Տես՝ А. Томсон. Общее языковедение էջեր՝ 244—246)

[14] Եջ 128.— «Հարեթական սխտեմի լեզուներում արտահայտված նախորդ ստաղիաների նորմաները, վոր պահպանվել են իբրև մնացուկներ, պետք է քննվեն նաև նրանց հետևյալ՝ արդեն «հնդեվրոպական» ձևավորման մեջ։ Յեթե մենք այս կողմից մոտենանք «հնդեվրոպական լեզուներին», կտեսնենք,

վոր բարդ յետնալեզվային հնչյունները չեն պահպանվել «հնդեվրոպական» սիստեմի լեզուներում. [թեյե] ձիշա ե, բարդ առաջնալեզվային շարքի հնչյունները կան [տակավին], բայց զգալի չափով պակաս քանակությամբ, քան հարեթականներում, որինակ՝ ուսական և և Կ» (ՏԵՍ՝ И. Мещанинов. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, 1935 г. Եջեր 58-59):

[15] Եջ 130.— Րոմանական լեզուների տարբերությունները բացատրելու համար Ասկոնիի և մյուս րոմանաբանների կողմից առաջարկված սուբստրատի տեսությունը լայնորեն ճանաչված է XIX դարի վերջի և XX դ. սկզբի լեզվաբանների կողմից (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) ...Սուբստրատի տեսությունը ոգտվում էր նաև հարեթաբանությունը, քանի չեյին մտցրել ստադիականության գաղափարը, (1924),—համեմատիր Ն. Մուս, Яфет. Кавказ и третий этнич. элемент в созидании средиземноморской культуры»: (ՏԵՍ՝ Соссюр, Курс общ. Линг. Եջ 245):

[16] Եջ 133.— «Հիբրայի, չի կարելի հասկանալ ինչո՞ւ տվյալ սերունդը պահպանում է մանկությունից յուրացված անճշտություններից մեկը, և վոչ թե մի ուրիշը, իսկապես, սխալ արտասանությունների ընտրությունը բոլորովին պատահական է, բանայնորեն չհիմնավորված: Հետո, ինչո՞ւ տվյալ յերեւույթը տարածվել է հենց այդ ժամանակաշրջանում և վոչ թե մի ուրիշ»: (ՏԵՍ՝ Соссюр, „Курс“ Եջեր 141-142):

[17] Եջ 132.— «Յերկակի թիվը պահպանվել է Ատտիկայում մինչև V դ. վերջը Ն. ք. Ք. ծ., բայց մոտ 410 թ. արձանագրություններում նկատվում է նրա անփույթ գործածությունը...»:

[18] Եջ 137.— «Վոգու» վրա առաջվանից ծանրանում է նյութով նրա «ծանրաբեռնվելու» անեծքը, նյութով, վորը այստեղ յերեւան է գալիս վորպես ոգի շարժվող շերտեր, վորպես հնչյուններ, կարճ ասած՝ վորպես լեզու»: (ՏԵՍ՝ „Архив Маркса и Энгельса, кн. 1. стр. 220):

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

I ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

Եջ	
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾՔԸ ՅԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	3
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՍԾԻՊԼԻՆԵՐԸ	8

II ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ

ԼԵԶՈՒ	17
ԽՈՍՔ—ՄԻՏՔ	24
ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ	34

III ՀԵԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Փոքնեթիկա)

1. Հնչյունների ժիզիոլոգիա

Հնչյունաբանության դրվածքը	40
Արտասանական ապպարատը	43
Յերաժշտական և աղմկային հնչյուններ	48
Հնչյունների դասակարգումը	48
Ձայնավորներ	46
Բաղաձայններ	54
Յետնալեզվային բաղաձայններ	57
Միջնալեզվային բաղաձայններ	58
Առաջնալեզվային բաղաձայններ	58
Շրթնային բաղաձայններ	59
Աֆֆրիկատներ	60
Սոնանտներ	62
Հնչյունի քանակը	65
Հնչյունի տարբերությունը տոնի և արտաշնչության տեսակետից	67
Վանկ	68
Շեշտ	71
Յերկարբառներ (դիֆտոնգներ)	74

ՀԵԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Փոքնեթիկա)

2 Հնչյունական փոփոխություններ	77
Արտիկուլացիոն բազա	81
Հնչյունազարգացումը ունի՞ նպատակադրում	83

Հնչյունական փոփոխությունների տեսակները	87
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառասկզբում	89
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառավերջում	92
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառամիջում	95
Տեսական կամ ինտենսիվ բաղաձայն	97
Շեշտը վորպես հնչյունափոխության ֆակտոր	99
«Արաիկուլացիոն բաղա»-ն վորպես հնչյունափոխական ֆակտոր . .	101
Կոչական և նման բառերի արտակարգ հնչյունափոխությունը . . .	102
Դրափոխություն կամ յետևառաջություն («մտաթեզիս»)	103
Ժողովրդական ստուգաբանություն (Volksetymologie)	105
Աստիմիլացիա և դիստիմիլացիա	107
Բարդացում և պարզացում	113
Ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն	45
Հնչյունական քանակի վերածումը նոր վորակի («ֆոնեմայի») . .	120
„Передой“ և «ալտերնացիա» կային	122
Հնչյունափոխությունների հարակցվելը մի բառի մեջ	125
Հնչյունափոխական «որենք»	135
Ընդհանուր հնչյունափոխությունների պատմական պատճառը . . .	139
Հնչյունաբանության սոցիալական արժեքը	141
Տեքստերի թարգմանությունը	145

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0239544

